

A magyar dialektológiáról tudományszociológiai megközelítésben*

1. A tudományszakunkban szokatlan témát szándékosan időzítettem mostani szimpóziumunkra, a magyar dialektológusok legnagyobb egyidejű nyilvánosságának szánva az előadást. Elkerülhetetlennek látom ugyanis a szembenézést azokkal a tényezőkkel, amelyek a tudományművelés közegébe, szociokulturális környezetébe tartoznak, egyszersmind pedig a tudományszociológia tárgyai. Ezek a tényezők a magyar dialektológia jövőjére meghatározó befolyással vannak. Tényfeltárásokra támaszkodva, tárgyyszerűsége törekedve kívánok hozzájárulni a mai magyar dialektológia helyzetrajzához a főlvázolásához – az idő korlátozott volta miatt csupán néhány, de fontos szempont kiemelésével. Véletlen egybeesés, hogy egy orvostudományi folyóiratnak, a Magyar Radiológiának a friss számában a főszerkesztő a hazai radiológia gondoljaival foglalkozva részben hasonló gondolatokat fogalmaz meg (PALKÓ 2015).

A szóban forgó közegek a kutatások eredményességét nagyban befolyásoló hatására két példát hozok. Mindkettőt a magyar dialektológiából. A pozitív példa: kiemelkedő jelentőségű volt a magyar nyelvjárások atlaszához (a nagyatlaszhoz) a megalkotását lehetővé tevő erőteljes, ma szinte elképzelhetetlen központi, akadémiai támogatás. E nélkül a magyar dialektológia legnagyobb vállalkozása nem jöhetett volna létre. A negatív példa a dialektológia intézménybeli helyzetének, egyszersmind presztízsének a változására vonatkozik. SZÉPE GYÖRGY szavaival „az ötvenes években vitathatatlanul a magyar nyelvészet és azon belül is a nyelv- és nyelvtudományi munkatársai rendelkeztek a legnagyobb belső presztízzsel az intézetben” (2001: 12). Tempora mutantur, az idők valóban változnak: a dialektológia már eltűnt a Nyelv- és Nyelvtudományi Intézetből. Ez önmagában persze nem volna baj, ha valamely más intézmény átvehette, átvette volna az Intézet korábbi koordináló szerepét. Nem így történt.

Tudjuk: kutatók és kutatói közösségek szakmai teljesítményei között jelentős különbségek vannak. Nem utolsósorban azért, mert a tudás-előállítás nagyban a szóban forgó közeg adottságai határozzák meg. Kézenfekvő tehát, hogy azokban az országokban, amelyek bőkezűen tudják biztosítani a tudományműködését

* A Szombathelyen, a VI. Dialektológiai Szimpóziumon 2015. szeptember 2-án elhangzott plenáris előadás szerkesztett változata.

feltételeit, a tudományos kutatásban élen járnak. Természetes az is, hogy az ún. elsődleges tudás, azaz a legtöbb új tudományos eredmény ott születik, ahol a kutatás feltételei adottak, úgymint a kellő számú és anyagilag is megfelelően honorált kutató, a korszerű infrastruktúra és a megfelelő intézményi háttér.

2. Előadásom fókuszában a következő témakörök állnak: a magyar dialektológia intézményrendszere, szervezettsége és érdekérvényesítő képessége, valamint nyelvtudományi megítélése és egyetemi, főiskola oktatása. Választ keresek továbbá arra a kérdésre, hogy milyen teendők mutatkoznak a dialektológusok számára tudományszociológiai szempontból. Látni fogjuk, szövevényes összefüggérendszerrel, s a nyilvánosság számára nem mindig hozzáférhető, ezért részben bizonyíthatatlan okokkal is van dolgunk.

2.1. Az intézményrendszer. A magyar dialektológiának nincs önálló intézménye. Más intézmények, ti. az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékeihez kapcsolódóan van jelen többé vagy kevésbé az oktatás és kisebb mértékben a kutatás szintjén, de sehol sem önállóan. Az „intézmény” eredeti jelentésénél maradván: először és eddig utoljára akkor volt intézménye a magyar dialektológiának, amikor CSÜRY BÁLINT Debrecenben létrehozta a financiálisan az egyetemtől független Népnyelvkutató Intézetet. A múltból a történeti hitelességet szem előtt tartva nem dialektológiai intézményként, de megemlítendő egyrészt a Magyar Nyelvtudományi Társaság, amely első, 1904-es alapszabályában rögzítette, hogy „Rendszeresen szervezi és intézi a népnyelvnek minden irányban való átbúvárlását” (idézi SZATHMÁRI 2015: 45), másrészt az Akadémia Nyelvtudományi Intézete, amelynek „megalakulásával megeremlődött a nyelvjáráskutatás fontos központi szerve” (IMRE SAMU 1971: 27). Az Intézethez kötődik a magyar nyelvjárások atlasza gyűjtő-, szerkesztő- és kiadási munkálatainak az elvégzése, a regionális köznyelvi kutatások megindítása, szervezése és irányítása, valamint az Új magyar tájszótár munkálatainak a befejezése is. A dialektológia oldaláról nézve finoman szólva is több mint sajnálatos, hogy a Nyelvtudományi Intézetből kiszorult ez a diszciplína. Mert a támadt úrt nem sikerült kitölteni. A dialektológiai tevékenységet napjainkban három tényező: a kutatók egyéni érdeklődése, áldozatvállalása, valamint pályázati eredményessége/eredménytelensége határozza meg. Így azonban nagyobb projektek indítására nagyon csekély a remény.

2.2. A szervezettség. Messze el vagyunk maradva a kívánatostól. Az elmúlt évtizedekbeni kísérletek az összefogásra nagyrészt jámbor óhajok maradtak (l. KISS 2014a). De az Új magyar nyelvjárási atlasz gyűjtőmunkálatai során nem is oly régen a gyümölcsöt termő akaratnak és a közös ügy mellé állásnak számos kézzel fogható jelét tapasztalhattuk. Köszönet érte e helyről is és most is minden érintettnek!

Ma az egyetemek, főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei a mai magyar dialektológia kizárólagos bázisai. Ám ha arra gondolunk, hogy nem kevés szóban forgó tanszéken nincs dialektológiai képzettségű oktató és/vagy kutató, akkor már nem olyan rózsás a kép. Ez is a magyarázata annak, hogy kivételes az átfogó, nagyobb dialektológiai kutatás (ti. megfelelő személyi kapacitás nélkül esély sincs rá). Súlyos gondja a magyar dialektológiának, hogy központi intézmény hiányában nincsen a magyar nyelvjáróterület egészére, tehát valamennyi szomszédos országra

is kiterjedő, távlatosan mérlegelő tervezés és a szervezéshez szükséges infrastruktúrális és személyi erő. Nem maradhat említetlenül az a tény, hogy bizony az országnyi Erdélyben oly sok dialektológiai teendő volna, hogy azt – PÉNTEK JÁNOS szavaival – „az erdélyi nyelvészek akkor sem lennének képesek [elvégezni], ha – mint az előző nemzedék – mindenki nyelvjáráskutatással [is] foglalkozna” (2015. 1: 17). S vajon napjainkban hány aktív magyar dialektológus tevékenykedik Erdélyben? Ehhez kapcsolódóan szinte fátumszerűen hangzik, amit hazai tapasztalatok alapján bizonyára többen is megerősíthetünk, s amit PÉNTEK JÁNOS így fogalmazott meg: „A nyelvjárásokról [már] néhány évtizeddel ezelőtt egyes nyelvészek is úgy beszéltek, mint távoli, már-már eltűnő kuriózumokról” (2015. 1: 17). Nyilván emiatt bukkant föl az a vélekedés, amely szerint a dialektológia nem csak perifériára szorult, hanem az úgynevezett kifutó projektek kategóriájába került. Ez a vélekedés a nemzetközi téren tapasztalható intenzív és korszerű dialektológiai kutatások fényében tévesnek minősítendő.

2.3. Dialektológia és érdekérvényesítő képesség. Érdekérvényesítő képesség nélkül mostohasorsra juthat bármely diszciplína. E képességet mindig az adott tudományág művelőinek kell kialakítaniuk, más ezt helyettük nem teszi meg. A jelen körülmények között két területet érdemes kiemelni. Az egyik: jelen vannak-e a dialektológia művelői a döntéseket előkészítő és meghozó szakmai bizottságokban? A másik: megvan-e a pályázóképesség a szakma tagjainak a körében? Ezért fókuszba kerül a bizonyított szakmai előmenetel, a szakmai ismertség fontossága, így a fokozatszerzés témaköre is. A fokozatszerzés (jelenleg: PhD és az MTA doktora; nem tudományos fokozat, de megemlítendő a habilitáció is) természetesen egyéni érdek és érdem, azonban bőven vannak szakmai közösségi vonatkozásai is. Ugyanis az egyetemeken és a főiskolákon az oktatói ranglétrán való előrehaladásnak, a szakmai közéletben pedig bizonyos funkciók ellátásának a lehetőségét-kötelezettségét magával hozó következményei is vannak. Szűkebb szakmai értelemben ez jelentheti-jelenti a dialektológia különböző egyetemi, főiskolai, akadémiai, közéleti fórumokon való képviselőit a feladatát. Minél szerényebb egy-egy tudományág képviselője a szóban forgó testületekben, annál kisebb az adott terület érdekérvényesítő képessége. Tény, hogy a magyar dialektológia az utóbbi tíz évben a nyugdíjba vonulásokkal és elhalálozásokkal egyetemi doktorokat, kandidátusokat, sőt akadémiai doktorokat és egy akadémikust is „veszített”, s pótlásukra várni kell. A következmény az, hogy a dialektológia érdekérvényesítő képessége a pillanatnyi állás szerint jóval szerényebb, mint korábban volt (az általános gondokra vö. STELLMACHER 2005). Hogy azonban a Máté-effektus (a társadalomtudományokban gyakran használt metafora: az előnyös helyzetben lévők az intézményrendszerek hatásaként további előnyökhöz jutnak, a hátrányban lévők hátrányai pedig tovább nőnek) negatív következményei a kritikus határt ne ériék el a dialektológiában, az bizony legnagyobb mértékben a dialektológia művelőin múlik.

A pályázáshoz tapasztalataim szerint meglehetősen felemás a dialektológusok egy részének a viszonya. A negatív tapasztalatok ugyanis valóban kedvezőek, olykor bizony megdöbbentők (l. pl. JUHÁSZ DEZSŐ erre vonatkozó sorait: 2014: 60), mégsem szabad lemondani a pályázásról. A „pályázatokrácia” vadhajtásai ellenére sem. Az OTKA Nyelvészeti bizottságában (2015) 13-an vannak, s közülük csak 5 magyar-

országi nyelvész, a többi 8 „igazi” külföldi (nem szomszédos országbeli magyar). Vajon a különböző elméleti kiindulású, témájú és módszerű elbírálható témakörök megkapják a maguk, a pályázatokkal lefedett tudományágakat, azok magyarországi helyzetét belülről is ismerő, tehát ebben az értelemben is kompetens bírálóikat? Vagy a „földről nézvést” megnyugtató magasságából mondanak „általános” véleményt?

2.4. A dialektológia magyar nyelvtudománybeli megítélése. Hogy milyen a megítélése, azt legjobban azon mérhetjük le, ha megtudakoljuk, hogyan vélekednek a magyar nyelvészek. Egy 2001-ben kiküldött kérdőívemre 77 magyar nyelvész, 61 nem dialektológus és 16 dialektológus válaszolt. A válaszok alapján a következőket mondhatom. (Megjegyzem: egyetlen idézendő véleményt sem fogok kommentálni.)

„*Mennyire van jelen a dialektológia a magyar nyelvészeti gondolkodásban? Alig? Közepesen? Jól?*” Nem dialektológus : dialektológus sorrendben így válaszoltak a válaszadók: „alig”: 26% : 63%, „közepesen”: 54% : 31%, „jól”: 12% : 6% (a nem dialektológusok 8%-a nem válaszolt). Feltűnő a különbség, mondhatnám: köszönő viszonyban sem állnak egymással.

„*Beszélhetünk-e véleménye szerint a magyar dialektológia megújulásáról?*” A válaszok a fenti sorrendben: „igen”: 78% : 88%, „nem”: 17% : 12%, 5 nem dialektológus válasza „nem tudom” volt. Itt az előzmények után meglepő hasonlóságot látunk. A dialektológusok többnyire azzal egészítették ki igenlő válaszukat, hogy „bizonyos területeken”. Egy vélemény szerint „Megerősödött a változásvizsgálat, a szociolingvisztikai szempontok érvényesítése, és erősödően van a nyelvföldrajz és a számítógépes dialektológia. Itt még nagyok a kiaknázatlan lehetőségek”. Egy másik szerint „a dialektológia kezd többdimenzióssá válni”. A „nem tudom” választ adó nem dialektológusok közül hárman ezt írták: „nem tudom, de remélem, hogy van megújulás”, ketten pedig: „csak részben van”. További vélemények: „Nemigen látom”; „Van, de csak kis mértékben”; „Van?”

Az „*Összbenyomása szerint milyen a mai »átlag-dialektológus«?*” kérdésre csak nem dialektológusoktól kértem választ. Néhány idézet: „nem sok dialektológust ismerek, nem tudok nyilatkozni”; „Szorgalmas, de nem túlzottan elméleti érdeklődésű”; „Átlagos”; „Többet tud az élőnyelvről, de ez nem olyan nagy érdem”; „Személyenként változó”; „Emberfüggő”; „Nem tudom, de az volna jó, ha ismerné a nyelvjárásokat és ötvözné az elméletet az empiriával”. A magyar dialektológiáról egy nem dialektológus azt írta: „Módszertanilag és elméletileg le van maradva, az iskolai vonatkozások tragikusak (a tanárok hagyományosan megbélyegzik a nyelvjárást beszélő diákokat, hatalmas kárt okoznak, miközben azt hiszik, jót tesznek). Hogy a tanárképzés olyan, amilyen, az a magyar dialektológusoknak is bűne”.

Vegyük komolyan a válaszokat! Mert akárhogy is: így látja a kívülállók nem lebecsülendő része a magyar dialektológusokat és a dialektológiát. S e szerint ítélnék – és szavaznak, például bizottságokban, ha arra kerül a sor. De hát valami okuk biztosan van, ha így nyilatkoztak! Ez az esetek egy részében tájékozatlanságuknak a következménye (az ignorancia stratégiájára l. KERTÉSZ: 2000: 220). De ezzel nem magyarázhatunk meg minden negatív véleményt. A dialektológusoknak bizonyosan érdemes volna, sőt kellene is aktívabbnak lenniük a dialektológia eredményeinek és kérdésfeltevéséi általános nyelvészeti vonatkozásainak a láttatásában, mások számára is fogyaszthatóbbá tételében, a tudományköziség kínálta lehetőségek és

a dialektológiai szoftverfejlesztés, a nyelvtechnológia vívmányainak jobb kiaknázásában. A nyelvtudomány nagyfokú differenciáltsága miatt persze nem várható el senkitől sem, hogy akárcsak többé-kevésbé is jártas legyen a dialektológiában, az azonban igen, hogy ha csak felszínes jártassága van, akkor lehetőleg óvakodjék elmarasztó (vagy felmagasztaló) vélemény megfogalmazásától. Különösen akkor, ha „hivatalos” véleményének a véleményezettre nézve érdemi (pozitív vagy negatív) következményei is lehetnek (minden tudományág esetében így van ez).

2.5. A dialektológia egyetemi és főiskolai oktatása. 2015 tavaszán 19 Kárpát-medencei magyar tanszéknek küldtem ki egy kérdőívet, amelyben a dialektológiaoktatásra vonatkozó kérdések szerepeltek. Mindegyik helyről kaptam választ. Köszönet a választ adóknak! A következő városokról, illetőleg intézményekről van szó: Beregszász, Debrecen, Eger, ELTE, KRE (Károli), Kolozsvár, Maribor, Miskolc, Nyíregyháza, Nyitra, PPKE (Pázmány), Pécs, Pozsony, Szabadka, Szeged, Szombathely, Újvidék, Ungvár, Veszprém. (L. még SÁNDOR 2000.) Mit mutatnak az adatok? A válaszokból tallózva mondom a következőket.

Az egyik kérdés ez volt: van-e, s milyen formában van dialektológia-oktatás? Az eredmény: 1. A 19 intézményből 18-ban volt az elmúlt félévben valamilyen dialektológiai képzés, 1 esetben nem (de iure lehetséges volna, de a jelentkezők kis száma – 5 fő – miatt nincs nyelvjárástani kurzus). – 2. BA-s és/vagy MA-s képzésről volt-e szó? 12 esetben BA-s, 7 esetben MA-s képzésről. – 3. Önálló tárgyként szerepelt-e a dialektológia? Ritka, mint a fehér holló, hogy mind a BA-s, mind az MA-s képzésben így szerepelt. Önálló tárgyként kötelező volt a BA-n 11 esetben; az MA-n 5 esetben. – 4. A válaszok alapján egyértelmű, hogy terjed a dialektológiának ikertárgyban való elhelyezése, többnyire a szociolingvisztikával együtt való szerepeltetése, és pedig nemcsak kötelező, hanem választható tantárgyként is: 11 tanszék járt el így.

Lássunk azonban általános összefüggéseket is! Induljunk ki az alapkérdésekből! Vannak-e olyan vonatkozásai a kimenet oldaláról nézve a magyar nyelv területi tagolódásának és a vele összefüggő társadalmi (tehát iskolai, szociálpszichológiai, kulturális) problematikának, amelyek megokolták, s ezért szükségessé teszik bizonyos dialektológiai ismeretek közvetítését a pedagógusképző intézmények magyar szakán? A válasz csak igen vagy nem lehet. Bizonyos jelekből ítélve úgy tűnik, igen. Egyrészt, mert a magyar (magyarországi) BA és MA jelenleg érvényben lévő, sőt készülő, koordinált képzési és kimeneti követelmények (= KKK) alapváltozatának a meglehetősen általános, ismeretköröket meg nem nevező változatába is beleértendő, illetve abból is kiolvasható a nyelvhasználat területi tagolódása. Az ismeretköröket az alapváltozatok alapján kell majd összeállítani a főiskoláknak és az egyetemeknek. Meglátjuk, mi lesz. (Idézetek a dokumentumokból: BA: „A képzés célja olyan szakemberek képzése, akik a magyar nyelv és általában a nyelvhasználat [...] jelenségeiről, történetileg és szociológiailag változó formáiról, folyamatairól és alapvető kulturális összefüggéseiről megbízható ismeretekkel rendelkeznek”; MA: „a magyar nyelv rendszere és használata, változatossága” a tananyag; Farkas Tamásnak és Juhász Dezsőnek köszönöm a forrásokat). Igen a válasz a föltett kérdésre akkor is, ha az idei tavaszi félév tanrendkínálatát nézzük, mert valamennyi magyar nyelvészeti tanszéken valamilyen formában megjelenik – ha nem is mindig nevesítve – a nyelvhasználat területi tagolódása tárgyalásának, illetve érintésének igénye.

Ha tehát a tanszékek bizonyos dialektológiai ismeretek közvetítését szükségesnek vélik, akkor föl kell tennünk a kapcsolódó következő kérdéseket is: mely ismeretek közvetítésére van szükség, illetőleg volt-e, van-e egyetértés, illetve egyeztetés a tanszékek között az oktatandó dialektológiai ismeretek legalább kötelező minimumáról? Tudtommal nem. Ha pedig így van, akkor akár nagy különbség is lehet az ugyanazon diplomát kapók dialektológiai tudásában. Tény, hogy nincs két, teljesen megegyező tanrend az érintett főiskolákon és egyetemeken. Ha pedig csak választható tárgyként kínálva a hallgatókra bízunk, tanulnak-e dialektológiát is, akkor számolnunk kell azzal, hogy magyar szakos diplomával kikerülnek az életbe és – nyelvjárási környezetű, regionális háttérű – iskolákba olyan pedagógusok, akiknek nem lesz rendszeres dialektológiai tudása. Ez pedig – a dialektológia oldaláról nézve – egyenlő volna a gyepőlőnek a lovak közé dobásával – különös tekintettel azokra az előítéletekre, amelyeknek a nyelvjárások és a nyelvjárási beszélők széles társadalmi körökben egyként szinte védtelenül ki vannak szolgáltatva.

A másik problématerhes kérdéskör az oktatást meghatározó tényezők között a személyi ellátottság. Föl kell tehát tennünk azt a kérdést, hogy milyen a magyar nyelvészeti tanszékek személyi állománya az oktatott tárgyak szempontjából nézve. Igencsak eltérő, a háromszemélyestől a tucatnál is több munkatársból álló tanszékig. Van tehát, ahol három oktatóra jut az összes oktatandó nyelvészeti diszciplína, s van, ahol szakspecialisták oktathatják a tárgyakat, így a dialektológiát is. Ennek persze következményei vannak mindegyik oktatott diszciplínára nézve, de különösen a periférián lévőkre. Például: csak a tárgyak egy részét oktatják (mondjuk a pszicholingvisztikát nem). Vagy: nem az oktatott tárgy kompetens szakértője oktatja az adott tárgyat. Ez utóbbi gyakorlat terjedőben van nálunk, s legyünk bátrak kimondani, bármennyire is magyarázható, mégiscsak súlyosan aggályos jelenség (nem tudom elképzelni, hogy az orvosegyetemen mondjuk reumatológus tart idegsebészeti előadásokat). Amennyire tehát jónak látszik pusztán a számok alapján a dialektológia oktatásának helyzete, annyira kétséges, hogy az oktatás színvonala, hát még mozgósító ereje minden esetben megfelelő-e. Éspedig azért, mert bizony növekvő mértékben nem próbált dialektológusok végzik ezt a munkát. Tévedés ne essék: nem ellenük szólok, hisz valójában örvendetes, hogy a beletanulással járó gondokat magukra véve vállalják ezt a feladatot. Ezért köszönet jár nekik. Az a baj, hogy az egyetemek és főiskolák egy részén sincs dialektológiai szaktudással is fölvérezett, mobilizálható oktató. Mondhatnánk: de hát ebbe az irányba megy a világ, hiszen ez a helyzet a nyelvtörténettel is. Lássunk erre két idézetet! Az egyik HERMAN JÓZSEFTŐL származik: „A nyelvészé váló generációk tagjainak zöme nyelvtörténetből csak bizonytalan, madártávlati ismeretekkel rendelkezik, saját kutatáson alapuló élményszerű tudással pedig egyáltalán nem” (2001: 389). A másik KIEFER FERENCŐL: „Az idegen filológiák (főleg a nagynyelvek) esetében [...] (egy-két kivételtől eltekintve) a korábbi korszakokhoz képest visszaesett a történeti kérdések kutatása, ami azt is jelenti, hogy a történeti tárgyak oktatói egyetemeken többnyire már nem szakemberei annak a tárgynak, amelyet oktatnak” (2001: 13). Történik mindez a büszkén emlegetni szokott, sok évszázados európai íratlan egyetemi törvénynek, a Forschung und Lehre, a kutatás és az oktatás egymást feltételező volta eszményének a nagyobb dicsőségére.

3. A befejezéshez közeledve idézzünk emlékezetünkbe a dialektológia egészét érintő általános kérdéseket! Középpontba állítva azt a ténytet, hogy a dialektológia tárgya, a regionális nyelvváltozatok mind pragmatikai, mind nyelvrendszertani értelemben – társadalmi okok miatt – erőteljesnek nevezhető mozgásban vannak. De nemcsak a regionális nyelvhasználati kontinuum változott sokat, megváltozott, gyarapodott róla való tudásunk is. 3-3 pontba szedve a következőket említem. Egyfelől:

1. A nyelvjárások elsődleges hordozóinak, a földműves és kézműves nyelvjárásai beszélőknek mind demográfiai aránya, mind társadalmi súlya radikálisan csökkent az utóbbi fél évszázadban a magyar népesség körében is.

2. A nyelvjárások a helyi kultúra részei, márpedig a helyi kultúra szerepe a globalizálódó világban határozottan csökken. A népelet anyagi és szellemi kultúrája, így a nyelvjárások iránti társadalmi érdeklődés ugyanis összességében s egyértelműen zsugorodik. „Kimentünk önmagunknak is a divatból” – mondhatnánk, de lamentálás helyett a tények tudomásul vétele, s a következtetések levonása a célszerű válasz (vö. BAŇCZEROWSKI 2010: 17).

3. A dialektológia nyelvtudománybeli és felsőfokú oktatási helyzetében is – Bologna, tehát 2006 óta különösen – a visszaszorulás tényei mutatkoznak. Vegyünk hozzá valamit, ami az egyetemi utánpótlás-nevelés esélyeit szűkíti. Egy kutatócsoport (Aktív Fialatok Magyarországon) friss megállapításaiból idézek: „Súlyosan alulreprezentáltak a falusi fiatalok [...] az egyetemeken”, illetőleg „a legmagasabb képzési szintre majdhogynem lehetetlen bejutni megfelelő szociokulturális háttér nélkül” (Magyar Nemzet 2015. június 22. 4). Bizony nyílik, illetőleg továbbnyílik a társadalmi olló! Más természetű, de idekívánczó adatok a 2001-es fölmérés magyar szakosokra vonatkozó adataiból: a 823 válasz alapján a szomszédos országok hallgatóinak 66,6%-a, a magyarországi vidéki városok hallgatóinak a 14,8%-a, a budapesti egyetemek hallgatóinak 8,5%-a hozott magával nyelvjárásai ismereteket (és több-kevesebb érdeklődést is).

Másfelől azonban:

1. A hétköznapi nyelvhasználat területi tagolódásának szerepét valóban csökkenti, de nem írta felül a globalizálódó, a posztmodern társadalom sem. Tévedés volna azt gondolni, hogy csak annyi nyelvjárásai beszélő van, ahányan földet művelnek.

2. A köznyelv és a nyelvjárások között világos szerepelkülönülés van: a köznyelv az azon nyelvű presztízsközösségnek és nyilvánosságának a nyelvváltozata, a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb-nagyobb szolidaritásközösségeknek és a családiaságnak a kifejezője. A főként vidéki, falusi emberek egy része saját szűkebb identitását, a kisebb közösséghez való tartozását, tehát csoportkötődését (az utóbbira vö. CSEPELI 2014: 210) elsősorban továbbra is regionális nyelvhasználati jegyekkel, s nem például öltözetével fejezi ki, s kettős nyelvüként beszédhelyezettől függően – ha úgy tetszik – kódot váltva éli a maga anyanyelvi életét: ezért látszik kívülről nézve úgy, hogy már eltűntek a nyelvjárások.

3. A nyelvhasználati változatosság, ezen belül a területi alapú tagolódás vizsgálata a nyelvtudománynak változatlanul időszerű feladata – a korábbiakhoz képest természetesen részben más célkitűzésekkel és módszerekkel. Az egyértelmű, hogy nagyobb, átfogó projekt és projektek indítása hovatovább feltétele a szakmát erősítő látványos eredmények felmutatásának.

Milyen teendők adódnak számunkra tudományszociológiai szempontból? A magyar dialektológiában a következők: 1. a szervezettebbé tétel; 2. ennek érdekében egy, integráló szerepkört is magára vállaló kutatócsoport létrehozása; 3. a dialektológia eredményeinek jobb megjelenítése, láthatóbbá tétele, hatékonyabb bejuttatása a nyelvtudomány vérkeringésébe.

Néhány kiegészítő gondolat következik. Alapvető kérdés a szervezett sé g , a meglévő kapacitások összefogása. I n t é z m é n y azonban nincs, amely a szervezési, irányító feladatokat elláthatná. S bár a jelen állás szerint ilyen intézmény létrehozása utópisztikus gondolat, törekedni kell valami hasonlónak a megteremtésére. Megvalósíthatónak (a csillagok kedvező állása esetén) egy, a magyar dialektológusok tevékenységét is koordináló kutatócsoportnak a létrehozása tűnik, amelynek egyetemhez, tanszékhez kellene kötődnie. A leginkább racionálisnak s ezért a leginkább megvalósíthatónak az látszik, hogy ez – s nem hazabeszélek – az ELTE-n, a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékhez kapcsolódva, MTA–ELTE kutatócsoport formájában valósulhatna meg. Az ELTE mellett szóló hét érv: a) Itt van a legtöbb, fokozatot szerzett dialektológus. – b) Itt indultak el annak idején egy magyar Dialektológiai Archívum létrehozásának első lépései, s ennek kapcsán itt fogalmazódott meg távlati lehetséges célként „akár egy nemzeti népnyelvi adattár” megvalósításának az ötlete is (RADVÁNYI 2002: 250). – c) Itt van a dialektológiai szoftverfejlesztés fellegrája (VÉKÁS DOMOKOS itt kezdte el szoftverfejlesztő tevékenységét, s VARGHA FRUZSINA itt folytatja ezt a fontos munkát; l. VÉKÁS 2007; JUHÁSZ DEZSŐ 2014) – d) Itt volt már MTA–ELTE kutatócsoport 2007 és 2011 között. (Ekkor végeztük el az Új magyar nyelvjárási atlasz gyűjtőmunkálatait.) – e) Itt volt és van folyamatosan – ma már úgy tűnik, Magyarországon egyedül – doktori képzés dialektológiából is. – f) Itt van pályázati pénzekből finanszírozott, viszonylag folyamatos dialektológiai kutatás és tekintélyes mennyiségű, korszerű forráskiadás is, ez utóbbi részben a Magyar Nyelvtudományi Társaság révén (példaként említem a JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztésében megjelent A romániai magyar nyelvjárások atlasza sorozatot). – g) Végül ami a legkevésbé fontos, ám mégsem lényegtelen: az ELTE szóban forgó tanszéke az egyetlen, amely kezdettől fogva nevében is hordozza a dialektológiát – az ebből következő, az utódokra nézve is kötelező felelősséggel együtt.

Egy csak összefogással, kellő finanszírozással és nagy projekt keretében megvalósítható sürgős teendőt külön is szóba hozok. Az a hatalmas hangrögzítéses nyelvjárási anyag, amely a magyar nyelvészeti tanszékek birtokában van, korszerű adathordozóra való átvitelre, s ami ezzel egy: megmentésre, majd hozzáférhetővé tételre, idővel pedig feldolgozásra vár. A magyar dialektológiában is jó ideje jelen van az a gond, amelyről a matematikus BENCZÚR ANDRÁS tartott székfoglaló előadást 2012-ben az Akadémián ezzel a címmel: „Big data: amikor a probléma az adat mérete maga”. Mit tegyünk a hatalmas nyelvjárási adattömeggel, hangrögzítéses megakorpuszainkkal (l. pl. SEBESTYÉN 1999; MOLNÁR 2002; JUHÁSZ 2014; KISS 2014b: 6–8)? Ezt a feladatot csak kellő szervezettséggel és finanszírozással tudná megoldani a magyar dialektológia – ahogy külföldi példák mutatják. Én is úgy gondolom azonban, még jobb volna egy magyar nemzeti

hangtár létrehozására törekedni (ahogy KONTRA javasolta: 2013: 262). Akár így, akár úgy, az idő sürget!¹

4. Befejezésül. Az utóbbi időben sok szó esik az oktatás világválságáról. A tudományos oktatáséről is. Valószínűleg túl erős kifejezés a „válság”, s arról van szó, hogy ahol a megszokottnál nagyobb a változás, ott jelentkezik a válságérzet. De hát a tudomány bizonyosan, és oktatása is állandó feszültségzónában, jó ideje pedig fokozott modernizációs kényszerben él. A magyar dialektológia is, amely két fontos képességét mindmáig megtartotta. Egyrészt azt, hogy képes megújulni. Az elmulasztott ösvények mellett mindig megtalált fontos továbbvezető utakat. Az innováció hajtóereje pedig mindenekelőtt az újdonságra törekvő dialektológus volt. Másrészt pedig igazolta azt, hogy a dialektológusok a szükséges esetekben össze is tudnak fogni. Bizonyos vagyok abban, így lesz ez a jövőben is.

Tudományszociológiai megközelítésben különösen is nyilvánvaló, hogy mennyire fontosak a dialektológiai szimpóziumok. Ezért tartozunk nyomatékos köszönettel visszamenőleg is szombathelyi kollégáinknak. Fogadják hát, kedves szombathelyi barátaink, hálás köszönetünket!

Kulcsszók: dialektológia, tudományszociológia, magyar dialektológiai helyzetkép, a magyar dialektológia intézményrendszere, oktatása.

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2010. Mi fenyegeti a jövő nemzedék nyelvi kultúráját? (Néhány megjegyzés). *Magyar Nyelvőr* 134: 16–21.
- CSEPELI GYÖRGY 2014. *Szociálpszichológia mindenkiben*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- HERMAN JÓZSEF 2001. A történeti nyelvészetől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: BAKRÓ NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 389–407.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2014. A dialektológia számítógépes támogatása. Rövid hazai körkép. *Magyar Nyelvjárások* 52: 57–64.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–225.
- KIEFER FERENC 2001. *Nyelvtudomány*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KISS JENŐ 2014a. A magyar dialektológia 1980 utáni történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 52: 221–228.
- KISS JENŐ 2014b. Spontán beszéd, szövegalkotás, nyelvjárások, dialektológia. *Beszédkutatás* 2014: 5–16.
- KONTRA MIKLÓS 2013. „A nyelvész eltűnhet” (Walt Wolfram) – és a nyelvi adatok? In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 253–269.

¹A szombathelyi gyűjtésekről HAJBA RENÁTA kitűnően illusztrált előadása után jegyzem meg: ha valamennyi egyetemi és főiskolai nyelvjárási beszélt nyelvi felvétel gyűjtési pontjait mutató összesített térkép készülne, kiderülne, hogy falvak százaiból van számos élőnyelvi felvételünk, amelyekről nincs tudomása a szakmának, s amelyek tárolási gondok és a rögzítő anyagok elavulása miatt súlyos veszélyeknek vannak kitéve (az utóbbira vö. KONTRA 2013).

- MERTON, K. ROBERT 1976. Válogatás Robert K. Merton tudásszociológiai és tudományszociológiai írásaiból. Felelős szerk. HUSZÁR TIBOR. *Szociológiai füzetek* 12. Oktatási Minisztérium, Budapest.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 2002. Mai dialektológiai vonatkozású vizsgálati lehetőségekről. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 193–198.
- PALKÓ ANDRÁS 2015. Vázlatos és szubjektív helyzetkép a radiológiáról. *Magyar Radiológia* 89/1: 82–84.
- PÉNTEK JÁNOS 2015. Péntek János üdvözlő szavai. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő. Válogatás Kiss Jenő tanulmányaiból* 1–2. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 1: 15–18.
- RADVÁNYI PÉTER 2002. A Dialektológiai Archívum bemutatása. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 250–253.
- SÁNDOR ANNA 2010. A dialektológia a nyitrai magyar szakos tanárképzésben. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. 117–122.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1999. Egy nyelvészeti tartozásunk – tudománytörténeti háttérrel. *Magyar Nyelv* 95: 1–9.
- STELLMACHER, DIETER Hrsg. 2005. *Zur Wissenschaft vom Niederdeutschen*. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZÉPE GYÖRGY 2001. Több évtized az Intézetben... Egy túlélő nyelvész jegyzeteiből a XXI. század előestéjén. In: ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR – TERTS ISTVÁN szerk., *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára* 1–2. Lingua Franca Csoport, Pécs. 1: 11–20.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 289–293.

A sociology-of-research approach to Hungarian dialectology

The author wishes to contribute to an exploration of the situation of Hungarian dialectology in a sociology-of-research perspective. The following areas are zoomed in on: institutions where Hungarian dialectology is practised; the organization and organicity of Hungarian dialectology; the pressure group potential of dialectology in Hungary; the appreciation of dialectology in Hungarian linguistics; and the teaching of Hungarian dialectology in colleges and universities. Also discussed are the need to form a dialectological research team, the recent radical change in the status of dialects in this country, and the fate of the vast amount of recorded dialect material that has been amassed, including the puzzle of what to do with it.

Keywords: dialectology, sociology of research, panorama of Hungarian dialectology; institutions and teaching of Hungarian dialectology.

KISS JENŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A magyar családnevek változástipológiájáról*

1. Előzmények és célkitűzések. A különböző nyelvek családnévrendszereinek bemutatására számos, elsősorban leíró szempontú tipológia született már a szakirodalomban. (A magyar tipológiákra l. HAJDÚ 2003: 761–773; N. FODOR 2010: 58–65, ill. 69–120; a nemzetközire pl. HANKS–HODGES 1988: xvi–xxvi; WENZEL 2004; CAFFARELLI 2005: 229–230; A. BRENDLER – S. BRENDLER Hrg. 2007 passim.) A családnevek kialakulásának tágabb kérdéskörével is általában sokan és sokat foglalkoztak már az eddigi kutatásokban (minderre összefoglalóan l. HAJDÚ 2003: 733–740; N. FODOR 2010: 17–55; SLÍZ 2011: 175–179). A családnevek további változásai szintén vizsgálandó területet kínálnak, amelyet a vonatkozó – s már kevésbé jellemző – kutatások elsősorban egy-egy konkrét forrásra, névanyagra vonatkozó feldolgozás részeként, illetőleg egyes jellemző típusaikra fordítva figyelmüket tárgyaltak. Átfogó igényű, koherens, jól kidolgozott és megalapozott keletkezés- és változástipológiai áttekintéseknek azonban meglehetősen híján vagyunk mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban. (A változási típusok átfogó szándékú, hagyományos jellegű bemutatására l. KAKUK 1989; HAJDÚ 2003: 752–760; FÜLÖP 2009; MIZSER 2009.) Természetesen ahhoz, hogy a tényleges változási tendenciákat megismerhessük, az egyes családok, illetve ugyanazon családnevek történetének végigkísérésére, jól körülhatárolt névkorpuszok módszeres feldolgozásaira van szükség.

A jelen tanulmány célja módszeresen számba venni és jól megalapozott rendszerbe foglalni azokat a különböző változási típusokat – legjellemzőbb tendenciáikkal –, amelyek a már létező családnévnek mint generációról generációra öröklődő nyelvi elemnek az élettörténetét érinthetik a magyar nyelvi-kulturális közegben. Tanulmányomban nem valamely adott – bármennyire is reprezentatív értékű – névkorpusz feldolgozására támaszkodom, hanem elsősorban a különböző szakmunkákban, illetve forrásokban előforduló nyelvi anyag, változási folyamatok, változásként értékelt, esetleg alkalmi változásként értékelhető példák tanulságaira. Az alábbiakban az egyes változási típusokat illusztráló konkrét példák is a tanulmányban hivatkozott szakirodalom és források széles és változatos köréből származnak. (A pontos, egyedi forráshivatozásoktól a példák megadásánál azonban eltekintek.)

Munkámmal a nem csupán történeti anyagon alapuló – s valójában szinkrón szemléletű –, hanem ténylegesen történeti, diakrón megközelítésű (vö. N. FODOR 2010: 70), névélettani szempontú tipológiai leírás a célom. Alapját a HOFFMANN ISTVÁN (1993, 1999) által a helynévrendszerek leírására megalkotott komplex elemzési modell adja, melynek változástipológiai részét TÓTH VALÉRIA (2008) a helységnevekre részletesen is kidolgozta. Az elemzési modellt N. FODOR JÁNOS adaptálta sikerrel a történeti magyar családnévanyagra, és – a szinkrón szemléletű szerkezeti leírás mellett – a családnevek keletkezéstörténeti és változástipológiáját is kidolgozta

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

saját történeti családnévkorpuszára alapozva (N. FODOR 2010: 111–120). Tanulmányomban ennek a tipológiai keretnek a bővítésére, továbbgondolására törekszem.

Bár a kitűzött téma alapjait érinti, e helyen nem foglalkozhatok részletesebben a ’családnév’, illetve a ’magyar családnév’ fogalmának problematikájával. Ezeket azonban a másutt már tárgyalt és a téma szempontjából kézenfekvő módon értelmezem. Családnévnek tekintem a személynévrendszerben, illetve a használatban a családnév pozícióját és funkcióját betöltő személynévet; magyar családnévnek számítom pedig a nem csupán magyar nyelvi eredetű, de a magyar nyelvközösség tagjai által használt, viselt családnévanyag minden elemét (vö. FARKAS 2010: 64–66).

Témámba tartozónak tekintem tehát az idegen eredetű családnéveknek a dominánsan magyar nyelvi-kulturális közegben, magyar nyelvi hatásra bekövetkező névasszimilációs változásait – azaz a névmagyarosodás és a névmagyarosítás jelenségeit – is, bár kiemelt figyelmet ezúttal nem szánok nekik (arra l. FARKAS 2009b, továbbvezető irodalommal; újabban FÁBIÁN 2011; SZILÁGYI-KÓSA 2013; MIZSER 2013; stb.). A névkontaktusok tágabb kérdésköréből (vö. LANSTYÁK 2013) viszont nem tárgyalom azokat a jelenségeket, amelyek a dominánsan idegen nyelvű – a 20. század folyamán, nagy számban: idegen államnyelvű – közegbe került magyar családnévek változásait jelentik. Pedig ugyanaz a családnév sokféleképpen változhat nemcsak a különböző nyelvi-kulturális környezetben (pl. m. *Géczi* ~ *Géczy* > or. *Геци* ~ *Гецици* / ukr. *Геци* ~ *Гецици* / ang. *Gatesy*), de ugyanazon körülmények között is (pl. ugyanazon kárpátaljai magyar névvisező esetében, ukrán és orosz átírásban: *Гупух*, *Гупуз*, *Геpez*, *Геpez*, *Гепуч*, *Гороз*, *Гупур*, *Геper*, *Гьирьиз*, *Гьирьих*; s akkor még nem szóltunk a lehetséges latin betűs átírásokról: *Gyrykh*, *Hyrykh* stb. – egyaránt a *Görög* családnév változatai; mindezekre l. GÖRÖG 2014a: 228, 2014b: 332). Az itt említett változások azonban alapvetően nem a magyar nyelvi és névrendszer belső problematikájára jellemzők, itteni tárgyalásuktól így elvi és gyakorlati okokból is kénytelen vagyok eltekinteni. (Ezekre is l. viszont a további szakirodalmat: a [cseh]szlovákiai magyar családnévekre pl. VÖRÖS 2004, 2009; az ukrainaiak vonatkozásában BEREGSZÁSZI–CSERNICKSKÓ 2011; VÖRÖS 2012; a romániaiak esetében B. FODOR 2011; TRUNKI 2013; német nyelvi környezetben VINCZE 2011; az észak-amerikai magyar családnévekre NOGRADY 1990; BARTHA 1993; stb.; mindenütt továbbvezető irodalommal.) Ide kapcsolódó sajátos problémakört jelent ugyanakkor e nevek visszamagyarosításának, a névhelyreállításnak a kérdése (vö. VÖRÖS 2009). Érdemes megjegyeznünk azt is, hogy az idegen nyelvek hatása alatt – magyar nyelvi szempontból „szabálytalanul” – megváltozott kisebbségi magyar családnévek a magyarországi névanyagban is megjelennek, újabban a honosítási, illetve egyszerűsített állampolgársági ügyintézéshez kapcsolódóan nagyobb számban is. Mindezek különböző típusproblémákat vetnek fel (vö. a fentebb hivatkozott szakirodalmat is), amelyek további vizsgálatokat – és több gyakorlati figyelmet – igényelnek.

2. A családnévek változásai: általános és előzetes megjegyzések. Mielőtt a családnévanyag, pontosabban az egyes családnévek változástípusait igyekeznék számba venni, a témával kapcsolatban több fontos megjegyzést szükséges előrebocsátanom.

A családnevek változásait a meglévő – elsősorban írott – források alapján próbálhatjuk feltárni. Az egy-egy nevet érintő történeti változások megállapítása és nyomon követése azonban a rendelkezésre álló források alapján nem könnyű feladat. Ennek többféle oka van:

a) A korábbi évszázadok változatos, ingadozó, a modern helyesíráshoz képest kiforratlan írásgyakorlata miatt bizonyos (főleg hang)változások követhetetlenek, bizonyos (helyesírási) változások, illetőleg változatok pedig nem számíthatók feltétlenül relevánsnak.

b) A lejegyzett névadatok mögött különböző alkalmi jelenségek – köztük egyedi, egykori tévesztések: félrehallás, elírás – is állhatnak, melyek ugyan rögzülhettek a névhasználatban, egyébként viszont félrevezető adatokat kínálnak a kutatónak.

c) Egy-egy adat valós névhasználati értékét rendszerint nem ismerjük, azaz nem tudjuk, hogy az adott családnevet csupán írásban, vagy szóban is használták-e, illetve hogy milyen körben, milyen módon használták.

d) Az egyazon személyre vagy családra vonatkozó különböző, rendelkezésünkre álló korábbi és későbbi névadatok nem feltétlenül a ténylegesen bekövetkezett, majd tartósan rögzült változást, illetve közvetlenül a változást (előzmény: következmény viszonyt), hanem akár csak a változatosságot (párhuzamos névhasználatot, ingadozást, akár csak alkalmi, egyedi változat létrejöttét) jelezhetik.

A változatosság természetesen összefügg a változással (ehhez l. pl. KECSKÉS 1998). Itt jegyezzük meg azt is, hogy az egyazon családhoz kapcsolódó névváltozatok száma, legalábbis az írásbeli adatok esetében, igencsak magas is lehet (vö. a kutatók idézte konkrét példasorokkal; pl. KAKUK 1989: 242–243; ÚCsnT. 12).

A családnevek változásairól, összefüggéseiről, ezek különböző lehetőségeiről a következőket fontos még előzetesen megjegyezni:

a) A névváltozások mindig saját koruk nyelvi és nem nyelvi viszonyai közt zajlanak. Ezek egyaránt jelentik a kiváltó okokat, a változások módjait, a létrejövő újabb változatok (nyelvi vonatkozású) jellemzőit.

b) A névváltozás bekövetkezhet az adott névviselőre vonatkozóan, és megtörténhet a családnév átvitelekor (öröklődésekor), a következő (potenciális) névviselő megnevezésekor.

c) A családnevek megváltozásának sokféle oka lehet. Lehetnek interlingvális okai (mint a névtévesztések, hangtörténeti változások, nyelvi modellek egymásra hatása, nyelvváltozatok érintkezése, különböző nyelvek kontaktushatásai) és extralingvális okai (mint a megnevező szemlélet megváltozása, életrajzi vagy családtörténeti tényezők, migráció, általában egy újabb közösség hatása, jogi szempontok). Az itt számba vett, különböző típusú okok természetesen egymással is többszörösen összefüggenek, illetve együttesen hatnak a névváltozásokra.

d) A névváltozások végbemehetnek természetes és mesterséges módon. Ezek elkülönítése elméletben és a gyakorlatban is problematikus lehet, az azonban bizonyos, hogy a mesterséges névváltoztatások közt olyan módok is lehetségesek, amelyek a természetes névváltozások rendszerében ismeretlenek és értelmezhetetlenek, illetve elképzelhetetlenek lennének.

e) A névváltozás elindítója, mozgatója lehet a közösség (spontán és természetes névváltozás) és lehet az egyén, mégpedig maga a névviselő (tudatos és mes-

terséges névváltoztatás) vagy a név lejegyzője (általában spontán, de mesterséges névváltoztatás) is.

f) A névváltozások végbemehetnek a szóbeli és az írásbeli névhasználat síkján (az utóbbiak vonatkozásában tágabb értelmezési keretet igényelve).

g) A névváltozások megtörténhetnek nem hivatalos, illetve – a történelmi fejlődés megfelelő szintjein – hivatalos (avagy: a hivatalosság egy bizonyos fokát jellemző) módon.

h) Az írásbeliség, illetve a hivatalosság újabb névhasználati szintereket jelenetnek, melyek a változásoknak, illetve a változatosságnak további lehetőségeket biztosítanak.

i) A változások egy része nyelviileg „szabályosabb” (megjósolhatóbb), más része „szabálytalanabb” (kevésbé megjósolható). Előbbiek közé tartoznak például a hangváltózási tendenciákkal összefüggő, utóbbiak közé a tévesztéseken alapuló vagy a teljes névcserét eredményező névváltozások.

Mindezeknek az itt csupán felvillantott szempontoknak a részletes bemutatására és módszeres figyelembevételére az alábbiakban természetesen nincs mód. Az egyes változástípusok kapcsán azonban egyik vagy másik fontos szempontra a továbbiakban is visszatálok még.

3. A bemutatandó változástípológia fő vonalai. A magyar családnévállományt érintő névváltozások rendszerét a következő fő típusokban tárgyalom.

A családnevek szűkebb értelemben vett változástípológiáját a következő típusok alkotják: a) komplex változások (nevek keletkezése és eltűnése); b) teljes változás (névcseré); c) részleges és szabályos szerkezeti változások (a szintaktikai és a morfológiai szerkezet szintjén zajló változások); d) részleges és szabálytalan szerkezeti változások (formai alapon, szemantikai jelleggel és szemantikai alapon, formai jelleggel).

A családnevek tágabb értelemben vett változástípológiájának keretében azonban számba vehetünk további, az előbbiekhöz képest másféle megközelítéssel, más síkon értelmezhető, s ezért azoktól részben elkülönítendő változásokat is: e) részleges formai változások (írásbeli és szóbeli változások); f) további sajátos, nem formai jellegű változások.

A tanulmányom kiindulópontját jelentő, korábban hivatkozott modellek az itt említett változási típusokból az első öt fő típust tartják számon: a komplex és a teljes változások, valamint a részleges és szabályos, illetve szabálytalan szerkezeti változások (a–d) kategóriáit. E változási típusok mellett szándékozom kitérni azonban egyrészt – a családnevekre is mint nyelvi elemekre vonatkozatható „kettős szervezethez” értelmében – a „jelentésszerű”, névszerkezeti szint alatti, a családnév névtani jellegét egyébként nem érintő formai változások kategóriájára (e); másrészt további sajátos: a tulajdonnév jelentésszerkezetével, illetve nyelvhasználati kérdéseivel összefüggő változások (f) típusára. Ez utóbbi (e–f) típusok jellegük szerint valóban elkülönülnek a korábbi típológiák által számon tartott alapvető, illetve névszerkezeti szinten is értelmezhető változási típusoktól. Mivel azonban ezek is jellemző változásokat jelentenek a családnevek történetében, célszerűnek tartom, hogy egy tágabb értelmű, vonatkozású változástípológia keretében számon

tartsuk őket (vö. a változástípusoknak a fentebb hivatkozott, korábbi magyar szakirodalomban megtalálható, átfogóbb igényű bemutatásaival).

Fontosnak tartom továbbá, hogy egy átfogó igényű változástipológia keretében ne csupán a természetes, de a mesterséges jelenségek is helyet kapjanak. Ez utóbbiakra a kiindulási alapnak vett változástipológiai modellek leírásai szándékuk szerint nem terjednek ki, bár számos, a természetes névváltozásoktól eltérő vonással rendelkezhetnek. (E különbségekre l. FARKAS 2003; a mesterséges névváltozások legismertebb formájának, a hivatalos családnév-változtatások anyagának reprezentatív forrásaiként l. SZENT-IVÁNYI 1895; MCsvA.) A természetes és a mesterséges névváltozások lehetséges típusainak együttes tárgyalása más szempontból, a mögöttük álló névtani folyamatok lényegi különbségei miatt vitatható lehet. Az egyazon, közös keretben való elhelyezésük azonban, véleményem szerint, a meglévő egyezések, hasonlóságok, valamint a különbségek jobb átlátását és megértését, illetve későbbi módszeresebb kidolgozását is elősegítheti.

Az alábbiakban az itt említett fő változási típusokat, illetve azok altípusait veszem sorra, röviden, példákkal együtt tárgyalva.

4. A szűkebb értelemben vett változástipológia változási típusai

4.1. Komplex változások. A családnévet érintő legalapvetőbb változásoknak a családnév keletkezését, illetve az eltűnését tekinthetjük. Ha ezeknek a komplex változásoknak a részletesebb bemutatására vállalkoznánk, több különböző és messzire vezető kérdéssel kellene foglalkoznunk:

a) A családnév keletkezésének kapcsán a családnévelőzmények problematikájával, a családnév kategóriájának értelmezésével, nyelvi és nyelven kívüli összefüggéseivel, a természetes és a mesterséges családnévalkotás eltéréseivel, az egyedi családnevek keletkezésének, az új nevek létrejöttének különböző (olykor napjainkban is lehetséges) módjaival.

b) A családnév eltűnésének kapcsán a névöröklés (hagyományos és jogilag is szabályozható) rendjével, illetve pusztán demográfiai jellegű összefüggésekkel kellene foglalkoznunk; a névváltoztatások kérdésköre ugyanakkor a teljes változások, azaz a névcseré típusához vezetne át minket.

A családnevek keletkezésének témakörével a szakirodalom is bőségesen foglalkozik (a már említett modell keretei között is: N. FODOR 2010: 111–115), a családnevek eltűnésének problémájával azonban jóval kevésbé. E kérdések itteni felvillantásán túl részletekbe menő tárgyalásukat azonban nem tekintem célomnak. Figyelmemet itt kizárólag a már meglévő családnév meglétét, illetve családnévi mintoltát nem érintő, családnév₁ > családnév₂ típusú változások típusainak áttekintésére összpontosítom. (Nem foglalkozom tehát a családnévnek más típusú tulajdonnevekké vagy közszóvá történő változásaival sem.)

4.2. Teljes változás. Egy családnév teljes változása a névcseré: ilyenkor egy teljesen új családnév lép a régi helyébe.

Az új névben jellemzően valamilyen új névadási motiváció nyilvánul meg: egyéni sajátosság, hozzártartozó megnevezése stb. (Nagy > Süket, Szabó > Somogyi, Horváth-Szabó > Gergulits). A mesterséges névadásban ugyanakkor esetleg csupán a névízlés játszik szerepet (ném. Schnierer > Bérczváry, ném. Schmidt > Zongor).

A teljes névcsere nem ritkán hosszabb távon: „alias”-os névhasználaton keresztül (*András > András ~ Kovács > Kovács*), esetleg időlegesen rögzült kettős családnevek „köztes fázisán” keresztül (*Schwarz > Fekete-Schwarz > Fekete; Bába > Bába-Tóth > [B. Tóth >] Tóth*) valósul meg. Az utóbbi esetek azonban így közvetlenül már nem a névcsere, hanem a névrész hozzáadását, majd elhagyását jelentő változási típusba sorolhatók (erről l. alább).

E névváltozások a magyar családnévanyag kialakulásának évszázadaiban meglehetősen gyakoriak voltak, de a családnévhasználat megszilárdulását követően sem számítottak még kivételes jelenségnek. A személynevek hivatalos rögzítését követően sem szűntek meg egy csapásra, teljesen. A többnyire természetes és spontán névváltozások azonban egyre inkább a mesterséges és tudatos névváltoztatásoknak adták át a terepet.

4.3. Részleges és szabályos szerkezeti változások. Ezek lehetnek a szintaktikai szerkezetnek (a funkcionális névrészek szintjét érintő) és a morfológiai szerkezetnek (a funkcionális névrészekben belüli névelemek szintjét érintő) változásai. (A *névrész* és *névelem* terminusok a felhasznált elemzési modell alapfogalmai; jelentésükre, a családnévtani elemzések körében való használatukra l. N. FODOR 2010: 70–71.) Mindkét változási típusban viszonylag könnyen sor kerülhet egy-egy szerkezeti rész hozzáadására vagy elhagyására, azaz egy szerkezeti résznek a Ø-val való – valamilyen irányú – változásviszonyára. Egy szerkezeti rész cseréjére láthatólag ritkábban, kevésbé kerül sor.

4.3.1. A szintaktikai szerkezet szintjén zajló változások. Ez a családnév funkcionális névrészeit érintő, az ún. kettős családnevekkel összefüggő névváltozások típusát jelenti. Megjegyezhetjük, hogy a két névrészből álló családnevek írásmódja többféle lehet (*Kis-Prumik ~ Kis Prumik ~ Kisprumik*), ez a családnév nyelvi szerkezetét azonban természetesen nem befolyásolja. (A kettős családnevek történetére l. HAJDÚ 2003: 757–759; FARKAS 2009a: 91–98; VÖRÖS 2013: 152–176.)

a) A változás jelentheti egy új névrész hozzáadását, amely lehet ragadványnévi vagy családnévi eredetű, de – a névmagyarosítások esetében – új névkötés is (*Andok > Kis Andok, Karleusa > Keresztes-Karleusa*). Megjegyzésre érdemes, hogy kettős családnevek létrehozását a hivatalos családnévhasználat körében – különböző megfontolások alapján – a 20. század legnagyobb részében korlátozták. Bö évtizede az ilyen jellegű változások azonban a mai családnévanyag jellegzetes változási típusává léptek elő: a családnevek összekapcsolása nemcsak a házassági név egy újabb, jogilag létező típusává vált Magyarországon, de a szülők összekapcsolt családnevét a közös gyermekeknek is be lehet jegyeztetni.

b) A változás jelentheti egy névrész elhagyását (*Löki-Nagy > Nagy, Pándi Deák > Pándi vagy Deák*). E névváltozások hátterében rendszerint gyakorlati megfontolások – különösen az egyszerűbb névhasználatra törekvés közösségi vagy egyéni szándéka – állnak.

c) A névrész cseréje ugyancsak lehetséges, bár nyilvánvalóan ritka típus. A kettős családnevekkel kapcsolatos mai hivatalos névváltoztatási lehetőségek köréből tudom is példázni (*Németi-Nagy > Sárkány-Nagy*).

Az alapul vett, HOFFMANN-féle – TÓTH VALÉRIA és N. FODOR által is alkalmazott, illetve továbbfejlesztett – változástipológiai modell a névrész hozzáadását *kiegészülés*-nek, a névrész elhagyását *ellipszis*-nek hívja.

A szintaktikai szerkezet változásait tipikusan nyelven kívüli okok irányítják (családi viszonyok kifejeződése, névmagyarosítás szándéka stb.).

4.3.2. A morfológiai szerkezet szintjén zajló változások. Ez a családnévben, illetve az egy névrészben lévő névelemeknek, azaz a lexémáknak, illetve a toldalékoknak a körét érintő névváltozások típusa.

a) A változás jelentheti egy új névelem hozzáadását, elsősorban a tipikus névformánsok felhasználásával ($\emptyset > -i$: *Illyés > Illyési*, *Hudák > Hudáki*; $\emptyset > -fi$: *István > Istváncsi*, *Lackner > Lacknerfi*), de akár lexikális elemeket érintően (*Tóth > Tóthfalvi*) is.

b) A változás jelentheti egy névelem elhagyását, elsősorban ugyancsak képzők ($-i > \emptyset$: *Árvai > Arva*, *Páli > Pál*; $-s > \emptyset$: *Kaszás > Kasza*, *Kockás > Kocka*), de akár lexikai elemek esetében (*Örökkéélő > Örökké*, *Serfőző > Főző*) is.

c) A névelem cseréje különböző típusú névelemek közt lehetséges (*Nyolcujjú > Nyolcas*, *Földházi > Földi*, *Kerekes > Keréjkártó*).

Az alapul vett változástipológiai modell a névelem hozzáadását *bővülés*-nek, a névelem elhagyását *redukció*-nak hívja.

A morfológiai szerkezet változásai mögött elsősorban nyelven belüli okok állnak. E változási típusok közül a névelem hozzáadása a morfológiai jelöltségre törekvés tipikus megnyilvánulása. E változás magyar és idegen nyelvi eredetű családneveket egyaránt érint, míg a két utóbbi típus kifejezetten magyar nyelvi eredetű, illetve átlátszónak minősülő névszerkezeteket igényel. E változások tipikus főszereplője a magyar családnévanyagra különösen jellemző *-i* képző, amelyet sokszor valójában inkább ingadozások, mint egyértelmű névváltozások résztvevőjeként azonosíthatunk az adatok sorában.

4.4. Részleges és szabálytalan szerkezeti változások. A családneveket érintetik olyan változások, amelyek nem a szintaktikai vagy a morfológiai szerkezetek felépítéséhez igazodnak, hanem szabálytalan, nem megjósolható szerkezeti változásokként értelmezhetők. Esetükben a régi és az új családnév között fennálló kapcsolat lehet formai vagy szemantikai jellegű, illetve a változás jelenthet szemantikai vagy formai jellegű változást.

4.4.1. Formai alapú, szemantikai jellegű részleges és szabálytalan szerkezeti változások. Ezen változások során a családnév – asszociatív összefüggés révén – egy hangalakilag vagy írásképileg hozzá hasonló, de tőle eltérő lexikális és szemantikai szerkezetű névvé alakul át.

a) A változás történhet lexikális és szemantikai tartalom hozzáadásával, a változás jellegéből adódóan meglehetősen változatos módokon (ném. *Lang > Láng*, szl. *Hostya > Ostya*, rom. *Kendris > Kenderes*, szl. *Kaszavits > Kaszavitszi*, ol. *Dellasega > Dellaszegi* stb.). Ez a spontán névmagyarosításnak – s olykor a tudatos névmagyarosításnak is – egyik jellegzetes módja, általában a népetimológiai változásokhoz hasonlóan (l. még pl. KAKUK 1988; ÖRDÖG 2012). A változás a hangalak nagyobb mérvű rövidülésével (szl. *Kaszakovits > Kasza*, *Gasparovics > Gáspár*), illetve – elsősorban a tudatos névváltoztatásokban – a megnövelésével is járhat (ném. *Munk > Munkácsi*). Ide kell sorolnunk azokat a – kifejezetten mesterséges – névváltoztatásokat is, amelyek során a régi családnévből akár jóval kevesebb – leggyakrabban csak a kezdőbetű, illetve -hang – marad

meg (ném. *Berger* > *Beregi*, *Bedő*, *Bajor* stb.). Ez utóbbi változási típus már a teljes névváltozás típusához is közel állhat, ám a névkezdő betű, illetve hang megőrzésének közismerten tipikus szándéka és módja miatt e változási típus keretében veendő számba. Itt tehetünk említést végül egy olyan sajátos altípusról is, amely névszerkezetiileg ténylegesen nem elemezhető, de – a név végződésének szabálytalan átalakítása révén – morfológiailag transzparensnek, magyar névszerkezetnek látszó hangalakot eredményez (szl. *Krivácsik* > *Krivácsi*, örm. *Murátin* > *Muráti*; vö. a tipikus magyar családnévvégi *-i*-kkel).

b) A változás történhet a lexikális és szemantikai tartalom elhagyásával is (*Czank-Kiss* > *Czankis*).

c) A változás végbemehet továbbá a meglévő lexikális és szemantikai tartalom cseréjével: a meglévő lexikális és szemantikai tartalom egy tőle eltérő lexikális és szemantikai tartalomnak adja át a helyét (*Zeke* > *Eke*, *Pruszkai* > *Pruszlík*).

Az alapul vett változástipológiai modell e változási módokat *reszemantizáció*, *deszemantizáció* és *transzszemantizáció* néven említi.

Közülük a legjellemzőbb – nem meglepő módon – a lexikális és szemantikai tartalom hozzáadása, tehát az értelmesítési igény megnyilvánulása.

4.4.2. Szemantikai alapú, formai jellegű részleges és szabálytalan szerkezeti változások. Ezek a változások a természetes névváltozások körében is előfordulnak, de jellemzőbbek a mesterséges névváltoztatásokra. Sajátos változási típus abból a szempontból, hogy bizonyos fokú kétnyelvűséget feltételez, s mindig egy idegen nyelv közreműködésével zajlik. (Mindehhez l. FARKAS–SLÍZ 2012: 91–93 is.)

a) A névváltozás jelentheti az eredeti családnév pontos lefordítását (ném. *Feldmann* vagy rom. *Cimpian* > *Mezei*; ném. *Krieger* vagy szl. *Voicsik* > *Csatár*).

b) A névváltozás alapulhat részleges és lazább szemantikai kapcsolaton is (ném. *Goldschmidt* > *Kovács*, ném. *Rozenberg* > *Rózsafi*).

c) Az itt logikailag még számba vehető harmadik lehetőség, a szemantikai és formai kapcsolatok hiányával zajló névváltozás nem ide tartozik: az a teljes névváltozás (névcsere) korábban már tárgyalt típusát jelenti.

5. A családnevek további változási típusai

5.1. Részleges formai változások. Itt veszem számba azokat a változási típusokat, amelyek a családnévnek csupán írásképét vagy hangalakját érintik: írott vagy szóbeli formájának bizonyos fokú (csekély) módosulását jelentik, önmagukban bármiféle névszerkezeti, illetve szemantikai változás nélkül. Részletes tipológiájuk merőben formális és terjedelmes áttekintést igényelne (vö. pl. KAKUK 1985), emellett többnyire nem specifikusan a nevekre, illetve e névtípusra lenne jellemző. Az alábbiakban így nem ezeknek a részleteire, hanem csupán az írásbeli és szóbeli változások alapvető kategóriájára, illetve e változási típusokat általában befolyásoló fő tendenciák áttekintésére fordítom figyelmemet.

A kiejtésbeli változások, s még inkább az írásbeli névhasználat síkján bekövetkező változások jelensége, ezek értelmezése sajátos, messzire vezető kérdéseket vet fel; velük az általam kiindulásként felhasznált változástipológiák – nyilvánvalóan elvi okokból – nem is számolnak. Mivel azonban kétségtelül családnevek

változásairól van szó ezekben az esetekben is, egy tágabb értelemben vett változástipológia részeként fontosnak tartom ezekről is szólni. (A fentebb tárgyalt változástípusokénál valamivel bővebb bemutatásukat – névtani jelentőségüktől függetlenül – ez az újító szándék indokolhatja.)

5.1.1. Írásbeli változások. Az írásbeliség korábbi évszázadaiban a hangjelölés nagyfokú változatoságát találjuk. A helyesírás-történet egészét alapvetően jellemző egyszerűsödés és egységesedés természetesen érintette azonban a családnevek írásmódját is: csökkentette a névváltozatok számát, tipikusan a magyar helyesírásra általában jellemző, kiejtés szerinti, pontosabban: fonemikus írásmód, illetve a modernizálódás irányába alakítva őket. Eközben az idegen eredetű családnevek éppen az írásváltozatok számát is növelhették tovább (a német eredetű családneveknél pl. I. FÖLDES 2001; SZILÁGYI-KÓSA 2013). A 19. század elejére ugyanakkor eldőlt az a kérdés, hogy a családnevek – a tulajdonnevek közt is – kivételes státusúak: megőrizhetik régi, hagyományos írásmódjukat, a további modernizálódást elkerülve. A hivatalosság pedig egyre inkább biztosította a névformák további változatlanságát.

A mai magyarországi családnévanyagban a korábbi, archaikus írásváltozatok száma összességében lényegesen lecsökkent. Bizonyos hangok, betűk esetében komoly esélye (és akár dominanciája) lehet azonban éppen a hagyományos írásmódnak is napjainkban (l. a *Tóth* és más, hasonló családnevekben). A magyar családnevek többségét ugyanakkor már a közszavakéhoz hasonló, modern írásmód jellemzi (l. pl. a *Kovács* és hasonló családnevekben), s rendszerint írásváltozataik száma és azok képviselési aránya is jócskán megfogyatkozott (ezekhez l. CsnSz., CsnE.).

Az írástörténet fentebb említett, fő tendenciáival ellentétes, bár sokkal korlátozottabb hatókörű jelenségeket is számon kell azonban tartanunk. Az egyes névváltozatok körében domináns archaikus névváltozatnak is lehetett – analógiás alapon – egységesítő szerepe (l. pl. a *Tóth* esetében). Emellett a 19–20. századi hivatalos családnév-változtatások folyamán sokan törekedtek szándékosan archaikus írásmódú – ekkor ugyanis már általában patinásnak, társadalmi presztízzsel rendelkezőnek számító – magyar családnév felvételére. És bár a 20. századtól az újonnan, mesterséges névalkotással létrehozott családneveknek is alapvetően a modern helyesírást kellett követniük, kivételek is léteztek, akár a kifejezetten a meglévő névforma archaizálását célzó névváltoztatások esetében is (*Kovács* > *Kováts*, *Tolnai* > *Tolnay*). Mindennek legkedveltebb példáját – többféle összetevőnek köszönhetően – a névvégi -y-ok valóságos kultusza jelentette (bővebben l. FARKAS 2012).

A pusztán ortográfiai változás az írásbeli névhasználat szintjén érvényesül, a szóbeli névhasználatot önmagában nem érinti.

5.1.2. Kiejtésbeli változások. A nyelv- és névtörténet korábbi évszázadait kiterjedtebb nyelvjárásiasság és bizonyos mértékben eltérő hangtörténeti állapotok jellemezték. A családnevek hangalakját történetük során így hangtörténeti, nyelvjárás-történeti, továbbá az általános standardizációs folyamatok befolyásolták; az idegen eredetű családneveknél továbbá a spontán névmagyarosodás, majd a tudatos névmagyarosítás jelensége is.

A közszavak vagy más névtípusok történetéből is ismert hangváltozásokkal találkozunk a családnevek körében is. Így például – a magyar nyelvre jellemzőként –

a hangrendi kiegyenlítődések (*Bénda* > *Bende*, *Bertha* > *Bartha*) és a mássalhangzó-torlódások feloldásának eseteivel (*Kmetykó* > *Metykó*, *Schlegl* > *Slegli*), melyek az idegen nyelvi háttérű nevekre különösen jellemzőek lehetnek; de számolhatunk akár a hangsúlyváltozás lehetőségével is (*Ambrasi* > *Ambrózy*). A nyelvi egységesülés, a köznyelv és a hivatalosság térnyerése azonban a változatosság visszaszorításának irányába hatott. Ezt igazolják egyébként a 19–20. századi hivatalos családnév-változtatások is: míg némelyek nyelvjárásias hangzású nevüket a köznyelvi változatra cserélték (*Körösztyös* > *Keresztes*, *Vereb* > *Veréb*), nyelvjárásias formákat a névváltoztatók nem kívántak felvenni.

A hangzó névforma megváltozását az írásbeliség tipikusan tükrözni, követni igyekezett, mint a szóbeliséghez képest másodlagos, és csak viszonylag későn szabályozás alá vont nyelvhasználati szintér. Jegyezzük meg azonban, hogy ritkább esetekben éppen az írásbeliség hat vissza a szóbeliségre, és a név ortográfiai változatlansága – a helyesírási gyakorlat időközbeni változása mellett – eredményezi a hangzó forma megváltozását. Előfordulhat ez kihalt, történeti családnevek esetében (írásbeli *Zach* ~ szóbeli [za:x] > [za:ʃ]), és előfordulhat mai családneveknél, az ún. betűjétes révén is (írásbeli *Zántó* ~ szóbeli [sa:nto:] > [za:nto:]). A neológ forma ilyenkor akár ténylegesen, illetve a család saját szóhasználatában is lecserélheti előzményét. (Ezekhez részletesebben l. még LADÓ 1964.)

Sajátos, az írásbeliségben megjelenő, majd a szóbeliségben is jelentkező lehetséges változást jelent a ragadványnév/családnév + családnév szerkezetek egyik tagjának a név kezdőbetűjére való rövidülése (*Benkő-Nagy* > *B. Nagy*). E betűjel kiejtése olykor a név írásmódjára is visszahatott (*B. Nagy* > *Bénagy*). Használatukat a 20. század második felének jogi szabályozása igyekezett ugyan szűkíteni (*B. Nagy* > *Nagy*), de a felmenők által bizonyíthatóan viselt betűjelek egy ideje ismét bejegyeztethetők és használhatók. (Ezekről bővebben l. ERDÉLYI 2002.)

5.2. További sajátos, nem formai jellegű változások. A családnevek történetében olyan további változási folyamatokat is számon tarthatunk, amelyek a maguk nemében szintén fontosak, bár a családnév szerkezetét, formáját és alapvető jelentését nem befolyásolják. Ezekről azonban – bár a családnevek történeti változásaival foglalkozó szakirodalom velük általában még kevésbé foglalkozott – csak említésszerűen emlékezem meg. A velük kapcsolatos kérdések további általános névtani, illetve szociolingvisztikai jellegű elemzéseket igényelnének.

a) Változhatnak a családnév jelentésszerkezetének elemei: identifikációs értéke (a családnév öröklődése, azaz átvitele is egyfajta névváltozás), információtartalma, etimológiai átlátszósága, motiváltsága, s változhat konnotációs (asszociációs) értéke (bővebben l. FARKAS 2004). Ezek a változások – egyebek mellett – a névváltozások egyéb típusainak mozgatórugóiként, illetve azok valamely összetevőjeként is szolgálhatnak.

b) Változhat a családnév státusa is: szóbeli és/vagy írásbeli, nem hivatalos és/vagy hivatalos. Mindezek névélettani tényezőként is ugyancsak fontos szempontok lehetnek, s a családnév mibenlétének, értelmezésének, általában a különböző névhasználati szinterek és névközösségek problémakörének továbbgondolására inthetnek minket.

6. Záró megjegyzések. A magyar családnevek változásait áttekintve megállapíthatjuk, hogy egy-egy család és családnév történetét gyakran számos névváltozat, illetőleg különböző típusú névváltozás kísérte végig. A családnévanyag változékonysága azonban – elsősorban a nyelvi standardizációs folyamatok és a hivatalosság térnyerése révén – idővel csökkent. A családnevek változástípusait (és változatoságát) ugyanakkor a mesterséges névváltozások (névváltoztatások) különböző módjai is gazdagították. A családnevek magyar nyelvi-kulturális környezetben végbemenő változásai a magyar és az idegen eredetű családneveket természetesen egyaránt, bár nem feltétlenül ugyanolyan módokon érintették.

Az itt bemutatott, a szakirodalmi előzményekre támaszkodó változástipológia a magyar családnévtörténet különböző változási típusainak rendszerbe foglalásáért tett kísérletet. Egyes ismert, konkrét névváltozások ugyan nem sorolhatók be egyértelműen, illetve kizárólagosan egyik vagy másik változási típusba (pl. *Braun* > *Barna*, *Jakl* > *Jakli*, *Vendl* > *Vendel*), ezek azonban nem magát a rendszert érvénytelenítik, csupán a konkrét nyelvi jelenségek lehetséges összetettségét, illetve többszörösét illusztrálják.

Az ismertetett változástipológia egyes részleteiben szükségszerűen nyelvspecifikus, más részleteiben, főbb irányjaiban azonban remélhetőleg általánosabb érvényű változási típusokra és tendenciákra is ráirányíthatja a figyelmet. Egyes részletei ugyanakkor – elméleti szempontból, illetve a magyar névtörténet célzottabb feltárása révén még – további vizsgálódásokat igényelnek.

Kulcsszók: magyar családnévtörténet, változástipológia, névváltozás, névváltoztatás, névváltozatok, mesterséges név, természetes név.

Hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA 1993. Családnévmódosítások a detroiti magyarban. *Névtani Értesítő* 15: 41–44.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2011. A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr* 135: 414–422.
- BRENDLER, ANDREA – BRENDLER, SILVIO Hrsg. 2007. *Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladeinisch*. Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2. Baar Verlag, Hamburg.
- CAFFARELLI, ENZO 2005. Cognomi in Italia e in Europa: ambiti lessicali come fonti onimiche. In: BROZOVIĆ-RONČEVIĆ, DUNJA – CAFFARELLI, ENZO eds., *Denominando il mondo. Dal nome comune al nome proprio / Naming the world. From common nouns to proper names*. Quaderni Internazionali di RION 1. Società Editrice Romana, Roma. 227–266.
- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 17. Tinta Kiadó, Budapest.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ERDÉLYI ERZSÉBET 2002. Betűk, betűjelek, betűszók – és a névhasználat. A betűszós névelemek múltja, jelene és jövője nagykőrösi személynevekben. In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ – KOVÁCS MÁRIA szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Mis-

- kolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai I. Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. 26–31.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 2011. Olasz családnevek Magyarországon. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely. 79–94.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS 2004. A családnevek konnotációjáról. *Névtani Értesítő* 26: 49–57.
- FARKAS TAMÁS 2009a. *Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében*. Nyelvtudományi Értekezések 159. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FARKAS TAMÁS 2009b. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS 2010. A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája. *Magyar Nyelvjárások* 48: 59–75.
- FARKAS TAMÁS 2012. Az ipszilonos nevekről. Egy helyesírási jelenség a nyelvi-kulturális térben. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Tanulmányok 25–26. Inter Kultúra-, Nyelv- és Média kutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest. 301–307.
- FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN 2012. A családnévtörténet művelődéstörténeti tanulásaiból. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig III. Nyelvjárás – néprajz – művelődéstörténet*. Savaria University Press, Szombathely. 91–101.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest.
- B. FODOR KATALIN 2011. Moldvai családnevek. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely. 117–226.
- FÖLDES CSABA 2001. Orthographische Assimilation von Familiennamen deutschsprachigen Ursprungs in Ungarn. In: EICHHOFF, JÜRGEN – SEIBICKE, WILFRIED – WOLFFSOHN, MIHAEL Hrsq., *Name und Gesellschaft. Soziale und historische Aspekte der Namensgebung und Namenentwicklung*. Duden Thema Deutsch 2. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich. 226–243.
- FÜLÖP LÁSZLÓ 2009. Névváltozások és névváltoztatások Kaposvár környékén a 19. században. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 205–214.
- GÖRÖG NIKOLETT 2014a. Névadási nézetek a tizenéves korosztályban. Egy beregszászi gimnazisták körében végzett vizsgálat tapasztalatai. In: FEDINEC CSILLA – SZOTÁK SZILVIA szerk., *Közösség és identitás a Kárpát-medencében*. Határhelyzetek. A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium Kutatói Szakkollégiumának Évkönyve 7. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 221–241.
- GÖRÖG NIKOLETT 2014b. Személynevek használata Kárpátalján. In: BÓNA LÁSZLÓ – HAJDÚ ANIKÓ szerk., *Nemzet és kisebbség. Társadalomtörténeti változások a XIX–XX. században. Národ a menšina. Sociálnohistorické zmeny v XIX–XX. storočí*. TéKa, Komárno–Komárom. 331–342.

- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HANKS, PATRICK – HODGES, FLAVIA 1988. *A Dictionary of Surnames*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- KAKUK MÁTYÁS 1985. *Hangtani váltakozások Kunszentmárton XVIII–XIX. századi családneveiben*. Magyar Névtani Dolgozatok 54. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszék-csoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- KAKUK MÁTYÁS 1988. Népetimológias névalakulatok Kunszentmárton XVIII–XIX. századi anyakönyveiből. *Magyar Nyelvőr* 112: 97–99.
- KAKUK MÁTYÁS 1989. Születő és kihaló családnevek Kunszentmárton XVIII–XIX. századi anyakönyveiből. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 242–245.
- KECSKÉS JUDIT 1998. Alaki változatok vizsgálata a történelmi családnevek körében. *Névtani Értesítő* 20: 78–82.
- LADÓ JÁNOS 1964. Családneveink kiejtési nehézségei. *Magyar Nyelvőr* 88: 382–92.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2013. Kontaktushatás a tulajdonnevekben. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a tulajdonnevek*. Savaria University Press, Szombathely. 43–68.
- MCsvA. = *Magyarországi hivatalos családnév-változtatások történeti adatbázisa (1815–1932)*. Kutatásvezető: FARKAS TAMÁS – KÖVESDI ISTVÁN. [http://www.macse.hu/\[-\]society/nevvaltoztatások.php](http://www.macse.hu/[-]society/nevvaltoztatások.php) (2015. 05. 11.)
- MIZSER LAJOS 2009. A nyíregyházi tírjákók névváltoztatásai. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 215–221.
- MIZSER LAJOS 2013. A nyelvek egymásra hatása a Bereg megyei családnevekben. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a tulajdonnevek*. Savaria University Press, Szombathely. 201–207.
- NOGRADY, MICHAEL 1990. Treatment of Hungarian Names in Canada. In: BOULANGER, JEAN-CLAUDE ed., *Proper Names at the Crossroads of the Humanities and Social Sciences. Proceedings of the XVIth International Congress of Onomastic Sciences*. Québec, Université Laval. 16-22 August 1987. Université Laval, Québec. 433–440.
- ÖRDÖG FERENC 2012. A népetimológia kései ómagyar és középmagyar kori személyneveinkben. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig III. Nyelvjárás – néprajz – művelődéstörténet*. Savaria University Press, Szombathely. 103–109.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Személynévadás az Anjou-korban*. Históriaantik, Budapest.
- [SZENT-IVÁNYI ZOLTÁN] 1895. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélyvel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.

- SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ 2013. Magyar–német nyelvi kölcsönhatások a családnevek tükrében. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek*. Savaria University Press, Szombathely. 155–167.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TRUNKI PÉTER 2013. A moldvai magyarok mai családnevei a magyar állampolgárság küszöbén. *Magyar Nyelv* 109: 107–116.
- ÚCSN T. = HAJDÚ MIHÁLY 2012. *Újmagyarkori családneveink tára. XVIII–XXI. század. I. Adatok*. Szerzői kiadás, Budapest.
- VINCZE, LÁSZLÓ 2011. Zum ungarischen Personennamensystem unter besonderer Berücksichtigung der burgenländischen Familiennamen. In: HAUSNER, ISOLDE – PABST, CHRISTIANE M. – SCHRAN, ERWIN Hrsg., *Erstes Burgenländisches Familiennamenbuch*. Burgenländisch-Hianzische Gesellschaft, Oberschützen. 65–82.
- VÖRÖS FERENC 2004. *Családnévutatók Szlovákiában*. Csallóközi Kiskönyvtár. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2009. Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar névhasználat tükrében: terminológiai javaslat egy névtani jelenség megnevezésére. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 57–74.
- VÖRÖS FERENC 2012. Személynévhasználat és impériumváltások a 20. századi Kárpátalján. *Magyar Nyelvőr* 136: 78–88.
- VÖRÖS FERENC 2013. *Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- WENZEL, WALTER 2004. Familiennamen. In: BRENDLER, ANDREA – BRENDLER, SILVIO Hrsg., *Namenarten und ihre Forschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik*. Lehr- und Handbücher zur Onomastik 1. Baar Verlag, Hamburg. 705–742.

The typology of changes in the history of Hungarian family names

The aim of this paper is to take stock of, and briefly introduce, the various types of change that family names (that are essentially lexical items, proper names in particular, that can be inherited) may undergo in the Hungarian linguistic and cultural context. The paper proposes that earlier frameworks of typological description should be expanded: first, certain types of change should be added; and second, artificial changes of names should be included alongside natural ones. The types of change to be described are as follows: 1. complex changes (the emergence and disappearance of certain names); 2. entire changes (abandoning an old name and assuming a new one); 3. partial and regular structural changes (those of syntactic or morphological structure); 4. partial and irregular structural changes (formal vs. semantic ones). In addition, further – albeit different – types of change are also worth considering: 5. partial formal changes (in writing or in speech only); 6. other, special, non-formal changes (of the semantic structure and/or pragmatic status of a proper noun). This typology of changes is necessarily language specific in some respects; but in other respects, especially in its major directions, it can draw the reader's attention to more general types and tendencies of change.

Keywords: history of Hungarian family names, typology of change, change of name, variants of names, artificial name, natural name.

FARKAS TAMÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására*

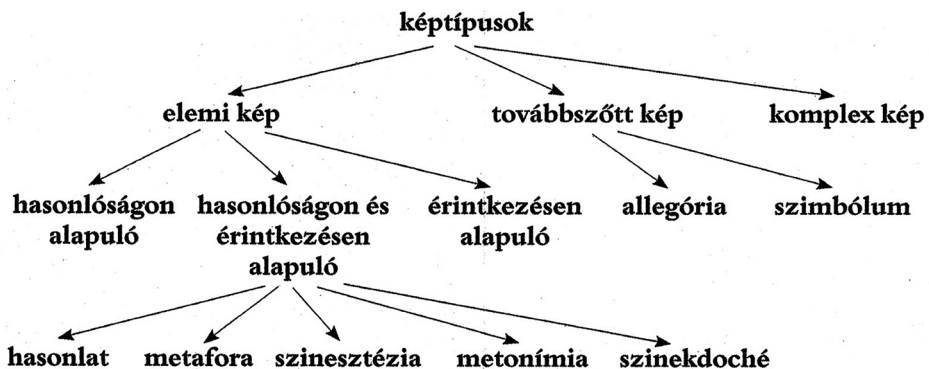
1. Kutatóként is, egyetemi oktatóként is évtizedek óta foglalkoztat a nyelvi kép fajtáinak rendszerezése, egy olyan csoportosítás létrehozása, amely logikailag ellentmondásmentes, és felöleli a nyelvi kép minden lényeges típusát, ezáltal tanítható, és összhangban van a nyelv (a költői nyelv és a köznyelv) tényeivel. (Főbb publikációim erről a kérdésről az utóbbi évekből: KEMÉNY 1993: 23–30, 113–123, 183–232; 2002: 92–151; 2004.)

A probléma – a dolog jellegéből adódóan – folyamatosan jelen van a szakirodalmi diskurzusban, de az utóbbi időben néhány olyan publikáció is napvilágot látott, amelyek a kérdés újbóli összefoglalására és korábbi felfogásom részleges módosítására készítenek (különösen: DOMONKOSI 2006: 114–121; SZIKSZAINÉ 2007: 409–468; NEMESI 2009).

2. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA új egyetemi tankönyvében hosszú fejezet (az egyik leghosszabb fejezet) foglalkozik a képpel mint a szemléletesség és az ismeretátadás eszközével. A fejezet a fő témakörök (mi kép? mi nem kép?, képszerűség, képpalkotás, képbefogadás, képzavar) felsorolása után rögtön egy ábrával kezdődik, amely a képtípusok viszonyát kívánja bemutatni (SZIKSZAINÉ 2007: 409). Ez az ábra a tankönyv első (és tudtommal eddig egyetlen) kiadásában a következőképpen fest:

1. ábra

A nyelvi kép típusai SZIKSZAINÉ NAGY IRMA egyetemi tankönyve szerint

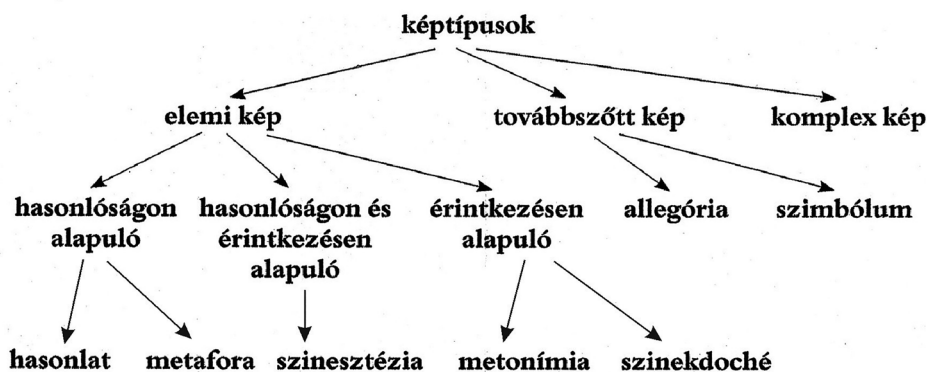
Ennek az ábrának a legalsó sora azt a látszatot kelti, hogy a hasonlat, a metafora, a szinesztézia, a metonímia és a szinekdoché egyaránt hasonlóságon és

* A szerző ezúton mond köszönetet a tanulmány lektorainak értékes javaslataikért, továbbá Kovács Gyulának (Opticult Bt.) az ábrák gondos elkészítéséért.

érintkezésen alapul, ezzel szemben a hasonlóságon alapuló, illetve az érintkezésen alapuló elemi képnek nincsenek altípusai. Ez nyilvánvaló tévedés, és ellentmond a későbbi szöveges kifejtés megállapításainak is. Ez utóbbiak szerint a hasonlat és a metafora hasonlóságon alapul (i. m. 419, 427); a szinesztézia az, amely egyaránt alapul hasonlóságon és érintkezésen (i. m. 443); végül a metonimiát és a szinekdochét képzetek érintkezése hozza létre (i. m. 447, 451). Ennek alapján azt kell hinnünk, hogy az ábra ebben a formájában nem egyéb közönséges sajtóhibánál. Ez rám nézve azért is különösen kellemetlen, mert ennek az értékes munkának egyik lektora voltam. Ezenfelül, egyetemi oktatói tapasztalataim alapján, jó okom van feltételezni, hogy diákjaink az ábra szerint fogják memorizálni a képfajták viszonyát, nem pedig a szöveg szerint. Nem tehetünk mást, mint hogy arra kérjük a kiadót, tegye lehetővé az újabb kiadásban az ábra helyesbítését. Ez a helyesbített változat a szerző szándéka és a tankönyv szövege szerint az alábbi lehetne:

2. ábra

A nyelvi kép fajtái és azok viszonya SZIKSZAINÉ tényleges nézetei szerint

Ehhez a csoportosításhoz néhány megjegyzést kell fűznöm, ezek azonban nem érintik az elgondolás alapvető helyességét.

1. Az elemi kép, a továbbcszított kép és a komplex kép e szerint az ábrázolás szerint három különböző képfajta. Én úgy látom, hogy a két fő típus az elemi (egy összehasonlításon, illetve azonosításon alapuló) és a komplex (egynél több összehasonlításon, illetve azonosításon alapuló) kép, a továbbcszított kép pedig a komplex kép továbbcszövése, továbbfejlesztése, akár a teljes szövegre kiterjesztve (vö. KEMÉNY 2002: 119–120). Felvethető továbbá, hogy a továbbcszított kép közvetlenül az elemi képből is levezethető, ezt azonban kevésbé tartom valószínűnek.

2. A tankönyvnek azt a megfogalmazását, hogy „egyes szinesztéziák metaforikusak, mások metonimikusak” (443), szerintem úgy kell értelmezni, hogy *m i n d e g y i k* szinesztézia ez is, az is. Azt azonban el tudnám fogadni, hogy vannak olyan szinesztéziák, amelyek elsősorban hasonlóságon, míg mások elsősorban érintkezésen alapulnak. De ettől még a szinesztéziának definíciószerű sajátossága, hogy egyaránt tartalmaz hasonlósági és érintkezési mozzanatot.

3. A szinekdoché tankönyvbéli meghatározásából (SZIKSZAINÉ 2007: 451) kimaradt egy szó, a *vagy*: „egy jelentésmezőbe tartozó, alá- és fölérendeltségi vagy rész–egész viszonyban álló fogalmak érintkezéséből adódó, jelentésátvitelen alapuló kép”. Az előbbi a szó szoros értelmében vett szinekdoché (faj a nem helyett vagy fordítva), az utóbbi a *pars pro toto* vagy az igen ritka *totum pro parte*, amelynek tekinthetők metonímiának is.

A fenti kiegészítések nem változtatnak azon a tényen, hogy SZIKSZAINÉ tankönyve olyan értékes alkotás, amely bővelkedik új tudományos eredményekben, és nagymértékben megkönnyíti a stilsztika egyetemi oktatását (ezt adom meg kötelező olvasmányként és vizsgaanyagként miskolci hallgatóimnak is).

3. Egy másik új elgondolás a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására DOMONKOSI ÁGNES nevéhez fűződik. Gondolatok a képszerűség kifejezőeszközeinek tanításáról című tanulmánya 1998-ban jelent meg első ízben a Magyartanítás hasábjain, de akkor elkerülte figyelmemet, s csak akkor ismerkedtem meg vele, amikor a szerzőnek Stíluselemzés, trópusok, alakzatok című kötetében újból megjelent. Mielőtt ennek a csoportosításnak az újszerűségét, ötletességét méltatnám, idemácsolom azt az ábrát, amely a szerző elgondolásának lényegét sűríti magába (DOMONKOSI 2006: 117).

1. táblázat

A nyelvi kép fajtáinak rendszerezése DOMONKOSI ÁGNES szerint

		megszemélyesítés		szinesztézia
		1	2	1 ↔ 2
		élettelen	élő	különböző érzékelési területek
Hasonlat 1 ↔ hasonlítás ⇒ 2 ↳ hasonlóság ↙	<i>I.</i>		<i>IV.</i>	<i>VII.</i>
Metafora 1 ↔ azonosítás ⇒ 2 ↳ hasonlóság ↙	<i>II.</i>		<i>V.</i>	<i>VIII.</i>
Metonímia 1 ↔ azonosítás ⇒ 2 ↳ érintkezés ↙	<i>III.</i>		<i>VI.</i>	<i>IX.</i>

A római számok az adott képtípus példájára vonatkoznak. A szerző kétféle példát ad mindegyik képfajtára, egy köznyelvit (ezek saját alkotású példák) és egy szépirodalmi. Itt csak az utóbbiakat sorolom fel, néhány kisebb elírást, sajátóhibát javítva:

I. *fogom a kezed mint kagyló a gyöngyöt / zene a lelket / börtön a gyilkost / mint egyenlítő fogja a föld / fűrészfoga a fa derekát* (Nyilas Attila: Szárnyas ikon);

II. *Az ecseten / elpihenő kéz pedig / megsebzett dámvad, / vergődő elefánt, / vagy ilyesmi* (Kovács András Ferenc: Ónarckép a nyolcvanas évekből);

III. *csupa kérdőjel és gondolatjel / mi a világból enyém lett* (Károlyi Amy: Örökség);

IV. *Mint a magzat, / bontakozik a sokféle gondolat-alakzat* (Márton László: A holdfogyatkozás);

V. *A türelem sálat szó nyakamba* (Szöcs Géza: A. Sz. Over the Ocean);

VI. *sóhajtó századok* (Csoóri Sándor: Róma fiatal apácai);

VII. *S a hűs homályon úgy remeg tovább / Illatja, mint halk húrok reszketése* (Tóth Árpád: Orgona);

VIII. *som-fanyar ének* (Szepesi Attila: Ősz Nagykovácsiban);

IX. *elszáll a pára lüktető forró-pirosan* (Zalán Tibor: Borús reggeli üzenetek).

DOMONKOSI ÁGNES táblázatának fő újdonsága az a bizonyos szakirodalmi előzményekre támaszkodó, de ebben a formában mégis eredetinek tekinthető ötlet, hogy a hasonlatot, a metaforát és a metonímiát, illetve a megszemélyesítést és a szinesztéziát mint egymást keresztező kategóriákat ábrázolja. Korábban én magam is utaltam arra, hogy a megszemélyesítés (és a tárgyiasítás) nem önálló képfajta, hanem a metafora speciális alfaja (KEMÉNY 2002: 118–119, 132–133), ezt azonban a tanulmány szerzője két irányban is kiterjeszti: a) a szinesztéziának is megszünteti az önálló státusát, és szinesztetikus hasonlatról, metaforáról és metonímiáról beszél; b) nemcsak a metaforáról állapítja meg, hogy sajátos jelentéstartalmú alfajai vannak, hanem a hasonlatról és a metonímiáról is. Ennek megfelelően a nyelvi képnek a következő kilenc fajtáját különbözteti meg: 1. [közönséges] hasonlat, 2. [közönséges] metafora, 3. [közönséges] metonímia, 4. megszemélyesítő hasonlat, 5. megszemélyesítő metafora, 6. megszemélyesítő metonímia, 7. szinesztetikus hasonlat, 8. szinesztetikus metafora, 9. szinesztetikus metonímia. Ezek közül a 6., a 7. és a 9. eddig nem tárgyalt képtípus, vagyis a típusok egyharmadát ez a tanulmány különbözteti meg elsőként. (A *közönséges* jelzőt abban az értelemben használtam, ahogy a zoológia alkalmazza, például *közönséges gyík*, azaz olyan gyík, amely a „gyíkság” fogalmának a leginkább, legtisztábban megfelel. Lehet azonban, hogy a *közönséges* elmarasztaló mellékjelentése miatt célszerűbb lesz a kevésbé pontos, de stilisztikailag semleges *általános* jelzőhöz folyamodni.)

Néhány ponton azonban hiányérzetet is kelt DOMONKOSI ÁGNES táblázata. Hiányzik belőle a szinekdoché (ezt elfogadhatóvá teszi, ha tudomásul vesszük, hogy a szerző a szinekdochét a metonímia egyik megjelenési formájának tekinti), továbbá a tárgyiasítás (ez érzékenyebb hiány, mert ha vannak megszemélyesítő képek, akkor kell lenniük tárgyiasító képeknek is, ahogy vannak is). Kevésbé egyértelmű, de szerintem lehetséges egy negyedik sajátos altípus megkülönböztetése is. Ebbe az altípusba a névhelyettesítő (értsd: nevet helyettesítő, illetve névvel helyettesítő) képek, vagyis az antonomáziák sorolhatók (vö. KEMÉNY 2014). Ennek következtében a megszemélyesítő, a tárgyiasító és a szinesztetikus (érzetkeverő) mellé fel lehet venni egy negyedik sajátos alfajt is, a névhelyettesítő képek alfaját. Ezekkel a módosításokkal és kiegészítésekkel a következő táblázatot kapjuk:

2. táblázat

DOMONKOSI ÁGNES táblázatának módosított és kiegészített változata

	Közönséges (általános)	Megszemélyesítő	Tárgyiasító	Érzetkeverő	Névhelyettesítő
Hasonlat (hasonlítás hasonlóság alapján)	„A háztetők eresze fehérlett, <i>mint az imakönyv margója</i> ” (Krúdy)	„A kertben utolsó dühével lobogott a nyár, <i>mint egy gyűjtogató</i> ” (Márai)	„ <i>Mint a tej a falvakból,</i> úgy jött be a hajnal Pestre” (Krúdy)	„S a hűs homályon úgy remeg tovább / Illatja, <i>mint halk hírok reszketése</i> ” (Tóth Árpád)	<i>Don Quijoteként harcol Casanova módján v. módjára viselkedik</i>
Metafora (azonosítás hasonlóság alapján)	„Végsőhelyi [...] szünet nélkül <i>flótázott</i> ” (Krúdy)	„[Az eső] <i>könnyeket</i> vert a <i>részvétlen</i> ablakra” (Krúdy)	„Hé, fiúk, amott ül egy <i>tűzök</i> magában” (Arany)	„ <i>Napsugarak zúgása,</i> amit hallok” (Ady)	<i>a magyar tenger 'Balaton' a nemzet csalogánya 'BlaHa Lujza'</i>
Metonímia (azonosítás érintkezés alapján)	„hideg <i>vasat</i> merít magába” (Madách) „A derék <i>négy lábú</i> türelmesen várja kis gazdáját” (sajtónyelvi)	„Völgyben ül a gyáva <i>kor</i> ” (Kölcsey) „Mit rákentek a <i>századok,</i> / Lemossuk a gyalázatot” (Petőfi)	„S csendes a <i>ház,</i> ah de nincs nyugalma” (Vörösmarty) „Röhög az egész <i>osztály</i> ” (Karinthy)	<i>hideg kékség</i> „elszáll a pára <i>lüktető</i> <i>forró- pirosan</i> ” (Zalán Tibor)	„Nekünk <i>Mohács</i> kell” (Ady) <i>izzó korong</i> 'a Nap' <i>a megvesz- tegethetetlen</i> 'Robespierre'

Mint látható, két példát (a Tóth Árpád- és a Zalán Tibor-idézetet) átvettem DOMONKOSI ÁGNES tanulmányából, mert nem találtam jobbat náluk. A jobb felső rubrikában a név helyettesítő hasonlat példái saját gyártásúak, mert gyűjtésben ilyenek nem voltak, de úgy gondolom, hogy nyelvileg lehetségesek. Ezt jelzi az alábbi, az internetről letöltött példa is: *Ha kell, Don Quijote-ként harcol [...] A drogprevenció, az egészségfejlesztés elkötelezett, munkamániás szakembere, aki az „örületig” hisz abban, hogy amit tesz, az valóban jó.*¹

4. Harmadikként arról a felosztásról kell megemlékeznünk, amelyet NEMESI ATTILA LÁSZLÓ nyújt az alakzatok pragmatikájáról szóló könyvében. A szerző már a Bevezetésben leszögezi, hogy az *alakzat* műszót tágabb kategóriaként értelmezi, mint a *nyelvi kép*-et (NEMESI 2009: 7). Ez utóbbival csak a metaforára és a metonímiára utal, a metaforába beleértve a hasonlatot, a megszemélyesítést, a szinesztéziát és az allegóriát, a metonímiába pedig a szinekdochét, az emfázist és az antonomázia legtöbb megnyilvánulását. Ezekről megkülönböztetve alakzatként tárgyalja az iróniát, a hiperbolát, a litotészt, az oximoront, a paradoxont, sőt a társalgási tautológiát is.

¹ <http://www.indexkelet.hu/rovatkeret.php?r=12&cikk=24970> (2014. 08. 25)

Az alakzat kategóriája tehát tágabb körű, mint a nyelvi képé (trópusé), mivel az összes általános jelentéstranszponálási sémát tartalmazza, nem csupán a fogalmi analógián (metafora) vagy érintkezésen (metonímia) alapulókat.

A fenti csoportosítás egészében véve jól szolgálja a könyv célját, az alakzatok pragmatikai szerepének tárgyalását. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyelvi kép és a trópus azonosításával nem értek egyet: a nyelvi kép ugyanis az én elgondolásom szerint magában foglalja a hasonlatot is, a trópus azonban nem. A nyelvi kép mind hasonlóságon, mind azonosításon alapulhat, a trópus csak azonosításon. Ugyanezért nem tudom helyeselni a hasonlatnak a metaforába való beolvasztását, annak alfajaként való említését sem. Maga a szerző is tudatában lehet annak, hogy a hasonlat nem „igazi” (prototipikus) metafora, mert az alakzatfajták tömör definícióit nyújtó táblázatának (NEMESI 2009: 8) metafora rovatában mind a három példa metafora, egyik sem hasonlat. A hasonlat és a metafora közötti különbség lényege abban ragadható meg, hogy a hasonlat két dolog összehasonlítását, párhuzamba állítását, a metafora pedig azok azonosítását végezteti el.

5. Ezekről az új kutatási eredményektől is ösztönözve újragondoltam és részben módosítottam több mint negyven éve formálódó és több ízben publikált felfogásomat a nyelvi kép fajtáiról és azok csoportosításáról. Hogy ez az újabb elgondolás miben különbözik a korábbtól, azt később pontról pontra haladva ki fogom fejteni. Előbb azonban én is ábra formájában mutatom be, hogyan látom most a nyelvi kép fajtáit és ezeknek egymáshoz való viszonyát. A felosztás egységes alapja a tárgyi és a képi elem szemantikai viszonya volt. (Az ábrát l. a következő oldalon; a rövidítések feloldása: M = megszemélyesítő; T = tárgyiasító; É = érzetkeverő; N = névhelyettesítő; Ált. = általános; Spec. = speciális; Megsz. = megszemélyesítés; Tárgy. = tárgyiasítás; Szin. = szinesztézia; Ant. = antonomázia.)

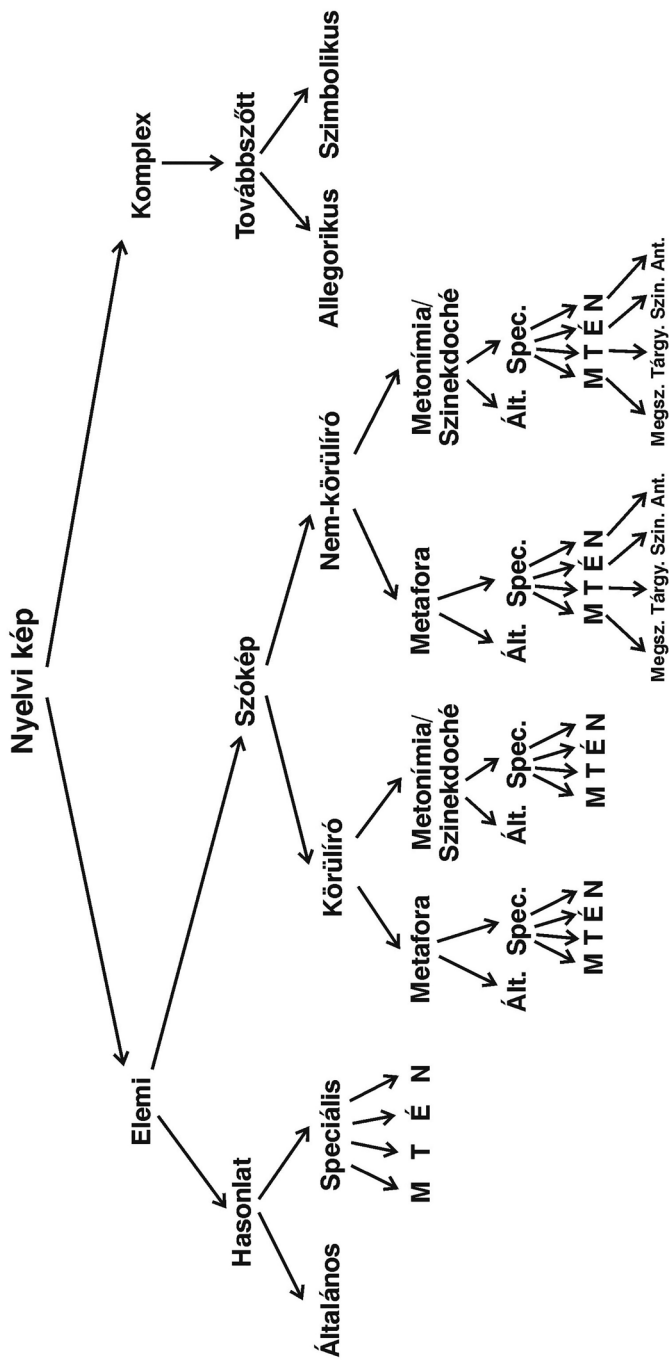
Az ágrajz felépítése részben az eddigiekből következik, részben azonban további kifejtést, tájékoztatást kíván. Ezért most néhány megjegyzést is fűzök a nyelvi kép fajtáinak csoportosítását bemutató ábrához.

1. A körülírást nem vettem fel az elemi képek közé, mivel nem tartalmaz képi elemet, alkotórészei szó szerinti értelemben veendő; pl. *az EU székhelye* 'Brüsszel', *áldott állapotban van* 'gyermeket vár, terhes'. SZATHMÁRI ISTVÁN felosztásában „a szóképekhez csatlakozó stiláris eszköz” a hasonlattal és az eufemizmussal együtt (SZATHMÁRI 1958: 118–121). A képszerű szólások azonban nem körülírások, hanem metaforák; pl. *fogához veri a garast* 'fösvény', *földbe gyökerezik a lába* 'megdőbben, megrémül'. A régi egyetemi tankönyvben szintén körülírásnak minősített „A pirosszemű szörny vad törtetéssel / Az óriás homályba berobog” (Juhász Gyula) példa *pirosszemű szörny* kifejezését pedig körülíró metaforának tekintem: a vonat, pontosabban a mozdony *szörny* (metafora), de *pirosszemű* („helyesbítő” jelző), mert a mozdonynak piros lámpája van.

2. Korábban a szóképnek négy egyenrangú fajtáját különböztettem meg: 1. metafora, 2. metonímia, 3. szinekdoché, 4. szinesztézia (KEMÉNY 2002: 93). Most a hagyományosabb – például A magyar stilisztika vázlatára által képviselt – felfogáshoz visszatérve a szinesztéziát a metafora, a szinekdochét a metonímia alá rendeltem.

3. ábra

A nyelvi kép fajtái a tárgy és a kép szemantikai viszonya alapján

Régebbi munkáimban ugyanis (elsősorban a *Rhétorique générale* hatására) túlértékeltem a metonímia és a szinekdoché közötti különbséget (l. KEMÉNY 2002: 14–15), holott a szinekdoché nem önálló képfajta, hanem olyan speciális metonímia, amelyben faj a nemmel vagy rész az egészsel érintkezik. (Az utóbbi fajtáját – rész az egész helyett, illetőleg egész a rész helyett – több szakirodalmi forrás nem is a szinekdoché, hanem a metonímia esetei közé sorolja.) A szinesztéziát korábban azért választottam külön a metaforától, mert túl nagy jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy a szinesztéziában a tárgyi és a képi elem között nemcsak hasonlósági, hanem érintkezési jellegű kapcsolat is van (KEMÉNY 2002: 118). Ezt fenntartom, de ebbe a mostani felosztásba jobban beleillik az az elgondolás, hogy a szinesztéziát olyan speciális metaforának tekintsük, amelyben a tárgyi és a képi elem különböző érzékelési tartományokhoz tartozik.

A szinekdochénak a metonímia, illetőleg a szinesztéziának a metafora alá történő besorolása azzal a következménnyel jár, hogy két alapvető szóképfajta marad: a metafora és a metonímia. Ez olyannyira megfelel a stilisztikai hagyománynak, hogy nem is szükséges szakirodalmi hivatkozásokkal megtámogatni. Hadd utaljak mégis arra, hogy JAKOBSON már az 1950-es években két pólust különböztetett meg a nyelvben: egy metaforikus és egy metonimikus (JAKOBSON 1956/1980), és ebből különféle – azóta részben megkérdőjelezett – poétikai következtetéseket vont le. A régebbi egyetemi tankönyv is ezt a kettőt, a metaforát és a metonímiát emelte ki a szóképek fajtái közül, ezekből vezetve le a többit: a metaforából a megszemélyesítést, az allegóriát és a szimbólumot, a metonímiából a szinekdochét (SZATHMÁRI 1958: 76–125). Mint láthattuk, NEMESI ATTILA LÁSZLÓ is erre a két alaptípusra redukálja a nyelvi kép fajtáit (NEMESI 2009: 7). Ennek az egyszerűsítésnek a rendszerezés szempontjából több előnye van, mint hátránya. De nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szinekdoché csak abból a szempontból sorolható a metonímia alá, hogy elemei között érintkezési kapcsolat van. Ez azonban némiképp eltérő a metonímiát eredményező érintkezéstől. Hasonlóképpen a szinesztézia sem olvasható bele teljesen a metaforába, mivel alkotórészei között mindig van valamelyes érintkezési jellegű kapcsolat is.

A lényeg azonban az, hogy a megszemélyesítés, a tárgyiasítás és a szinesztézia a továbbiakban nem tekintendő önálló szóképfajtának, hanem speciális változatok gyanánt épülnek be a rendszerbe, kiegészülve a névhelyettesítő jellegű képekkel (antonomáziákkal). Tehát nem megszemélyesítés, tárgyiasítás, szinesztézia és antonomázia van, hanem megszemélyesítő, tárgyiasító, érzetkeverő és névhelyettesítő képek vannak. Persze ettől még a megszemélyesítő, tárgyiasító stb. szóképet a mindennapi gyakorlatban, például az oktatásban lehet a rövidség kedvéért megszemélyesítésnek, tárgyiasításnak stb. nevezni.

Elvileg az elemi kép mindegyik fajtájának megvan, illetőleg meglehet a speciális (megszemélyesítő, tárgyiasító, érzetkeverő, névhelyettesítő) változata. Ezek azonban egyelőre csupán elvi lehetőségek: a nyelvi kép „Mengelejev-táblázatának” bizonyos üres helyei még kitöltésre várnak.

3. A hasonlatok éppúgy lehetnek speciális jellegűek (megszemélyesítő, tárgyiasító, érzetkeverők), mint a szóképek. Ezeknek a speciális hasonlatoknak azonban

nincs külön nevük, mint a szóképek speciális válfajainak (megszemélyesítés, tárgyiasítás, szinesztézia). Példa is kevesebb van rájuk, de a további kutatás feltárhat ilyeneket, például a szakirodalomban, a sajtónyelvben vagy a szépirodalomban. Elméletben vannak névhelyettesítő hasonlatok is, ezek azonban, mint említettem, csak szórványosan fordulnak elő.

4. A körülíró metaforát korábban nem tekintettem külön metaforatípusnak, hanem vagy az egyszerű, vagy a teljes metafora sajátos változatának (KEMÉNY 2002: 107). Később egy cikkemben azt állítottam, hogy a körülíró metafora egyszerű metafora, mert tárgyi eleme nincs kitéve (KEMÉNY 2004: 157). Ezután azonban egyre-másra bukkantak fel olyan körülíró metaforák, illetőleg más körülíró szóképek, amelyek mellett ott volt a tárgyi elem (az azonosított) is. Valójában a körülíró metaforák (és általában a körülíró szóképek) szerkezetileg lehetnek egyszerűek is, teljeseek is aszerint, hogy a képpel jelölt tárgy jelen van-e a szűkebb vagy tágabb szöveggörnyezetben. Pl. *a nemzet csalogánya* 'Blaha Lujza': egyszerű, de *Blaha Lujza, a nemzet csalogánya 1850-ben született*: teljes. „A többi asztaloknál együtt és szerteszt, / Vidám paraszt legények itták *a hegy levét*” (Garay János: *Az obsitos*): egyszerű, mert nincs ott a 'bort', de (Garay verssorát egy kissé elrontva): *a legények vidáman itták a hegy levét, (azaz) a bort*: teljes. Az utóbbi példában *a hegy leve* 'bor': szinekdoché, mert a *bor* és a *lé* között faj–nem viszony van, körülíró pedig azért, mert a *bor* nem általában *lé*, hanem a *hegynek a leve*, ahol a *hegy* birtokos jelző a GÉRARD GENETTE-i értelemben vett motívum (a képzetársítást lehetővé tevő közös vonás; vö. GENETTE 1970/1977), mégpedig – mint a körülíró szóképekben rendszeren – negatív, „helyesbítő” motívum.

Találni példákat a körülíró metonímiára is: *a szent fa* 'a lant mint a költészet eszköze és jelképe' (Petőfi: *A XIX. század költői*); *a világot jelentő deszkák* 'színpad' (Schiller: *A jóbarátokhoz*); *folyékony tűz* 'erős óbor' (Jókai: *Kelet királynéja*); *földi üdvösség* 'pálinka' (Dosztojevskij: *A Karamazov testvérek*); „újabb korty *folyékony és illatos poklot* [értsd: 'forró teát'] lenyelve” (Vargas Llosa: *Don Rigoberto feljegyzései*). Az utóbbi három egyben metalepszis (ok–okozati kapcsolaton alapuló szókép) is, pontosabban annak körülíró változata: *tűz*, de *folyékony*; *üdvösség*, de *földi*; *pokol*, de *folyékony és illatos*. Hogy a metonímia és a szinekdoché olykor milyen közel állnak egymáshoz (vö. 2. pont), kitűnően mutatja *a világot jelentő deszkák* példa: a *deszka* anyaga is, része is lehet a *színpadnak* (az előbbi esetben metonímiának, az utóbbiban szinekdochénak minősül).

A körülíró szókép tehát önálló szóképfajta a szókép általánosabb kategóriáján belül. Elvben minden egyes szóképtípusnak megvan (meglehet) a körülíró és a nem-körülíró változata.

5. Szerkezetére nézve a legtöbb szóképfajta lehet egyszerű is, teljes is (más elnevezéssel: implicit is, explicit is). Az egyszerű és a teljes metafora kettőssége jól ismert az iskolai tananyagból. De van teljes változata a többi szóképnek is, talán a szinesztézia kivételével (explicit szinesztéziára eddig nem találtam példát). A metonímia, illetve a szinekdoché teljes válfajának meglétét számos általam gyűjtött példa tanúsítja: „*pajkos diákok a behorpadt veremből kigördítettek egy megsárgult koponyát*, és *a mogorva csontot* illetlenül taszigálták sarkukkal (Krúdy: *Eszterfi Eszter*); „*olyan gyönyörűséges szép volt a Duna, vivén lefelé délszakra az ősz* –

a temérdek avart” (Bródy: Erzsébet dajka); „[A kutya] gondolkodás nélkül hagyta ott a kívánatos csali-falatot – a pusztulást –, és rohant bajbajutott hatalmas barátja felé” (Fekete István: Lutra; a *csali-falat* itt a csapdára utal). Nem értheték tehát egyet SZIKSZAINÉ tankönyvének azzal az állításával, hogy a metonímia csak egyszerű lehet (SZIKSZAINÉ 2007: 447).

Az egyszerű és a teljes szerkezet kettőssége, mint az előző pontban is láthattuk, a körülíró szóképekre is vonatkozik. A körülíró metafora teljes változatából több mint 40 példám van. Körülíró metonimiából/szinekdochéból eleve jóval kevesebb van, de ezek közt is akad teljes szerkezetű, amelyben – szorosabban vagy lazábban kapcsolva – a tárgyi elem (a kifejezendő) is meg van jelölve. Következzék néhány példa a teljes alakú körülíró metaforára: „*az ész az érdek rimája*” (Szabó Lőrinc: Különbéke); „Ütni készül *ökle csontos buzogánya*” (Arany: Toldi); „Egy könny-csepp gyült lassan a szemében, *a lélek bús igazgyöngye*” (Hugo: A nyomorultak). Végül kettő a teljes körülíró szinekdochéra: „[a meghalt leány] *szeplői*, ezek az *édes, erotikus pettyek*” (Kosztolányi: Hrusz Krisztina csodálatos látogatása); „*Az én vérem, az én finom, illatos vérem. Az igen különös nedű*” (Szomoró: A pékné).

A hasonlat viszont definíciószerűen csak explicit lehet. Ha elvben vannak is tárgyi elem (hasonlított) nélküli hasonlatok – képi elem, tehát hasonló nélküliek azonban még így sem! –, a hasonlított általában kikövetkeztethető a szövegelőzményből.

6. Néhány régebbi írásomban (KEMÉNY 1993: 26, 2002: 122) kísérletet tettem a nyelvi képeknek egy másfajta, nem a képi és a tárgyi elem szemantikai viszonyát tükröző csoportosítására is. Ez azon alapul, hogy a GENETTE-féle négy képelem jelen van-e a nyelvi képet hordozó kijelentésben, vagy hiányzik abból.

GÉRARD GENETTE a nyelvi képek négy alkotóelemét különböztette meg (GENETTE 1970/1977; vö. KEMÉNY 2002: 120–121):

a) **hasonlított**: az az elem, amely beleillik a kijelentés izotopikus folytonosságába, amit valami máshoz hasonlítanak vagy azzal azonosítanak, amit ki kell fejteni, meg kell világítani; ennek neve nálam tárgyi elem (T.);

b) **hasonló**: az az elem, amely nem illik bele a kijelentés szemantikai alapsíkjába, ami hasonló valamihez vagy azonos valamivel, ami kifejez, megvilágít valamit; ezt nevezhetjük a szó szűkebb értelmében képek, képi elemnek (K.);

c) **motívum**: az a közös tulajdonság, amely a kép két főelemének egymásra vonatkoztatását motiválja, indokolja; hagyományosabb kifejezéssel élve a hasonlóság, illetve az azonosság alapja (Mot.);

d) **módalizátor**: azoknak a nyelvtani eszközöknek (pl. kötőszóknak, utalószóknak, megfelelő jelentésű állítmányoknak vagy jelzőknek) valamelyike, amelyek formálisan is kifejezik és ezzel nyomósítják az összehasonlítást vagy – jóval ritkábban – az azonosítást tényét (Mod.).

A fenti négy képelem megléte (+) vagy hiánya (–) alapján nyolc képtípust lehet elkülöníteni. Ezeket táblázatba foglaltam, és ezt a táblázatot több ízben is közöltem. Mostani újraközlését az indokolja, hogy időközben több példát átsoroltam, minősítésüket megváltoztattam. A módosított táblázat, illetve példásor a következő:

3. táblázat

A nyelvi kép fajtái a négy képelem megléte, illetőleg hiánya alapján

A képtípus						
Sor- száma	Alkotóelemei				Elnevezése	Példái
	Mod.	Mot.	T.	K.		
1.	+	+	+	+	Jelölt, motivált, explicit kép	„Az álmok síkos gyöngyeit szorítsd, ki únod a valót” (Babits)
2.	+	+	–	+	Jelölt, motivált, implicit kép	„Mint egy képeskönyv dupla oldalán, föltáruul az alkonyi zöldaranyban derengő várdomb” (Köbányai J.)
3.	+	–	–	+	Jelölt, motiválatlan, implicit kép	„Crescence mintha túll mögül látta volna a szobát” (Mészöly M.)
4.	–	–	–	+	Jelöletlen, motiválatlan, implicit kép	„[az eső] könnyeket vert a részvétlen ablakra” (Krúdy)
5.	+	–	+	+	Jelölt, motiválatlan, explicit kép	„egy falevélnyi ablak mögött méces égett” (Krúdy)
6.	–	+	+	+	Jelöletlen, motivált, explicit kép	„Koromzöld nyugalmú alkony fölött fehér kápolna a hold” (Köbányai J.)
7.	–	–	+	+	Jelöletlen, motiválatlan, explicit kép	„Az álmok: vércseppek” (Krúdy)
8.	–	+	–	+	Jelöletlen, motivált, implicit kép	„Elmúlt az arany tó az égről” (Tóth Á.)

A táblázaton végrehajtott változtatásokhoz az alábbi megjegyzéseket kívánom fűzni. Egyrészt: a 2. és a 3. típusra új, jobb példákat találtam. Másrészt: a 6. típus korábbi példája („Az álmok síkos gyöngyeit szorítsd, ki únod a valót”) átkerült az 1.-be, mert van modalizátora, a birtokviszonyt jelző *-ei* birtokos személyjel. Ennek megítélésében magamévá tettem DOMONKOSI ÁGNES véleményét, aki említett könyvének egy másik tanulmányában a következőket írta: „[A] metaforikusság egyik feltétele, hogy az azonosítás műveletét grammatikai viszony jelölje: vagyis a grammatikai viszony ugyanúgy betöltheti a modalizátor funkcióját, mint például a hasonlító kötőszó; különbségük pedig abban rejlik, hogy más-más műveletet végeztenek el: az egyik az azonosításét, a másik a hasonlításét. [Új bekezdés.] A metaforikusság alapfeltétele tehát az egymás mellé rendelt jelentések szintaktikai szinten jelölt azonosítása” (DOMONKOSI 2006: 97).

Ez a felosztás, mint azt már első publikálásakor is hangsúlyoztam, nem a korábbi – a tárgy és a kép szemantikai viszonyán alapuló – csoportosítás felváltására született, hanem attól független, azt bizonyos mértékig keresztező, kiegészítő másik felosztásnak tekintendő.

7. „Ne mondja senki – írta KOSZTOLÁNYI 1919 februárjában Szomoró Dezső háborús regényének nyelvi képeiről –, hogy ezek pusztá szóképek. *Agyunk az egyik dolgot csak a másik által érti meg, úgy hatolhat a tárgy mélyébe, ha összeveti egy másikkal, és a különbség által megéri a hasonlított tárgy igazi mivoltát is*” (KOSZTOLÁNYI 1919/2008: 402; a dőlt betűs mondatot én emeltem ki – K. G.). Különbség a hasonlóságban, hasonlóság a különbségben – ennek révén válik a nyelvi kép a valóság művészi megismerésének egyik alapvető eszközévé. Ezért

érdemes olyan elvont, minden gyakorlati hasznosság nélkülinek látszó kérdésekkel bibelődni, mint a nyelvi képek fajtáinak csoportosítása.

Kulcsszók: nyelvi kép, hasonlat, trópus, metafora, metonímia, szinekdoché, megszemélyesítés, tárgyiasítás, szinesztézia, antonomázia.

Hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 2006. *Stíluselemzés, trópusok, alakzatok*. Líceum Kiadó, Eger.
- GENETTE, GÉRARD 1970/1977. A leszűkült retorika. *Helikon* 1977: 60–71.
- JAKOBSON, ROMAN 1956/1980. Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. In: JAKOBSON, ROMAN – HALLE, MORRIS, *Fundamentals of language*. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York. 69–96.
- KEMÉNY GÁBOR 1993. *Képekbe menekülő élet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2004. Újabb szempontok és adalékok a körülíró metafora besorolásához. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk.: „...*még onnét is eljutni túlra...*” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 155–158.
- KEMÉNY GÁBOR 2014. Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában. *Magyar Nyelv* 110: 257–265, 385–393.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1919/2008. Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről. In: Szomory Dezső, *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest. 397–403.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Könyvkiadó Kft., Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1958. A szó jelentésének stilsztikai vizsgálata. In: FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN – TERESTYÉNI FERENC, *A magyar stilsztika vázlatja*. Tankönyvkiadó, Budapest. 65–148.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilsztika*. Osiris Kiadó, Budapest.

New attempts at classifying figures of speech

The author makes an attempt at refining and deepening the classification of the types of figures of speech as it has emerged so far from the Hungarian stylistics literature. In doing so, he reconsiders and revises some of his own former ideas, too. The major claims of the paper can be summarised as follows: 1. A distinction has to be made between similes and tropes: the former refer to similarity, the latter to identity; 2. within the group of tropes, “circumscriptive” tropes have to be separated from the better-known non-circumscriptive ones; 3. tropes have two basic types: metaphor and metonymy (in this, the author follows the ideas of Roman Jakobson); and 4. general (common) types of similes and tropes have to be distinguished from the following special subtypes: personifying, objectifying, cross-sense, and name-replacing; the prototypical implementations of the latter are personification, objectification, synaesthesia, and antonomasia, respectively. The final section of the paper briefly discusses the possibility of another kind of classification that is based on the presence vs. absence of the four components identified by Gérard Genette (object, image, motive, modalizer), rather than on the semantic relationship between the object (of similarity/identification) and the image (to which it is said to be similar/identical).

Keywords: figurativity, simile, trope, metaphor, metonymy, synecdoche, personification, objectification, synaesthesia, antonomasia.

KEMÉNY GÁBOR
MTA Nyelvtudományi Intézet
Miskolci Egyetem

Még egyszer a *dz* fonémastátuszáról

1. Az affrikáták hangrendszerbeli helyzetéről, különösképp pedig a *dz* fonémastátuszáról, igen régóta folynak viták a magyar nyelvtudományban. Az elsődleges kérdés mindkét esetben az, hogy összetett mássalhangzókkal vagy önálló fonémákkal van-e dolgunk. Míg azonban az ún. affrikáta-vita időközben nagyjából lezárult, s viszonylagos egyetértés alakult ki abban, hogy a *c*, a *cs*, a *dzs* és – ha ide számítjuk őket – a *ty* és a *gy* is önálló fonémának, affrikátának tekinthetők, addig a *dz* státuszát illetően még mindig eléggé megoszlanak a vélemények: vannak, akik önálló fonémának tartják, többen azonban – különösen az újabb fonológiai irányzatok képviselői – hangkapcsolatot látnak benne. Dolgozatomban, amely a 2014 áprilisában Szegeden megtartott A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. című konferencián elhangzott előadásom írásos változata, ezt a kérdést szeretném még egyszer körbejárni, s a történeti nyelvtudomány adatait is figyelembe véve érveket keresni a kétféle vélemény mellett vagy ellen.

2. A *dz* fonetikai státuszát illetően a véleménykülönbségek leginkább abból fakadnak, hogy ha fonémaként kezeljük, akkor az affrikáták közé sorolható be, ezeket pedig egyesek – főként eszközfonetikusok – sokáig inkább összetett mássalhangzónak tekintették (vö. pl. HEGEDŰS 1936). Ezt a véleményt támogatják olyan érvek is, mint például a *futsz* igealak, amelyben a szóelemző helyesírás tisztán mutatja a szóvégi *-t* és a 2. személyű *-sz* személyrag kapcsolatát, ám a felszíni kiejtésben, összeolvadással, egyértelműen hosszú, *cc* hang hallatszik.

HORGER ANTAL azonban már 1935-ben – főként nyelvtörténeti adatok tanulsága nyomán – az affrikáták önálló fonéma-volta mellett tört lándzsát (1935: 210–218). Ezzel indult el az ún. affrikáta-vita, amelyben számos kutató megszólalt (vö. pl. HEGEDŰS 1936; GOMBOCZ 1940; KÁZMÉR 1961), s amely lényegében abban foglalható össze, hogy fonetikai természetük szerint az affrikáták inkább összetett hangok, fonológiai alkatuk szerint viszont inkább fonémák. A vita rövid összefoglalását PAPP ISTVÁN leíró hangtani tankönyvében is olvashatjuk (1971: 87–92).

2.1. Eszerint az eszközfonetikusok legfőbb érvei az érintett hangok hangkapcsolat volta mellett a következők voltak:

2.1.1. A zárelem és a réselem a kísérletfonetikai felvételeken világo san elkülöníthető. Ezzel a véleménnyel azonban szembeállítható, hogy a zárhangok hangszínepein is jól látszik a zár (occlusio) és a felpattanás (explosio) mozzanata, mégsem vonja kétségbe senki azok egyes hang jellegét (vö. PAPP 1971: 88).¹

2.1.2. Az eszközfonetikusok másik érve az volt, hogy ha fordítva játsz szuk le a megfelelő hangsort, akkor a tesztekben részt vevő hallgatók több-

¹ Tanulmányom lektora szerint ugyan ez nem igazán meggyőző érv, mert „zár-felpattanás ön-magában, tehát olyan szegmentum, amely egyetlen zár-felpattanásból állna, nem létezik”.

ségükben *sz*-nek hallják a *c* hangot. (vö. PAPP 1971: 89). Ez azonban talán a szokatlan hangbenyomással is magyarázható.

2.2. Ugyanakkor az érintett hangok önálló fonéma-volta mellett szólnak PAPP (1971) szerint az alábbi érvek:

2.2.1. Az affrikátáknak megvannak a rövid és hosszú változataik egyaránt, vagyis az affrikátát lehet nyújtani, vö. pl. *mocorog* – *moccan*, *loczog* – *loccsan* stb. (Ez az érv egyébként a *dzs*, különösképp pedig a *dz* esetében némileg problematikus, de erről majd később.) Az, hogy az affrikátáknak vannak hosszú és rövid változataik, PAPP szerint (1971: 89) azért is fontos érv önálló fonéma-státuszuk mellett, mert a nyújthatóság és a kettőzés csak az egyeshangokra jellemző. Nyelvünk egyik fontos fonotaktikai szabálya ugyanis, hogy hosszú mássalhangzó nem állhat másik mássalhangzó mellett. Emiatt – noha a szóelemző elv alapján írásban hosszú mássalhangzót rögzítünk például a *mellből* és a *hallgat* szóban vagy a *mondd el!* igekötős kapcsolatban – az ejtésben ezek megrövidülnek: *melből*, *halgat* illetve *mond el*.²

„Ha tehát az affrikáta hangkapcsolat volna (például: $a\ c = t + sz$), akkor azt sem teljes egészében kettőzni, sem egyik elemében nyújtani nem lehetne. A valóság azonban ennek ellene mond, hiszen mondjuk azt is, hogy *moccan*, ahol teljes egészében kettőzzük az affrikátát, s mondjuk azt is, hogy *sicc*, ahol az affrikátának csak az első, a zárszerű elemét nyújtjuk (s ez a *cc* mégsem azonos egy *tt + sz*-féle hangképlettel).³ Nem lehet tehát a *c* hangkapcsolat ($t + sz$) annak ellenére, hogy egy zárszerű kezdő és egy résszerű záró mozzanattól áll, mert egy $t + sz$ hangkapcsolatnak sem $tsz + tsz$, sem pedig $tt + sz$ kettőzése, illetőleg nyújtása nyelvünkben nem lehetséges, a *c* azonban mindkét séma szerint kettőzhető, illetőleg nyújtható.” (PAPP 1971: 90.)

2.2.2. További érv az affrikáták önálló fonéma volta mellett az a fonotaktikai szabály, hogy a magyar nyelv nem kedveli a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokat. A finnugor fonotaxis hagyományaként ilyenek sokáig nem is állhattak a szó elején; ha – idegen nyelvi átvételekben – mégis álltak, többnyire feloldották őket, vö. pl. szl. *brazda* ~ m. *barázda*, lat. *skola* ~ m. *iskola* stb. Az affrikáták azonban többségükben állhatnak szókezdő helyzetben (vö. pl. *cica*, *cérna*; *csillag*, *csíp*; *dzsem*, *dzsida* stb. – igaz, a *dz* esetében valóban csaknem kizárt ez a pozíció, de erről később még lesz szó). Hozzá kell azért tennünk, hogy a későbbi nyelvtörténeti korszakokban tömegesen beáramló idegen szavak nyomán megváltozott a helyzet: ma már nem annyira ritkák a szókezdő torlódást mutató szavak nyelvünkben.

² Tanulmányom lektora hívta fel a figyelmemet arra, hogy PAPP megállapítása „erősen leegyszerűsített”: az újabb szakirodalomban többen is foglalkoznak a degemináció kérdéskörével és szabályaival. SIPTÁR (2012: 19–34) eszközfonetikai vizsgálatok alapján azt is felveti, hogy nem biztos, hogy fonológiai degeminációval is számolni kell a magyarban; lehet, hogy a mássalhangzókapcsolatok általános időtartamviszonyai alapján is magyarázhatók ezek a jelenségek.

³ Lektorom szerint PAPP téved: a két szóban „teljesen azonos hosszú *cc* van, mindkettőben a zárszakasz megnyújtása (pontosabban: a rövid *c* zárszakaszánál hosszabb időtartama) figyelhető meg”. Ez azonban véleményem szerint legfeljebb PAPP érvelését gyengíti, de az affrikáták hangtani státuszát illetően nem perdöntő, különösen, hogy ma már a fonetikusok is fonémának tartják őket (vö. pl. KASSAI 1998: 116; GÓSY 2004: 76).

Igen érdekes egyébként a szókezdő helyzet szempontjából *cirok* szavunk. A TESz. (1: 449) szerint a szó szerb-horvát vagy szlovén eredetű, eredeti alakja *szirok* lehetett. Viszonylag korán adatható nyelvünkben, s legkorábbi előfordulása (1465) is *Cyrok* alakot mutat (Oklsz.). Ebből arra következtethetünk, hogy a szókezdő *c-* az *sz-* affrikálódásával jöhetett létre. Nem túl valószínű ugyanis, hogy az *sz-*szel kezdődő szó elé egy torlódást okozó *t-*t toldottak volna be abban az időben, amikor a szókezdő mássalhangzó-torlódást kerülő fonotaktikai szabály értelmében még a torlódással kölcsönzött szavakban is többnyire epentézissel vagy protézissel feloldották a mássalhangzók szókezdő találkozását.

2.2.3. PAPP (1971: 90) szerint az affrikáták egyeshang-jellege mellett szól még az is, hogy *sz* ótagolásakor az egyszerű affrikátát átvisszük a következő szótagba, azaz így szótagolunk: *ci-ca, ka-csa* stb., s nem pedig *cit-sza* (vagy még inkább: *tszit-sza*), *kat-sa*. (Tegyük hozzá, hogy a *dz* és a *dzs* hangokat illetően ez az érv is kissé problematikus, ezeket ugyanis a nyelvérzék hajlamos szétválasztani, azaz a *bod-za*, illetve *maharad-za* szótagolás is előfordul. A magyar helyesírás szabályai szerint (AkH.¹² 227. pont) azonban, mivel a *dz* és a *dzs* nem hangkapcsolatokat jelölnek, hanem többjegyű betűk, a helyes elválasztás ezekben az esetekben is *bo-dza*, illetve *mahara-dzsa*.⁴)

A kettőzött affrikáták megoszlanak a szótaghatáron, pl. *moc-can, befucs-szol, edz-dze, bridzs-dzsel* (ragos fn.). Itt sem így szótagolunk tehát: *mott-szan, befutt-sol, edd-ze, bridd-zsel*,⁵ mint ahogy ha mássalhangzó-kapcsolatban áll az affrikáta két magánhangzó között, akkor is a második elemet visszük át a következő szótagba, pl. *per-cek, hör-csög, brin-dza, ban-dzsit* stb., nem pedig *pert-szek, hört-sög, brind-za, band-zsít* (vö. PAPP 1971: 90–91 is).

2.2.4. Az affrikáták egyeshang jellege mellett szól még az is, hogy hangátvetésekben általában egy hangként viselkednek, pl. *csa-takos* ~ N. *tacsakos*, R. *lekce* > *lecke* (< lat. *lectio*), *comb* > R., N. *bonc* stb. (vö. HORGER 1935: 211).

2.2.5. Az affrikáták önálló fonéma-volta mellett szokás még megemlíteni a prozódia tanúságát is, miszerint az időmértékes versekben a rövid magánhangzó után álló mássalhangzó-kapcsolat hosszúvá teszi a szótagot, az affrikáták azonban ilyenkor is egyeshangként viselkednek (vö. PAPP 1971: 91).

3. Mindezen szempontok alapján – mint fentebb említettem – mára meglehetősen konszenzus alakult ki abban a vonatkozásban, hogy a *c*, *cs*, *dzs* (többek szerint

⁴ Tanulmányom lektora szerint ugyan „ez csak annyit bizonyít, hogy az elválasztási szabályok rosszul vannak megállapítva, illetve legalábbis nem tükrözik a természetes szótagolást”. KÁZMÉR (1961: 28) szerint viszont a *ped-zi, maharad-za*-féle példákban „nem hangok, hanem betűk szétválasztása történik. Ha az íráskép hatását a szótagolásból sikerül kikapcsolni, akkor azonnal kiderül, hogy a *dz* és *dzs* sem viselkedik másként, mint bármelyik monofonéma”. Ezt KÁZMÉR (uo.) 5–6 éves, ími-olvasni nem tudó gyerekekkel végzett kísérlettel igazolja is.

⁵ Lektorom szerint valójában ezekben az esetekben így szótagolunk: *mott-can, befutt-csol, edd-dze, bridd-dzsel*. Ezt nyilván eszközökkel végzett mérések tudnák teljesen eldönteni, a *mott-szan* stb. alakokkal – PAPP (1971: 91) nyomán – inkább arra igyekeztem rámutatni, hogy ha az affrikáták hangkapcsolatok volnának, akkor a szótagolásnak így kellene alakulnia.

a *ty* és *gy* is) affrikátának tekintendők, a *dz*-t azonban mindmáig inkább hangkapcsolatként elemzik egyes kutatók. Lássuk, milyen érvek alapján.

A Strukturális magyar nyelvtan Fonológia kötetében SIPTÁR is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon a *madzag*, *bodza* vagy *pedz* szavak esetében fel kell-e tételeznünk egy mögöttes affrikáta (d^z) meglétét vagy mássalhangzó-kapcsolatról (*d-z*) van szó (1994: 207–209). Rámutat arra, hogy a mögöttes [d^z]-nek igen furcsa lenne az eloszlása: egyáltalán nem fordul elő ugyanis szókezdő helyzetben vagy mássalhangzó után, mássalhangzó előtt csupán néhány toldalékos alakban jelentkezik, magánhangzók között és szó végén pedig mindig kettőzötten (hosszan) található meg. Mivel a magyar fonémarendszer más tagjára ilyesféle eloszlás nem jellemző, SIPTÁR helyesebbnek tartja a mássalhangzó-kapcsolatként való elemzést. Vizsgáljuk meg közelebbről ezeket az érveket.

3.1. Ami a szókezdő pozíció hiányát illeti, a *dz* valóban csupán egy idegen szóban (a görög ábécé egyik betűjének, a dzétának a nevében), illetve néhány tulajdonnévben (*Dzurják*, *Dzurinda*) fordul elő szókezdőként. Ez annyira elhanyagolható, hogy érv lehetne a *dz* mássalhangzó-kapcsolat jellege mellett, mondván: a magyar fonotaktikai szabályok még ma sem igazán kedvelik a szókezdő mássalhangzó-torlódást. A többi affrikáta, a *c*, *cs* és *dzs* valóban gyakoribbak szókezdő helyzetben, de azért tegyük hozzá, hogy túlnyomórészt jövevényszavakban. Másrészt van másik olyan hangunk is, amelyik igen ritka ebben a pozícióban. Akár zárhangnak, akár affrikátának elemezzük ugyanis a *ty*-t, az biztos, hogy mindössze a *tyúk* szóban és annak származékaiban fordul elő szókezdőként, ennek ellenére nem vetődik fel, hogy a *ty* ne volna önálló fonéma.

Mindkét említett fonémánk esetében felmerülhet a szókezdő pozíció ritkaságával kapcsolatban az a magyarázat is, hogy – feltehetően a *ty* is, de a *dz* mindenképpen – meglehetősen új fonémák a nyelvünkben. A *ty* esetében ugyan a hangjelölés miatt nem tudjuk minden esetben igazán eldönteni, hogy az ómagyar kor egyes szakaszaiban hangkapcsolatként vagy egyeshangként ejthették-e (vö. pl. HB. *latiatuc*), de mindenképp viszonylag új keletkezésű hang. A *dz* esetében pedig – ha elfogadjuk, hogy fonémáról és nem hangkapcsolatról van szó – mindenképpen a magyar mássalhangzórendszer legfiatalabb tagjával állunk szemben.

Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvek változó rendszerek, nem is várhatjuk el, hogy a születőben lévő fonémák egyszerre minden fonetikai helyzetben előforduljanak. A *k* > *h*- változás révén létrejött χ - fonéma a magyarban eleinte csak szókezdő helyzetben fordult elő, sőt ott is csak veláris hangrendű szavakban. De a hangrendszerünkben az ősmagyar kor elején még hiányzó zöngés zárhangok (*b*, *d*, *g*) is csak intervokális helyzetben fordultak elő kialakulásuk kezdeti szakaszában, legalábbis ha elfogadjuk, hogy a szóbelseji *-p-*, *-t-* és *-k-* hangok zöngés részhanggá alakulása úgy zajlott, hogy előbb a zárhangok zöngésültek, s csak azután spirantizálódtak (vö. E. ABAFFY 2003: 117).

De mai hangrendszerünkben is találunk példákat arra, hogy bizonyos hangok egyes pozíciókban nem – vagy csak egészen korlátozottan – fordulnak elő. A *ty*-szókezdő előfordulásáról már volt szó, de ha szemügyre vesszük a laringális *h* lehetséges pozícióit, láthatjuk, hogy nem állhat szóvégen és mássalhangzó előtt, amint a rövid *-o* vagy *-ö* sem fordul elő szóvégi pozícióban. (Kivétel a *no* és *nono*

indulatszó. Az olyan latin eredetű idegen szavak, mint pl. *pro*, *anno*, *intermezzo*, csak írásban rövidek, a kiejtésben ezek is hosszú *ó*-val hangzanak.) Ennek ellenére nem merül fel a szakirodalomban, hogy ezek fonémastátusza vitatható volna. A hangkörnyezettől független előfordulás tehát fontos érv lehet egyes hangok fonémastátusza mellett, de nem abszolút kritérium.

Talán az sem véletlen, hogy az affrikátaként elismert hangok közül csak a *cs* alapnyelvi eredetű (egy korábbi palatalizált *cs* maradványaként tartják számon a szakirodalomban, vö. pl. E. ABAFFY 2003: 119). A *c* és *dzs* viszont hiányoztak a magyar hangrendszerből még az ómagyar kor elején is: erről tanúskodnak bizonyos hanghelyettesítéssel átkerült átvételek, vö. pl. ném. *zappe* ~ m. *csap* (fn.), sőt oszm. *ceb* [e.: dzseb] ~ m. *zseb* (a tör. palatalizált *dzs* [j] a korábban átvett szavakban általában *gy*-vé vált: *gyümölcs*, *gyöngy*; esetleg depalatalizálódva *d*-vé: *disznó*). Ezek a hangok elsősorban szókölcsonzés következtében honosodtak meg a magyarban, tehát meglehetősen későn lettek a magyar mássalhangzórendszer tagjai. Nem lehet kizárni, hogy ebben a késői beilleszkedésben az is szerepet játszott, hogy ha fonológiai szempontból külön fonémának tarthatjuk is őket, fonetikailag mégiscsak némiképp mássalhangzó-kapcsolatnak érződhetek az akkori nyelvhasználók számára is, ami megnehezíthette megjelenésüket – különösen talán a szókezdő pozícióban.

A *dz*-vel szemben a *dzs* előfordulása kiegyensúlyozottabb, hiszen szókezdő helyzetben is többször megtalálni, pl. *dzseki*, *dzsihád*, *dzsuva* stb. Ugyanakkor szóvégi helyzetben ez a hang is csak egy szóban fordul elő (*bridzs*), mint ahogy a *dz* is csak az *edz* és a *pedz* igében lehet szóalakzáró: ebből a szempontból tehát nincs lényeges különbség a két érintett beszédhang között. Az, hogy a *dzs* szókezdő is lehet, feltehetőleg összefügg azzal, hogy míg a *dz* inkább fonémásodással (affrikálódással) jött létre a magyarban (*-[z]z-* > *-dz-*, pl. *bozza* > *bodza*; *vakarózik* > *vakaródzik*), addig a *dzs* inkább hangkölcsonzés eredményeként került nyelvünkbe (előbb török szavakban: *dzsámi*, *findzsa*, *hodzsa*; ma inkább angol átvételekben: *dzsungel*, *dzsem*, *dzsip*, *büdzsé* stb.), s csak ritkán fonémásodás eredménye (pl. ol. *lancia* ~ m. *lánca* ~ *lánca* > *lándzsa*, vö. TESz. 2: 716). Emiatt a *dzs* többször fordul elő szókezdő helyzetben is, igaz, az újabb keletű átvételekben idegenszerűségét még jelzi, hogy írásban gyakran előfordul még az idegenszerű írásmód is (pl. *jamboree*, *joker*, *juice* stb.; vö. ÉKsz.² 40).

Ezzel együtt is az ÉKsz.²-ben is csak 23 tőlexemában szerepel szókezdő *dzs*, s ezek túlnyomó többsége is a legalacsonyabb gyakorisági indexet kapta a Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSz.) való előfordulás alapján. Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a *dzs*-k számát a jövevényszavak növelik, a *dz* esetében azonban alig van néhány idegen szó, amelyet ezzel a hanggal vettünk volna át. (Közéjük tartozik a már említett, de ritkán használt és – mint lektorom rámutatott – inkább tudós átvételnek minősülő *dzéta*, amelyet emellett *zéta* alakban is megtalálni.)

Szóbelseji helyzetben viszont jóval többször találunk *dz*-t, mint *dzs*-t, elsősorban a *dörgölőzik* ~ *dörgölődzik*, *dobálózik* ~ *dobálódik* típusú alakváltozatok miatt. (Elvétve szaporítják még a szóbelseji *dz*-k előfordulását olyan idegen eredetű szavak is, mint a *pizza*, *Nizza*, *mozzarella* vagy az *intermezzo* [e.: intermeddzó], esetleg

összetételi előtagként is: *mezzo-*, pl. *mezzoszoprán* stb.⁶) Igaz, ezekben a szavakban az intervokális helyzet miatt a *dz* gyakran kettőzöttnek hallatszik, de ez talán csak amiatt van, mert a zármozzanat és a résmozzanat szükségképpen hosszabbak, mint a pusztá résmozzanat a *dörgölőzik* vagy a *dobálózik* *z*-je esetében. (Gyakran kettőzötten ejtjük a szóbeljei *-dzs-*t is, pl. *menedzser*, *maharadzsa*, *hodzsa* stb.)

3.2. SIPTÁR egy további érve a *dz* fonéma volta ellen, hogy mássalhangzó után egyáltalán nem fordul elő (1994: 207). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy noha valóban igen ritka a *dz* ebben a helyzetben, de azért van rá példa: a *brindza* 'juhsajt' szóban. Ez vándorszó, vö. rom. *brînză*, R., N. *brînză* 'túró, sajt', cseh *brynza* 'juhsajt', szlk. *bryndza* 'ua.' stb. A TESz. (1: 370) szerint a nagyszámú magyar alakváltozat többszörös átvételre vall, egyes alakváltozatok – pl. *berenza*, *borondza* – magyar hangfejlődés eredményei. Mivel hosszú mássalhangzó nem állhat másik mássalhangzó mellett, ebben a szóban mindenképp rövid *dz*-vel kell számolnunk, mint ahogy egyes hasonlások esetében is – zöngésüléssel – egyszerű *dz* lép a *c* helyébe, vö. pl. *táncba* [tándzba], *francba* [frandzba], *láncból* [lándzból] stb.

3.3. Amint SIPTÁR is rámutat (1994: 208), a tövégi (hosszú) *dz*-k mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt megrövidülnek (pl. *edzve* [ɛd^zvɛ]), azaz nem úgy működnek, mint a C_iC_jC_k kapcsolatok (pl. *kardvirág*), hanem mint a C_iC_jC_j kapcsolatok (pl. *keddre*). Voltaképpen azonban talán ez a tény is arra utal, hogy akkor ezek a *dz*-k fonémák, s nem mássalhangzó-kapcsolatok. Igaz, SIPTÁR szerint valójában csak arról van szó, hogy „a degeminációs szabály alkalmazását megelőzően (nem mássalhangzó-kapcsolat, hanem) hosszú [d^z:] hang van a szóban forgó helyen, de nem következik belőle, hogy ez a hosszú [d^z:] /d^zd^z/-re nem pedig /d-z/-re megy vissza. Figyeljük meg a *játszhat* [ja:t^shat] típusú eseteket, ahol a degemináció bemenete ugyancsak (és nyilvánvalóan) nem mögöttes gemináta, hanem összeolvadás eredménye.” (uo.). Ez valóban így van, de szerintem ez az érvelés ezzel együtt sem zárja ki, hogy itt a *dz*-t fonémaként elemezzük: abból, hogy a *játszhat* *c*-je összeolvadás eredménye, még nem következik, hogy az *edzve* esetében ne lehetne szó rövidülő fonémáról (amint pl. a *viccként* szóban is rövidülés van, pedig a *c* nem összeolvadásból jön létre). Azaz: a rövidülésből nem következik, hogy a *dz* önálló fonéma, de az sem, hogy biztosan hangkapcsolat.

3.4. Ami SIPTÁR negyedik érvét, a két magánhangzó közötti hosszú ejtés kérdését illeti, annak vonatkozásában maga is elismeri, hogy a *vakarószik*-féle szavakban nem minden beszélő ejti hosszan a *dz*-t, csak a *madzag* típusú szavakban áll kötelezően gemináta (1994: 208). Ez azonban véleményem szerint összefügghet azzal is, hogy két rövid magánhangzó között gyakran következik be mássalhangzónyúlás; gondoljunk csak olyan szavakra, mint *itten*, *ottan*, *innen*, *onnan*, *honnan* stb. (Az *itt*, *ott* alakok hosszú *-t*-je a fenti alakokból vonódott át analógiásan a szóvégre; vö. TESz. 2: 248.) A *madzag* és a *bodza* esetében a nyelvtörténeti adatok is már korábbi nyúlásra mutatnak: *mazzag* és *bozza*.

⁶ Lektorom felhívta rá a figyelmemet, hogy ezek többnyire „ingadozást mutatnak *-dz-* és *-zz-* tartalmú ejtés között [...], de ez az ingadozás lényegében majdnem ugyanaz, mint az *-ószik/-őzik* ingadozás, csak éppen az írott alakban nem tükröződik”.

A két szó korai nyelvelmékes adatai szerint ugyanis ezekben hangzóközi *-zz-* állhatott. A *madzag* a TESz. szerint (2: 811) ismeretlen eredetű, de a *mazag* alak lehetett a kiindulópont, ebből a geminálódott alakok éppúgy levezethetők, mint az affrikációval lett *madzag* alakok; ezt mutatják a szó korai nyelvelmékes adatai, vö. SchlSzj. 2120: ftupažona: *mázág*; MünchK. 31: *mazzagtokon*; PestiN. M4: *maczijag*. (Hogy az affrikáta mennyire közel állhat azonban a hangkapcsolathoz, azt bizonyítja az is, hogy van későbből (1861) hangátvetéses *mazdag* alak is, sőt az ÚMTsz.-ban *mazedag* alak is előfordul; vö. TESz. uo.)

A *bodza* eredetét azonban ismerjük: szláv eredetű szóval van dolgunk, amely egy feltehető ősszláv **bъzb* alakra megy vissza. A magyarba egy közelebből meg nem határozható nyelvből feltehetően egy **bъzъje* alak kerülhetett át, ebből előbb *buzja* (1328: *Buzias* szn., hn.), majd *bozja* változat (1337: *Bozyabukur*, OklSz.) alakulhatott ki; ebből lett aztán a *bozza* (1517: *bozzanak*, DomK. 160) alak, amelyből affrikálódással a *bodza*, elhasonulással pedig a *borza* változat fejlődött (vö. TESz. 1: 320).

A *madzag* és a *bodza* szavakban tehát fonologizáció (affrikálódás) történetelt: a hangzóközi (hosszú) zöngés spiráns (z:) helyébe hangzóközi (hosszú) affrikáta (dz:) lépett. Egy anorganikus *-d-* beiktatása a *-z-* elé történetileg nem igazán magyarázható. Egyrészt meglehetősen ellene mondana az ökonómia elvének, másrészt nem etimologikus mássalhangzókat nagyobb számban csak a hiátustöltés eseteiben találunk a történeti példákban (*j*, *v*, *h*). Az anorganikus hangbetoldások kifejezetten szórványosak, s nincs bennük semmiféle rendszerszerűség, pl. *rubin* > *rubint*, *rozmarin* > *rozmarint* ~ *rozmaring*, *barlag* > *barlang*, *bogács* > *bogánacs*, *tányér* > *N. tángyér* stb. (vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 132).⁷ Ezzel szemben a *-z-* vagy *-zz-* > *-dz-* változásra viszonylag sok, szabályszerű példánk akad, főként, ha az *-őzik/-özik* képzőnek az *-ódzik/-ődzik* alakokkal való váltakozására gondolunk. Ha ezekhez a nem hangzóközi *dz*-k eseteit is hozzávesszük (pl. *brindza*, *edz*, *pedz*), akkor ezek együtt már túl nagy esetszámot mutatnak ahhoz, hogy azt feltételezhessük: valóban anorganikus hanggal van dolgunk a *-d-* esetében. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez nem jelenti azt, hogy a leíró fonológia ne beszélhetne mögöttes mássalhangzó-kapcsolatról, csupán arra próbálok rámutatni, hogy a történeti adatok nem támasztják alá ezt a felfogást: sokkal inkább tűnik úgy, hogy fonologizáció történt. E. ABAFFY (2003: 599) így ír erről: „Az *-őzik/-özik* képzőbeli *z* affrikálódására Geleji Katona *Magyar grammatikáskájában* (1645) találunk korai adatot: *Rugodzik*, *kérődzik* (CorpGr. 297); 18. századi példák Pápai Páriz szótárából (1708) és Faluditól (1786) idézhetők: *fenyeketődzöm*, *vakarődzik* (NySz.). Ez a nyilvánvalóan több szóra kiterjedő változás az eddig meglehetősen ritka *dz* gyakoriságát növeli.”

⁷ Vegyük még figyelembe azt is, hogy nyelvünk történetében van ugyan példa hangkiesésre és inetimologikus hangbetoldásra is, ám ezek esetében többnyire egyéb kompenzációs folyamatok is zajlanak, gondoljunk például az azonszótagú *-l* kiesésére vagy az inetimologikus *-l* betoldására. Az első esetben többnyire megnyúlik az érintett szóban lévő magánhangzó (pl. *bolt* > *bót*, *föld* > *föd*, *zöld* > *zöd* stb.), míg a másodikban általában rövidülés következik be (pl. *csolkol*, *csolnak*, *szölke* stb.). A *vakarődzik* ~ *vakaródzik* váltakozásban azonban ilyen rövidülést sem tapasztalunk, ezért nem valószínű, hogy mássalhangzó-betoldás történt.

Természetesen a korabeli helyesírásnak meg kellett küzdenie ennek az új hangnak a jelölésével, ami nem ment könnyen, ezt tükrözi a számos alakváltozat. Az, hogy végül leginkább a *dz*-vel való jelölés terjedt el, nem meglepő, hiszen ha elfogadjuk, hogy a *dz* affrikáta, akkor van egy záreleme, amihez legközelebb a *d* ejtése esik, a réseleme pedig ennek megfelelően a homorgán *z* ejtismódjához közelít. De sok esetben találunk *c*-vel való jelölést is (pl. *maccag*, vö. TESz. 2: 810), ami ugyancsak arra utal, hogy affrikátaszerű hangot igyekeztek lejegyezni, s a *dz* zöngétlen párjaként az ómagyar kor elején jövevényiszavakban már megszo-kottabbá vált *c*-vel próbálták visszaadni az újszerű (*dz*-vel való) ejtismódot. De megjelenhetett még a hangjelölésben a *ch*, *cz*, *dzc* írásmód is (erről l. később is).

Hogy miért ingadozhat a *vakarószik* típusban a rövid és a hosszú ejtismód az intervokális pozícióban, ha a *madzag*- és *bodza*-félékben – az egyeshangként való jelölés ellenére – inkább hosszú *ddz*-t ejtünk, annak magyarázatát tehát szerintem talán az eltérő hangkörnyezetben kereshetjük. A *madzag* típusban két rövid magánhangzó között állt egy geminálódott *-zz-*, amelyből affrikációval *-ddz-* lett (*madzag*, *bodza*), de talán épp amiatt, hogy az egyszerű *dz* ejtési időtartama is viszonylag közel áll a *d-z* hangkapcsolatéhoz, a helyesírás itt egyeshangot tüntet fel, akárcsak az *edz* vagy a *pedz* esetében, s mai akadémiai szabályaink is csak akkor írják elő a hosszú *ddz*-s írásmódot, ha a szóelemző írásmód azt megköveteli (pl. *eddz* < *edz*+*j*).

A *vakarószik*, *dörgölőszik* típusú szavakban viszont, ahol egyesek rövid *dz*-t ejtenek, a hangzóközi helyzet úgy jön létre, hogy az első magánhangzó hosszú (*-ó/-ő-*), s csak a második rövid. Emiatt az *-ózik/-őzik* képzős szavak ejtési időtartama már ennek a négyes hangkapcsolatnak a vonatkozásában is hosszabb, mint a *madzag*- vagy *bodza*-féle szavak *-VC(C)V-* hangsoraié. Ráadásul az illető igék töve is többnyire két szótagos (*vakar-*, *harap-* stb.); ez azt jelenti, hogy általában négy szótagos alakulatokról van szó, szemben a *madzag*-félék két szótagos hosszúságával.

Az is tükrözi, hogy egyáltalán nem törvényszerű a *vakarószik*-félékben a szóbelseji nyúlás, hogy a rövid, illetve hosszú *dz*-s ejtismód mellett sokan az *-ózik/-őzik* képzős variánsát használják ezeknek az igéknek (*vakarószik*, *dörgölőszik*), ebben pedig nem is jön létre mássalhangzónyúlás. Ebből következően, ha elfogadjuk, hogy a *dz*-s változatok esetében itt is fonologizációról (affrikálódásról) van szó, (amit az *-ózik/-őzik* képzős igék esetében az így létrejött alakok analógiás hatása is segít), akkor voltaképpen *-z* > *-dz-* változással állunk szemben, s a hosszú ejtismód a *vakarószik*-félékben talán inkább csak az intervokális helyzet miatt jön létre, illetve a *dz* affrikátajellege miatt tűnik némileg hosszabbnak, mint a pusztán *-z*-vel való ejtés. Mindehhez vegyük hozzá azt is, hogy – főként gondozott beszédben – igenis van különbség a *vakarószik* és a (*ne*) *vakaróddzék* (< *vakaródz*+*j*+*ék*) ejtismódja között: az utóbbi esetben beszélhetünk csak igazán hosszú *dz*-ről az ejtésben. Ugyanez vonatkozik a *dz* szóvégi ejtismódjára is: hosszúnak hallatszik a *-dz* az *edz* vagy a *pedz* ejtésében, de azért a felszólító alakokban lényegesen hosszabb a zárelem időtartama: *eddz*, *peddze* stb.

3.5. További érv lehet még a *dz* affrikáta-jellege mellett, ha összehasonlítjuk például a *vakaróztok* és a *vakaródtok* igék ejtését. Mindkét esetben zöngétlenedés történik a *-t* előtt (*vakarósztok*, illetve *vakaróctok*). Az utóbbi alak esetében azonban sokkal egyszerűbb az affrikáta *dz* zöngétlen párjával magyarázni a *-c-* jelenlétét,

mint ha (mögöttes) *d-z* mássalhangzó-kapcsolattal számolnánk (hasonlóképpen pl. az *ódzkodik* ige kiejtése során is: *óckodik*).

3.6. Nem biztos azonban, hogy minden esetben fonologizációval jött létre a hangzóközi *-dz-*, elvéve lehet szó etimológiailag is hangkapcsolatról. E. ABAFFY szerint ugyanis a *dz* a 16. század elején tűnik fel a nyelvemlékekben. „Többféle előzménye lehet. Legtermészetesebben a *-doz/-dez/-döz* képzős igék egyes alakjaiban jön létre, ha a kétnyíltszótagos tendencia kiveti a *d* és *z* közötti magánhangzót: BécsiK. 204: *ouèdeziec meg* [övedzjétek meg] (= övezzétek meg > DöbrK. 399: *ovedzed vala magadat ... égéb ovedzc teged* [övedzöd magadat ... egyéb övedz téged] (= övezed vala magadat ... egyéb övez téged). Hasonló eredményre vezet, ha a *-z* igeképző *gy* végű szóhoz járul: BécsiK. 6: *iègèzdmég* (= jegyezd meg). A kétnyíltszótagos tendencia értelmében *gyz* kapcsolat keletkezhet: VirgK. 134: *jègzyj* (= jegyzi), majd a *gy* depalatalizálódik *d*-vé: VirgK. 120: *ieczetetik* [jeddzettetik] (= jegyztetik); talán *ddz*-vel olvasandó már a JókK. 129: *meg yegyczetteuolna* adatának *gycz* betűkapcsolata is. Feltehetően hosszú *zz*-re (nyelvjárási *azzig* ejtésre) megy vissza a DebrK. 25: *adzig* 'addig' adata, itt tehát affrikálódás történhetett. (Ez a változat elég gyakori a kódexekben.) Esetleg ugyancsak affrikálódás ment végbe először intervokális helyzetben a DebrK. 573: *be keredzek* (= bekéredzék) szavában, majd a *dz* előfordul mássalhangzó előtt is: LányiK. 415: *bee kerechnek* (= bekéredznek). Mint az adatok mutatják, az új hang jelölése – éppen szokatlansága miatt – igen változatos volt, de éppen ebből a tarkaságból is arra következtethetünk, hogy biztosan *dz*-t, illetve *ddz*-t ejthettek már, csak az írása okozott gondot. Jelölhette például *ch*, *cz*, *dz*, *dzc*.” (E. ABAFFY 2003: 314–315.)

E. ABAFFY álláspontja szerint tehát az *övedz* alak egy korábbi *övedez* formára megy vissza, amiből a kétnyíltszótagos tendencia révén esett ki a *d* és *z* közötti magánhangzó, ezáltal jött létre mássalhangzó-kapcsolatként a *-dz-* a szóban. De ha megvizsgáljuk a NySz. adatait az *övedz* és igekötős származékai kapcsán (2: 1207–1209), akkor azt látjuk, hogy az *övedez*nél sokkal gyakoribb forma az *övedz*, de találni adatot pusztán *z*-re is (*övez*): WeszprK. 45. *Kezkőneuel megőuezuen ő magat* (vö. NySz. 2: 1209). Ennek az adatnak a kapcsán a NySz. felveti, hogy esetleg íráshiba révén maradt-e ki a *-d-* a szóból, azaz esetleg *megövedzvé*n a helyes olvasat. Nem biztos azonban, hogy erre szükség van, hiszen a *-z* mint képző a 'valamivel ellát' jelentése révén teljesen illene a szóhoz, vö. még *(fel)ruház*, *gyűrűz*, *abroncsoz* stb. S ha nem elírás, hanem létezett *övez* forma is (ami – valljuk meg – logikusabb is volna az *övedez* alaknál), akkor *-z* > *-dz-* változással is létrejöhetek az *övedz* alakok. Ha így van, akkor lehet, hogy az *övedez*-féle alakok pusztán az *övedz*-félék variánsai, nem pedig előzményei. Létrejöttükben talán más *-doz/-dez/-döz* képzős igék analógiája játszhatott szerepet. (Voltaképpen azonban hamis analógiával állunk szemben, mert D. BARTHA [1958: 28–29] adatai szerint ez a képzőbokor kizárólag igékhez járul gyakorító szerepben, sőt sokáig csak olyan alakokat találni, amelyek *-d* gyakorító képzős igék *-z*-vel továbbképzett származékai, pl. *hervadoz*, *ragadoz*, *szakadoz* stb.)

3.7. SZENDE TAMÁS vizsgálta beszédhangjaink eloszlását spontán beszédben. Ebben közli a magyar beszédhangok gyakorisági megoszlását is a vizsgált anyag alapján (1973: 30–31). Ebből jól látszik, hogy a magyar nyelv legritkább fonémái

a *zs*, *ty*, *c*, *dz*, *dzs*. Azaz: a szintén csak az ómagyar korban areális szókölcsonzéssel meghonosodott *zs*-t leszámítva az a négy affrikáta, amelyek hiányoztak az ómagyar korszak elején, s a magyar nyelv legújabb mássalhangzóinak számítanak. Talán ezzel is összefügg, hogy mivel leginkább csak korlátozott számú jövevény- vagy idegen szóban fordulnak elő, kisebb az esélye, hogy – szemben a gyakori fonémákkal – minden szóba jöhető hangtani pozícióban előforduljanak. Talán ebből is adódik némileg vitatható fonémastátuszuk: különösen a legfiatalabb, s a kölcsönszavakban nem igazán megtalálható *dz* esetében.

Míndehhez hozzájárul még, hogy fonetikai alkatuk szerint valóban némileg hangkapcsolatszerűek, ez pedig hátráltathatta beilleszkedésüket a mássalhangzótorlódást – főleg szókezdő helyzetben – sokáig nem nagyon tűrő magyar fonotaktikai szabályok miatt.

4. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a történeti adatok fényében úgy látszik, hogy a *dz* inkább fonéma, mintsem mássalhangzó-kapcsolat. Igaz, a fonémarendszer egyik legfiatalabb tagja, talán ezért sem jelenik meg minden lehetséges fonetikai helyzetben. De például a szókezdő pozíció hiánya még nem kell, hogy azt jelentsen, hogy nem fonéma, hanem csak azt, hogy ejtémódja közel áll a mássalhangzó-kapcsolathoz, ezért ebben a pozícióban a magyar fonotaktikai szabályok miatt kerülendő. Mint fentebb láthattuk, a másik zöngés affrikáta, a *dzs* is igen ritka szókezdő pozícióban.

De ha elfogadjuk, hogy a fonémarendszerek törekszenek a szimetriára, s az összes zöngétlen (obstruens) zárhangnak és affrikátának van zöngés párja (hiszen a zöngéség megkülönböztető jegye a magyar mássalhangzórendszernek), akkor várható, hogy a zöngétlen *c* is rendelkezzen zöngés párral (vö. KIS é. n. 4 is). Ez a tény önmagában még nem hozná létre az új fonémát, de egy zöngés ejtémód bizonyos szavakban láthatóan megjelenik az ómagyar kor vége felé. Ez néha esetleg visszamehetett *-dz-* hangkapcsolatra (*övedzetek*), de az esetek többségében valószínűbb, hogy inkább *-z(z)- > -d(d)z-* fonologizáció történhetett, mint a *madzag*, *bodza*, illetve a *vakarószik*-féle szavakban, majd ez a jelölés elterjedt a szóvégi *-dz-*k esetében is, pl. *edz*, *pedz*.

Az *edz* etimológiája ugyan bizonytalan, ezért nem lehetünk biztosak abban, miként jelenhetett meg a szó végén a *-dz*, de a *pedz* esetében egy hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád tagjával van dolgunk, amely a *pöcköl*, *pöccent* ~ *peccent*, *pecázik* szavak rokonságába tartozik (vö. TESz. 3: 144). Vagyis ebben az esetben is sokkal egyszerűbb a *dz*-t a *c* zöngés párjaként *c > dz* zöngésülés eredményeként magyarázni, mintsem *d-z* hangkapcsolatként.

Szót kell még ejteni a *pézn*, *benzin* szavak *péndz*, *bendzin*-féle ejtémódjáról. Úgy gondolom, ezekben csak hangtani helyzethez kötött fonémavariánsokról van szó. De mint ahogy a *c* önálló fonémaként való megjelenése előtt (pl. *cimbalom*, *cél*, *céger* stb.) a *látsz*-féle kapcsolatokban ejtett *c* is fonémavariáns volt, úgy ezekben is számolhatunk egy a nazális hatására bekövetkező helyzeti hangváltozással (affrikálódással). Míg tehát pl. a *peccent*, *pecázik* szavak *pec-* tövéből feltehetően zöngésüléssel lett a *pedz*, amelyben a *dz* önálló fonéma, addig a *pézn*-féle szavakban feltehetően a nazális zárhang hatására képződik a zöngés spiránsból zöngés affrikáta. Ugyanígy a *Benz* tulajdonnév esetében vagy a *benzoát* szóban.

Lektorom a fentebb tárgyalt *brindza* szóval kapcsolatban is felveti, hogy nem lehet-e, hogy ebbe ugyanolyan – fonetikai – alapon került be a *-d-*, mint a *péndz*, *bendzin* stb. szavakba. Elvileg nem zárható ki ez a lehetőség, de mivel a szlovákban és egyes román nyelvjárásokban is a *brindza* alakot találjuk, sokkal valószínűbb, hogy a magyar kölcsönözte ebben a formában a szót (hiszen maga a termék is a hegyi pásztorok eledele volt eredetileg), mintsem hogy a magyarban létrejött alak került volna a szlovákba, illetve a románba.

A *benzin*-féle alakokhoz némileg hasonló a helyzet az *-nc* szavégek esetében (pl. *franc*, *bonc*, *különc*, *udvaronc* stb.), ám itt csak akkor hallunk biztosan *dz*-t, ha az *-nc* kapcsolat után még egy zöngés (zár)hang következik (pl. *francba*, *Bonc[z]* Géza, *különcből*, *udvaroncból* stb.). Itt tehát nem egyszerűen a nazális melletti helyzet kedvez a *c > dz* zöngésülésnek, hanem zöngésségi hasonulás folytán ejtünk *dz*-t (vö. még *harcba*, *arcba* stb.). Ez viszont ismét csak erősítheti azt a véleményünket, hogy a *dz* a *c* zöngés párja, s inkább önálló fonémának, mint hangkapcsolatnak tekinthető.

Kulcsszók: leíró és történeti hangtan, fonetika, fonológia, affrikáták, affrikálódás.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–348, 596–609, 710–718. AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Magyar történeti szóalaktan 2. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1940. Hangtan. In: *Gombocz Zoltán Összegyűjtött művei*. 2. kötet, 1. füzet. Sajtó alá rendezte LAZICZIUS GYULA – PAIS DEZSŐ. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS LAJOS 1936. Az affrikáták kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 32: 17–20.
- HORGER ANTAL 1935. Mi az affrikáták? *Magyar Nyelv* 31: 210–218.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1961. *A magyar affrikátaszemlélet*. Nyelvtudományi Értekezések 27. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIS TAMÁS é. n. A magyar nyelv bizonytalan státusú hangjai. <http://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/hangtan/hangtan17.pdf> (2014. 08. 25.)
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LAZICZIUS GYULA 1944. *Fonétika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvelmélektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1890–1893.

- PAPP ISTVÁN 1971. *Leíró magyar hangtan*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SIPTÁR PÉTER 1994. A mássalhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- SIPTÁR PÉTER 2012. Tényleg van-e a magyarban degemináció? In: MARKÓ ALEXANDRA szerk., *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngelkedési időig*. ELTE BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 19–34.
- SZENDE TAMÁS 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Revisiting the phonemic status of Hungarian [dʒ]

The paper discusses the status of [dʒ], a debated item of the Hungarian phoneme inventory. First, the history of what is called ‘the affricate controversy’ is briefly reviewed. Then, the author looks at Siptár’s (1994) arguments who proposes to derive [dʒ] from a consonant cluster (except when it is the result of some other phonological process, primarily voicing assimilation). He deploys a number of historical data and diachronic counterarguments that bolster up the status of [dʒ] as a phoneme in its own right. For instance, he points out that although [dʒ] hardly ever occurs word initially or word finally, this does not necessarily traverse its phonemic status. The palatal stop [c] only occurs in a single lexical item word initially; and the palato-alveolar affricate [dʒ] occurs in a single lexical item word finally. Yet, their phonemic status is not debated. As far as the intervocalic long (geminate) occurrence of [dʒ] is concerned, there are historical data proving that the source-language antecedents of *madzag* ‘string’, *bodza* ‘elderberry’ had short (singleton) consonants in that position, and that the fricatives concerned first underwent gemination and then affrication. Similarly, affrication may also be involved in items like *vakarószik* ‘scratch oneself’, given that the alternative analysis would assume inorganic stop epenthesis.

Keywords: descriptive and historical phonology, phonetics, affricates, affrication.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Nyelvi időkép és idő-attitűdök

Nyelvi-kulturális megközelítés

1. Az idő valódi természete és az emberi időérzékelés

1.1. Az embert mindig is érdekelte az idő és a tér mibenléte, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy ez a két dolog földi létezésének a kereteit alapjaiban jelöli ki és határozza meg. A sokak szemében meglehetősen misztikusnak tűnő idő lényegéhez a történelem kezdete óta számos nagy gondolkodó próbált valamilyen módon közelebb jutni. S bár a filozófia számos megállapítással gazdagította az időről szóló tudásunkat, ha az időről mint fizikai létezőről és a vele kapcsolatos jelenségek okairól valóban pontosabb ismeretekre szeretnénk szert tenni, először a modern elméleti fizikához kell fordulnunk.

A modern fizika összességében a valóságnak meglehetősen szokatlan képét tárja elénk: azt tanítja, hogy az idő alapvetően más, mint ahogyan azt a hétköznapijainkban megéljük. A modern elméleti fizika mai állása szerint az időt, akárcsak a három térbeli irányt, egy olyan koordinátának foghatjuk fel, amely segít kijelölni a dolgok helyét az univerzumban. EINSTEIN – a kérdéssel foglalkozó előző elméletekhez képest – teljesen új jelentést adott az időnek, mivel felismerte, hogy az idő és a tér nem egymástól függetlenül léteznek, hanem együtt alkotják a téridőnek nevezett kontinuumot.

Az egyik legfontosabb kérdés persze az, hogy ha a tér és az idő egymáshoz ennyire hasonlóak, miért érzékeli őket az emberi tapasztalat két egymástól merőben eltérő dologként. Egy nagyon lényeges különbség van a tér három dimenziója és a negyedik dimenzióként felfogott idő között: míg az időnek van iránya (pontosabban szólva: irányítottága), a tér ilyennel nem rendelkezik. A holnap és a tegnap azonban különböznek. Az idő folyamatosan „magával sodor minket”, így az időben mindig csak egy irányban haladhatunk: a jövőbe. Ha két esemény egymást követi, az egyik csak az ok, a másik csak az okozat lehet, sohasem fordítva, vagyis a jövő soha nem lehet hatással a múltra. További kérdésként merülhet fel, hogy miért „halad” az idő (és vele az univerzum) egy irányba. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az esetben nem a hétköznapi értelemben vett haladási irányról van szó. A *halad az idő* kifejezés legfeljebb csak képletes lehet. Hagyományosan az időt általában olyan vonalként szokás ábrázolni, amely a múltból indul és a jelenen át a jövő felé tart, amit a vonal végén a jövő irányába mutató nyíl jelképez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az idő valóságosan is a jövő irányában „halad”, ugyanúgy, ahogyan az iránytű sem „halad” északi irányban. A két nyíl nem mozgást jelöl, hanem aszimmetriát. Amit az emberi tudat érzékel, az nem az idő múlása, hanem az, hogy a világ későbbi állapotai különböznek a világ korábbi állapotaitól, amelyekre emlékszünk. Az, hogy a múltra, nem pedig a jövőre emlékszünk, nem az idő múlásának, hanem az idő aszimmetriájának a megfigyelését jelenti, amire csak az értelmes megfigyelők képesek. (DAVIES, P. 2008: 266.)

Az időnek az a tulajdonsága, amelyet az idő irányítottságának neveznek, egyáltalán nem magától értetődő szükségszerűség. Többféle ilyen irányról is beszélhetünk:

1. **Pszichológiai időirány:** azért érzékeljük az idő múlását egyirányúnak, mert semmilyen más irányt nem ismerünk. Tudatunk egyetlen kronológiai sorrendre épül föl: az ok és az okozat egymásutánjára. Mindez arra mutat, hogy nem annyira a valóság halad előre egy irányba, hanem inkább az érzékelésünk.

2. **Termodinamikai időirány:** a legtöbb világunkban zajló folyamat irreverzibilis, azaz visszafordíthatatlan, mert így határozza meg a termodinamika második főtétele. Ez kimondja, hogy a zárt rendszerek entrópiája az idő múlásával nő. A rendezetlenség tehát növekszik az idővel, mi pedig abban az irányban „mérjük” az időt, amelyben a rendezetlenség növekszik. A „pszichológiai idő” irányát agyunk belsejében az idő termodinamikai iránya határozza meg: csak olyan időirányban emlékezhetünk a múltra, amelyben az entrópia növekszik (HAWKING 2003: 170–172). A fenti kettőn kívül léteznek még más időirányok is (vö. CARROL 2010: 251).

1.2. Könnyű belátni, hogy az időérzék kifejlődése az emberi faj túlélése szempontjából komoly evolúciós előnyökkel bírt: fontos szerepet játszott például a ragadozók előli meneküléskor, de időérzék kellett a tapasztalatokból való tanulás-hoz is. Az, amit tágabb értelemben „jelennek” mondunk, agyunk számára mintegy 3 másodpercig tart: ilyen időegységekben dolgozza fel az emberi agy az őt ért benyomásokat. Ezt az intervallumot nevezik ERNST PÖPPEL, az emberi időérzékelés természetével behatóan foglalkozó müncheni agykutató nyomán „szubjektív jelennek” (subjektive Gegenwart) (ENGELN 2011: 68; PÖPPEL 1972: 219–241, 1997: 56–61). Úgy tűnik, hogy az agy minden harmadik másodperc után valami új felé fordul. Ez lehet a magyarázat arra is, hogy az olyan szótagláncokat, mint például a *bakubakubakubakubakubaku*, először városnévként (*Baku*), majd – többnyire 2-3 másodperc után – a szigetország nevéként (*Kuba*) azonosítjuk. Ebben az esetben univerzális, minden embernél azonos mértékről van szó, amire nincs befolyással a neveltetés vagy a kultúra. Ez tehát minden bizonnyal állandó, tisztán biológiailag meghatározott jelenség, amelynek oka az emberi agy szerkezetében keresendő. Az emberi élet számos területén találkozunk ezzel a három másodperces ritmussal: egy átlagos kézfogás ritkán tart tovább 3 másodpercnél, a nyelvi megnyilatkozások egységei (egy átlagos mondat vagy tagmondat) nagyjából 3 másodperc hosszúak és egy verssor hossza is gyakran ennyi. (ENGELN 2011: 68). Vannak azonban szituációk, amikor az időérzékelés jelentősen megváltozik. Birtokában vagyunk olyan hitelesnek tekinthető leírásoknak, amelyek arról szólnak, hogy bizonyos betegségek, a tudatot befolyásoló technikák vagy tudatmódosító szerek hatására esetenként olyan drámai módon változik meg az időérzékelés, hogy az a hétköznapi emberi tapasztalatnak megfelelő időfogalom létjogosultságát is megkérdőjelezi (ENGELN 2011: 72; JAKABFFY 2010: 94–99).

Ismert tény az is, hogy különböző megfigyelők eltérő hosszúságúnak becsülik ugyanazt az időtartamot. Arról is rendelkezünk információkkal, hogy bizonyos támpontok (a nappalok és éjszakák ciklikus változásai, avagy órák) hiányában az emberi időérzék összezavarodik. Szintén általános emberi tapasztalat, hogy azt

az időt, ami alatt kellemes benyomások érnek minket, jóval rövidebbnek érezzük annál, mint amikor kellemetlen élmények hatása alá kerülünk.

2. Az idő képe a nyelvben

2.1. A közmondások és szállóigék, amelyek a természetes nyelvekben az időről szólnak, az átlagos nyelvhasználók mindennapi tapasztalatra épülő, naiv tudását tükrözik. Ezen persze nem szabad csodálkoznunk, hiszen tudjuk: a nyelvi világkép és a tudományos világkép közé nem tehető egyenlőségjel. BANCZEROWSKI így ír erről: „a világ nyelvi képe (= VNYK) nem más, mint azok által a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek, és hasonló értékeket vallanak. A VNYK-t a valóságról szóló tudásfajtaként is értelmezhetjük, amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi. Ez pedig nem más, mint az ember mentális információs térképe, azaz a világról megalkotott belső (alanyi) képe, amelynek a nyelv a belső integráns részét képezi, s mivel ez a kép csak a nyelvben létezhet, benne van kódolva és rögzítve a nem lineáris fogalmi struktúra formájában. Ez a világkép nem tudományos, hanem naiv, mindennapi, szubjektív kép” (BANCZEROWSKI 2008: 140).

2.2. Ha az idő képét a természetes nyelvekben vizsgáljuk, akkor három dolgot figyelhetünk meg vele kapcsolatban. Az első az idő megszemélyesítése vagy másképpen perszonalifikációja. Ezt olyan kifejezések támasztják alá, mint pl. *az idő eljár/szolgál, senkire/semmi szóra nem vár* (vö. ang. *time and tide wait for no man*); *soha vissza nem jó; nincs olyan dolog, amit meg nem hajt* (O. NAGY 1994: 296–297). Egy latin mondás szerint: *tempus veritatis filia* ‘az idő az igazság leánya’, vagyis *kideríti/megmutatja az igazságot* (BÁNK 1993: 362). Ez utóbbi bölcsesség egyben arra is példa, hogy sok, időről szóló szentencia tartalmaz értékelő/minősítő elemet. Ezek között található pozitívak, de negatívak is. Az idő ugyanis egyrészt: *a legjobb orvos, mert minden sebet begyógyít*¹ (vö. ném. *Zeit heilt Wunden*); *nekünk dolgozik* (ném. *die Zeit arbeitet für uns*); *a bolondot is észre hozza; nagy tanítómester; sőt, mindennek a mestere; nagy vigasztaló*.² (Az időnek ez utóbbi tulajdonságát fogalmazza meg költőien a német: *Im Garten der Zeit blüht die Blume des Trostes* ‘Az idő kertjében nyílik a vigasz virága’ mondás is.) Másrészt az idő: *ellensége az embernek/a másiknak; senkit nem kímél; mindent enyészetnek ad*, vagy ahogyan Vergilius mondja: „*mindent elemészt, elménket is...*”. Horatius egyenesen „irigy időről” (*invida Aetas*) beszél. Sokak számára pedig minden bizonnyal ismerős az Ovidiustól származó³, és több európai nyelvben (pl. a lengyelben⁴) is létező alábbi mondás: *megette az idő vasfoga*, amelynek hallatán valamilyen falánk szörnyeteg, talán a gyermekeit lenyelő, mitológiai Kronosz képe idéződik fel bennünk. Az emberek tehát ambivalens módon viszonyulnak az időhöz, amely számukra egyaránt lehet pozitív és negatív tartalmak hordozója. Az alábbi mondásokban explicit módon jelenik meg az időnek ez

¹ *Az idő minden sebet begyógyít* mondás eredetijét Menandrosznak tulajdonítják.

² „Doch, da für jede Seelenwunde, / Wie tief sie brennt, die Zeit, die große Trösterin, / Den wahren Balsam hat...” (Christoph Martin Wieland: Oberon 8, 64).

³ „Tempus edax rerum” (Ovidius): ‘Az idő vasfoga mindent megőröl’.

⁴ *Coś jest nadgrzyzone zębem czasu*.

a „kétarcúsága”: az idő néha anya, néha mostoha; azaz: néha segít az emberen az idő, olykor azonban az idő múlásával csak súlyosbodnak a bajok (O. NAGY 1994: 296), *vreme stvaru vreme i obara* ‘Az idő alkot, de rombol is’ – tartja a szerb.

Az a számtalan változatban (és számos európai nyelvben) létező megfogalmazás, hogy: *repül* (vagy *rohan*) *az idő* – amely talán Vergiliusig vezethető vissza⁵ – az idő, pontosabban szólva a megtapasztalt változás gyorsaságáról szól, hiszen a repüléshez általában a gyorsaság képzelete kötődik. De nemcsak a gyorsaság, hanem éppen ellenkezőleg: a lassúság képzelete is jól megfér az idővel. József Attilánál olvashatjuk az alábbi sorokat:

„Az idő lassan elszivárog,
nem lógok a mesék tején,
hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.”
(József Attila: *Ars poetica*)

„Bennem a múlt hull, mint a kő
az úron által hangtalan.
Elleng a néma kék idő.
Kard éle csillan: a hajam –”
(József Attila: *Reménytelenül, Vas-színű égboltban...*)

Valóban halad, repül, száll, és Apollinaire szavaival: „*itthagy engem*”, vagy éppen ellenkezőleg: *alig cammog, elleng, elszivárog* vagy egyenesen: állni látszik, netán kikökkent az idő, esetleg mi zökkentünk ki⁶ belőle? (Az utóbbi esetekben az idő már mint „közeg” jelenik meg.) Persze az idő nem rohan, valójában mindig mi rohanunk (vö. MUSALL–PÖTZL 2010: 23–27). Meglehet tehát, hogy a német költőnek, Gottfried Kellernek van igaza:

„Az idő nem megy, az idő áll,
és lényünk rajta átrobog,
az idő karavánszeráj,
és mi benne a vándorok.”⁷
(Gottfried Keller: *Az idő nem megy* – fordítás: P. P.)

Az tehát, hogy az idő az emberi képzet szerint halad, vagy pont fordítva: ő áll és mi haladunk benne, úgy tűnik, nézőpont kérdése. Ez utóbbi felfogást látszik

⁵ „Fugit interea, fugit irreparabile tempus” (Vergilius): ‘Rohan a soha vissza nem térő idő’; más forrásokban: „ám tovaszáll az idő, tovaszáll és fut szakadatlan...”. A mondás egyszerűbb változatában a legtöbb európai nyelvben (angol, német, francia, olasz, spanyol, orosz, lengyel, magyar) megtalálható (ŚWIERCZYŃSCY–ŚWIERCZYŃSCY 2009: 123).

⁶ Petri György fogalmaz így *Kizökkent Idő* című versében, utalva egyben Hamlet szavaira is: „Az időről, amelyből kikökkentünk végérvényesen és mindörökre” (Petri György: *Amíg lehet*. Magvető, Budapest, 1999: 50).

⁷ „Die Zeit geht nicht, sie stehet still, / Wir ziehen durch sie hin, / Sie ist ein Karavanserei, / Wir sind die Pilger drin” (Gottfried Keller: *Die Zeit geht nicht*).

támogatni a *vki kifut az időből* kifejezés is, ami azonban nem annyira az idő térszerű jellegére, sokkal inkább annak materiális voltára utal, hiszen benne a *kifut* ige átvitt értelemben szerepel. Az imént idézett mondás ellentétje a *kifutja az időből*, ami még egyértelműbbé teszi az idő anyagi, materiális jellegét: míg a *kifut az időből* azt jelenti, hogy nincs elég ideje, addig a *kifutja az időből* arra utal, hogy éppen elég van belőle.

2.3. Ezzel pedig elérkeztünk az idő második jellemzőjéhez, tudniillik hogy a természetes nyelvekben számos esetben *s z u b s z t a n c i a k é n t* értelmeződik. Ez nyer kifejezést az olyan mondásokban, mint például: *vkinek sok/kevés ideje van; kinek bő az idő, még kifogy belőle; eltarisznyázza* (értsd: pazarolja/elfecsérli) *az időt; nincs drágább az időnél; idővel, pénzzel légy takarékos* (O. NAGY 1994: 296–297). De ezt igazolják az olyasfajta, a nyelvekben általában eléggé gyakori kifejezések is, amelyek az időre kifejezetten mint birtokolható szubsztanciára utalnak; vö. ang. *to have time* vs. *to have no time*, ném. *Zeit haben* vs. *keine Zeit haben*, le. *mieć czas* vs. *nie mieć czasu*, ol. *avere tempo* vs. *non avere tempo* ‘van ideje vs. nincs ideje’. Hasonlóan ezt támasztja alá maga az *időt nyer* kifejezés és annak más nyelvekben létező megfelelői is: ang. *to gain time*, ném. *Zeit gewinnen*, le. *zysać na czasie*, ol. *guadagnare tempo*, or. *выиграть время*. És talán mindenki számára ismert az a mondás, amely az időt egyenesen a pénzzel azonosítja (*az idő pénz*), és amely számos európai nyelvben megvan (ŚWIERCZYŃSCY–ŚWIERCZYŃSCY 2009: 123); eredeti angol (és hosszabb) formájában „Remember that time is money” ‘Ne felejtsek, hogy az idő pénz’ az amerikai Benjamin Franklin Tanácsok ifjú üzletembereknek című írásából származik. (Persze az idő értékes voltának felismerése sokkal régebbi: már Diogenész Laiertosz feljegyezte a Kr. előtti 4. században élt Theophrasztosz bölcs mondásaként, hogy „drága költség az idő” (vö. TÓTFALUSI 1998: 193). Seneca szerint: „minden a másé... csak az idő a miénk”, más helyen viszont azt írja, hogy: „időnk egy részét nyíltan elrabolják, más részét ellopják tőlünk, harmadik része észrevétlenül elfolyik” (KRISTÓ NAGY 1982: 94). S bár SCHOPENHAUER is tesz olyan kijelentést, hogy az időt (szerinte csupán a jelent) birtokolni lehet (KRISTÓ NAGY 1982: 503), az ‘idő = szubsztancia’ talán leginkább explicit megfogalmazása HERBERT N. CASSONTól (1927: 41) való: „Az idő az a nyersanyag, amiből összeáll az élet. Semmi sincs az életben, amiből kevesebbel rendelkezni, és ami értékesebb lenne, mint az idő”.

Az idő szubsztanciaként való felfogásának egyik változataként, ha úgy tesszük altípusaként értelmezhető az, amikor az időre mint eszközre, *i n s t r u m e n t u m r a* tekintünk. Ezt a jelentést sokszor nehéz az ‘idő = szubsztancia’ jelentéstől élesen különválasztani, mert valamiképp jelen van *az idő pénz, az időt nyer, az idővel légy takarékos* kifejezésekben is (maga a pénz is eszköz). Fontos, hogy az ‘idő = eszköz’ típusú kifejezésekben a (flektáló nyelvekben általában eszközhatározós esetben álló) ‘idő’ szón kívül megjelenik az is, hogy mi történik idővel, minek az eszköze az idő, mire használatos, illetve milyen célt szolgál az idő. Jól példázza ezt a magyar *mihez kezdjek az időmmel?* kifejezés, vagy a szicíliai olasz *Non c’è duluri chi cu tempu un passa* ‘Nincs olyan fájdalom, ami idővel el ne múlna’ és a lombardiai olasz *Con el temp se giusta tuttocos* (kb.) ‘Az idővel mindent el lehet rendezni; idővel minden elrendeződik’ (MASTELLARO ed. 1994: 246). Na-

borowski versében az idő úgy jelenik meg, mint ami kísérője, de egyben eszköze/oka is az elkerülhetetlen változásoknak:

„Idővel minden tovaszáll, idővel futnak az évek,
idővel államok tűnnek el, idővel a világ ér véget.”⁸
(Daniel Naborowski: Annához – fordítás: P. P.)

2.4. Az idő harmadik tulajdonsága az irreverzibilitás, az ember által az időben tapasztalt változások visszafordíthatatlansága. Mindez az idő irányítottságával van kapcsolatban, amelyről az előző részben már volt szó. A dolgok egyszerűségének, visszahozhatatlanságának, a folytonos változásnak a tapasztalata rögzül az olyasfajta mondásokban, mint *az eltöltött idő soha vissza nem jó; ami elmúlt, nem jön vissza soha/nem tér többé vissza; ami volt, elmúlt*, és ez jelenik meg az *E temp pers a s' aquista pi nen* piemonti olasz és a *Tiempo perduto nun s' aquista maje*, vagyis 'Az elveszett időt nem lehet többé visszaszerezni' campaniai olasz mondásban is (MASTELLARO ed. 1994: 246). Ezt az egyszerű előfordulást, a megismételhetetlenséget, a „soha többé” érzését fogalmazta meg zseniálisan Kosztolányi az emberi életre vetítve Halotti Beszéd című, antireinkarnációs (POPPER 1999: 112) versében:

„Nem élt belőle több, és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.

.....
a múltba' sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már; csak ő nem.”
(Kosztolányi Dezső: Halotti Beszéd)

A folyó/folyam sokszor megjelenik az állandóan *változó idő* metaforájaként: „járása üdőnek [időnek] soha meg nem áll, / Mint víznek folyása soha meg nem száll, / Nem kémél [kímél] senkit meg az halál” (Horatius: Versek II., 14. ének, Szikszón Tasnádi Péter 16. sz.-i fordításában). Ovidius eltávozott hullámhoz hasonlítja az elmúlt időt: „Az egyszer eltávozott hullám nem tér többé vissza, sem az elrepült idő”⁹

Általános vélekedés szerint a múlt inkább negatív, míg a jövő többnyire pozitív tartalmak hordozója. Ez azonban nem feltétlenül van így, és nyelvi oldalról sem igazolható egyértelműen. *A rovott/sötét múlt, kísért a múlt* mellett több nyelvben is létező *régi szép idők* kifejezés, illetve a *szép/szebb holnap/jövő; a fényes, ígéretes jövő; van jövője, nagy jövő előtt áll* mellett meglévő *bizonytalan, homályos jövő* kifejezések inkább azt látszanak igazolni, hogy a múlt és a jövő egyaránt lehet negatív vagy pozitív. Ez valójában korszellem függvénye. A jelenhez kapcsolódó kifejezések viszont inkább pozitívak: aki a *jelenben él*, az követendő példa (persze, aki csak a jelennek él, a horatiusi *carpe diem* szellemiségét követve,

⁸ „Z czasem wszystko przemija, z czasem bieżą lata, Z czasem państw koniec idzie, z czasem tego świata” (Daniel Naborowski: Do Anny).

⁹ „Nec quae praeteriit iterum revocabitur unda, nec quae praeteriit, hora redire potest” (Ovidius).

az már nem feltétlenül az), ugyanakkor *a jelentől távol álló* dolgok is inkább negatívan hatnak. További gyakori jelenség, hogy az emberek az idő-fogalmat kiterjesztik és használják a térbeli távolságokra vonatkozóan is. Ezt illusztrálják az alábbi kifejezések: *kétórás út, fél napos vonatút, háromnapos járóföldre van innét.*

2.5. A fentiek alapján az idő nyelvi képeről elmondottak úgy összegezzhetők, hogy az idő a legtöbb esetben vagy a) megszemélyesített formában vagy b) szubsztanciaként (esetleg közegeként vagy eszközként) konceptualizálódik és válik pozitív vagy negatív tartalmak hordozójává a nyelvi megnyilatkozásokban. Az időhöz kapcsolódó változások kivétel nélkül irreverzibilis természetűek. Fontos hangsúlyozni, hogy a fent szereplő aforizmák, idiómák, közmondások és versidézetek (mint általában az idővel kapcsolatos nyelvi anyag túlnyomó többsége) az abszolút idő képzetén alapulnak. Az alábbi limerik viszont azon kevesek egyike, amely üdítő kivételnek számít:

„Egy lány, ki Wightban éldegél
Gyorsabban jár mint a fény
Ha egy nap elindul ő
Relatív az útidő
Mert előző nap célbaér.”
(I. HAWKING 2003: 182)

Ez a kivételes limerik a maga látszólagos abszurdításával annak a tréfás, de találó megfogalmazása, hogy ha valaki képes lenne a féynél gyorsabban mozogni, az egyúttal az időben visszafelé is haladna. Mindez pedig már az idő relatív felfogásából következik, mely szerint nincs az időnek olyan kitüntetett mértéke, amely minden megfigyelő számára használható. Ez az elmélet, melyet általános relativitáselméletnek nevezünk, véget vetett az abszolút idő elvének, s tudományos körökben ma teljesen elfogadott (HAWKING 2003: 47).

3. Kultúrák, nyelvek, idő-attitűdök

3.1. Tudjuk, hogy a nyelvek igen sokféle igeidő- és aspektus-alakkal, illetve ezek meglehetősen változatos kombinációival képesek ugyanazt az időkonceptiót kifejezni. Hasonlóan változatos képet mutat az egyes kultúrák időhöz való viszonyulása, időkezelése, összefoglaló néven: idő-attitűdje is. Ez azonban már nem pusztán a világ nyelvi képével áll szorosabb kapcsolatban, hanem azzal is, amit BAŃCZEROWSKI a világ ideológiai képének (VIK) nevez. Ez szerinte egy olyan „nyelvben megnyilvánuló világnézet, amely az adott kultúrának integráns része, [...] és amely a megfelelő magatartásokkal és cselekvési normákkal párosulva egy meghatározott víziót is jelent a valóságról” (BAŃCZEROWSKI 2008: 140). Az idő-attitűdökre irányuló kutatásoknak elsősorban a kultúrák közti kommunikációra nézve van igen komoly jelentőségük (például: mely kultúrákban és milyen szituációkban elvárt a pontosság és mikor nem az, mennyire fontos az adott kultúrában a határidők betartása), de könnyű belátni, hogy az idő-attitűdöknek a nyelvet, a nyelvhasználatot érintő komoly konzekvenciái is vannak. Egyes kultúrák idő-attitűdje például olyan kifejezéseket vagy megnyilatkozásokat generál, amelyek egy

más típusú idő-attitűddel rendelkező kultúrában feleslegesek (ezért hiányoznak és jószerével értelmezhetetlenek az ilyen kulturális háttérrel rendelkezők számára). Ezenkívül bizonyos szavaknak (pl. *majd*, *azonnal*, *mindjárt*) kultúránként változik a szokásos jelentésük, amivel nem árt tisztában lenni, ellenkező esetben ugyanis ez konfliktusforrást jelenthet, illetve a kommunikációt gátló tényező lehet.

3.2. Az egyes kultúrák, jelesül a nyugati és a keleti kultúrák idő-attitűdjei, illetve időkezelése közötti különbségek és az ezekből fakadó messze ható (a jelen esetben főként nyelvi) következmények vizsgálatát azonban célszerű a gyökereknél kezdeni. Valahol ott, hogy a zsidó és a keresztény vallásbölcselet időfelfogása lineáris, és a dolgok egyszerűségét vallja (RAHNER–VORGRIMLER 1980: 286–288). A legősibb indiai hagyomány viszont a körkörös idő mítoszáról szól, és a világ erőinek ciklikus mozgását hirdeti: minden, ami van, elsüllyed a múltban, minden, ami elmúlt, visszatér a jövőben (mindez hasonlóságot mutat például a hopi törzshöz tartozó indiánok időfelfogásával, amelyre BAŃCZEROWSKI is hivatkozik a világ nyelvi, tudományos és kultúrképéről szóló egyik munkájában PELLETIER, WHORF és mások nyomán: „Az indiánok számára az idő nem a múltból indul ki, és a jelenen át a jövőben folytatódik, hanem örökös körforgásban van. Az indiánok a jelenben élnek és nem a múltban vagy a jövőben [...] az indiánok elődei nagyon jól ismerték az olyan fogalmakat mint a nap, a hónap és az év, viszont nem találtak ki heteket, órákat, percekét vagy másodpercekét, mivel ezek nem »szerepelnek« a természetben. Amikor a fehér amerikaiak »az indián idő« kifejezést használják, nem az órák, percek vagy másodpercek jutnak az eszükbe, hanem a pontatlanság” (BAŃCZEROWSKI 2008: 147).

Annak, hogy például az észak- és nyugat-európai vagy az ennek hatása alatt fejlődött észak-amerikai angolszász kultúrában ma az emberek viszonylag pontos időbeosztás szerint élnek, a filozófiaiakon túl mély történelmi okai is vannak. Ezek között ott találjuk a középkori szerzetesek igazodási mintaként szolgáló szigorú napirendjét, a mechanikus órák megjelenésének fontos mozzanatát, majd ezen óraszerkezetek lekicsinyítését és megbízhatóbbá válását. „A folyamatosan járó óraszerkezet és az ezáltal egyenlő hosszúságú órák [Európában] forradalmasították a hétköznapi időmérést. Addig a legtöbb ember a napfelkelte és a napnyugta változó ritmusa szerint élt. Ahol ismerték és használták az órás rendszert, ott is évszaktól és országtól függően másképp. A „nappali” óra különbözött mind az „éjszakai”, mind az egyház „kanonikus” óráitól, amelyek a következők voltak: matutinum, laudes, pryma, tertia, sexta, nona, vecsernye és kompléta. Az egyenlő hosszúságú órákra szabott napirend eszméje a középkori szerzetesektől származik. Ők szolgáltatták a városi élet későbbi normáinak és az ipari társadalom mesterséges fegyelmének alapvető előzményét. Az óra nagy szocializáló hatású „zsarnoki munkafelügyelő”. A newtoni fizika szentesítette a gondolatot, hogy az egész világegyetem egy nagy „égi óramű”, s csak a modern gondolkodás olyan nagyjainak, mint Einstein vagy Proust, sikerült rámutatniuk, valójában mennyire természetellenes az időnek ez a mechanisztikus felfogása” (DAVIES, N. 2002: 411). Más földrészeken, ahol a fent említett tényezők hiányoztak, vagy csak igen korlátozott mértékben hatottak (például a népesség jelentős része nem a nyugat-európaiakhoz hasonló városokban élt, nem működtek szerzetesrendek és az óraszerkezet is

csak igen későn jelent meg, ha megjelent egyáltalán) az időkezelést is a nyugat-európaiktól teljesen eltérő adottságok alakították. Ilyen keretek között az emberek idő-attitűdjének formálásában többnyire a természet, pontosabban az abban megfigyelhető ritmikus változások maradtak a meghatározók.

3.3. Vannak olyan esetek, amikor az etimológia híven őrzi a természet ihlető erejének nyomát akkor is, ha az adott kultúra időkezelésének alakításában már régtől fogva nem a természeté a döntő szerep. A svéd nyelvben például az 'idő' jelentésű *tid* szó angol megfelelője, a *tide* elsősorban 'ár-apály váltakozást' jelöl, az egyik legősibb rendszeres változást, amit a tengerparton élő embereknek alkalmuk volt megfigyelni. Bizonyos szóösszetételekben persze a *tide* a mai angolban is jelent (és már az óangolban is jelentett, vö. HOAD 1993: 493) 'időt, időszakot', például *Christmastide/yuletide* 'karácsony hete/ ideje', *Eastertide* 'húsvét', *Whitsuntide* 'pünkösöd', *eventide* 'este/ alkony', *noontide* 'délidő', *springtide* 'a tavasz ideje'. A fentebbi információ birtokában a svéd *tid* jelentésének megértése nem okoz problémát.

Az etimológiának a világ nyelvi képe rekonstruálásában játszott szerepét egyébként BAŃCZEROWSKI is említi (2008: 146). Ennek megfelelően a német *Zeit* 'idő' etimológiája igen jó példa lehet a németek lineáris időfelfogására, hiszen az a *ziehen* 'húz, von' igéből származik. (Az árapály megnevezésére, amely – mint tudjuk – időre bekövetkező esemény, a mai német a *Gezeiten* kifejezést használja. Ez eredetileg 'előre kitűzött időpontot', sőt 'imaórát' is jelentett. Vö. GYÖRFFY 2003: 79.) Az orosz *время* viszont éppen az idő keleties, ciklikus felfogását példázza, hiszen az – akárcsak az 'orsó' jelentésű *вертено – а вертеться* 'forog' igéből származik (SOPRONI 2008: 356). Ugyanakkor a lengyelben (és a többi nyugati szláv nyelvben) az 'idő' értelemben használt szó jelentése eredetileg szűkebb volt: valaminek a 'rendelt, megszabott idejét' jelölte, illetve 'megfelelő időpontot, határidőt' jelentett. Ilyen szerepben találjuk a szót az ólengyelben és sok ma használatos kifejezésben is, például: *w sam czas* 'időben, jókor', *na czas* 'időre', *po czasie* 'idő után, későn', *swego czasu* 'a maga idején, valamikor, annakidején'. S bár a lengyel időfelfogás alapvetően a nyugati, lineáris mintát követi (a 'forog' jelentésű töre visszamenő *wrzemię* 'idő' értelemben már igen korán kiveszett a nyelvből, teret engedve a *czas*-nak), a lengyelek azonban az időpontokat korántsem értelmezik olyan mereven, mint például a németek. Mint később látni fogjuk, ROBERT LEVINE amerikai szociológus felmérése szerint a lengyelek életritmus tekintetében a világ 31 országa közül (a listán afrikaiak és dél-amerikaiak is vannak) a 12. helyet foglalják el, amivel még viszonylag „gyorsnak” számítanak.

3.4. OLGIERD BUDREWICZ párhuzamot von a lengyelek és a dél-amerikaiak időfelfogása között azon elterjedt vélekedés alapján, hogy az idő mind a dél-amerikaiak, mind pedig a lengyelek szerint „mérhetetlen” fogalom. „Az mindenesetre igaz, hogy a lengyelek egy csipetnyi fantáziával kezelik az olyan terhes ügyeket, mint a határidők, a találkozók vagy a levelekre való válaszolás stb. Ez az oka a gyakori „időbeli és térbeli elhajlásoknak” és annak, hogy nem törődnek a dátumokkal, az órákkal és az ígéretekkel. A tizenöt perces késés, amelyet eufemisztikusan akadémiai negyedórának (kwadrans akademicki) neveznek, itt általánosan elfogadott szokás. Néha megesik, hogy az emberek néhány napot „tévednek” a dátumokban. Az analfabetizmus megszüntetése ellenére a levelekre – kiváltképp

a hivatalosakra – gyakran hetekig, vagy egyáltalán nem válaszolnak. Amennyire a megbeszélte találkozókra, vagy látogatóba (gyakran szinte kötelezően) késve szokás érkezni és a konferenciák, sőt az előadások is csúszással (z poślizgiem) kezdődnek, a színházi előadásokat és a mozifilmeket pontosan kezdik. A vonatok is az előírt menetrendnek megfelelően indulnak. A lengyelek tehetségesen improvizálnak. Soha nem okoznak csalódást, ha valamilyen feladatot villámgyorsan kell elvégezni. Ha azonban valamilyen nagyszabású kiállítás megszervezésére, vagy útszakasz befejezésére már csak néhány nap maradt, általában a határidő lejárta előtt alig öt perccel készülnek el a munkával. A drámai „tegnapra” határidő náluk a pszichikai mozgósítás metafizikai eleme, a holnap ugyanis bizonytalan, homályos és messzi, – mint Dél-Amerikában a *mañana*.” (BUDREWICZ 1976: 40–41 – fordítás: P. P.) A lengyelek határidőkhöz való meglehetősen „laza” viszonyulását támasztja alá a *Co masz zrobić dzisiaj, zrób pojutrze, będziesz miał dwa dni wolne*. ‘Amit ma meg kell tenned, tedd meg holnapután, lesz két szabadnapod’ jelentésű mondás is. Mindezek egyben azt is alátámasztani látszanak, hogy a sok tekintetben közös kulturális gyökerek ellenére az egyes európai kultúrák idő-attitűdje távolról sem homogén, ami hangsúlyosan megjelenik a kultúrák időszemléleti tipológiájában is. Nem vehetők egy kalap alá még olyan, kulturális és nyelvi tekintetben közelinek számító országok sem, mint Németország és Ausztria. Ausztriában például, ahol általában rendszeretők és higgadtak az emberek, „nemigen jellemző a szigorúság és a sietség sem. Nur keine Aufregung! (Csak semmi izgalom!) hangzik a közkedvelt mottó. Az osztrákok pontosan elvégzik munkájukat, de nem szeretnek kapkodni, nem szeretik, ha hajtják őket” (CSÖRGŐ 2007: 47).

3.5. A kultúra és a kommunikációkutatásban HALL és HALL (1990), illetve TROMPENAARS (1995) nyomán hagyománya van a kultúrák monokronikusra és polikronikusra, valamint szinkronikusra és szekvenciálisra való felosztásának. E felosztások szerint a monokronikus kultúrákban élő emberek számára az idő lineáris, szigorú időbeosztással élnek, amelynek kitüntetett fontosságot tulajdonítanak, tevékenységeiket előre megtervezik és egyszerre csak egy dologra koncentrálnak, nagyra értékelik a pontosságot. Észak- és Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és Kanada tartozik ide. A polikronikus kultúrákban a monokronikusokkal ellentétben a dolgok egymással párhuzamosan történnek, az ilyen kultúrákban élő emberek egyszerre több dologgal is foglalkoznak, a személyes kapcsolatok pedig fontosabbak számukra mint a tervekhez vagy az időpontokhoz való merev ragaszkodás. A polikronikus kultúrákhoz tartozik például Dél-Európa és Dél-Amerika. A kultúrák TROMPENAARS szerinti szekvenciálisra és szinkronikusra történő felosztása igen sok hasonlóságot mutat a fentebb röviden ismertetett HALL és HALL-féle monokronikus – polikronikus felosztással. A szekvenciális kultúrákban az időfel-fogás lineáris, az események egymást követik, az emberek egy adott időben csak egy dologra koncentrálnak, időbeosztásuk szoros, és a pontosság nagyon fontos számukra. A skandináv országokat, Hollandiát, az Egyesült Királyságot, Belgiumot és Venezuelát sorolják ide. A szekvenciális kultúrákban élőknek lazább az időbeosztásuk, mivel többféle dologgal foglalkoznak, úgy érzik, egyszerre állnak kapcsolatban a múlttal, a jelennel és a jövővel. A szekvenciális kultúrák az időt nem lineárisan fogják fel. Ilyen kultúrának számítanak a mediterrán országok, a

dél-amerikai országok, az afrikai országok, Kína vagy Szingapúr (HOLLÓ 2008: 67). Látnunk kell, hogy a monokronikus – polikronikus, valamint a szekvenciális – szinkronikus kultúrák időkezelésének különbségei ugyanazokra az alapvető filozófiai okokra, történelmi adottságokra és eseményekre vezethetők vissza, amelyekről fentebb már részletesebben szóltunk.

A múlt század kilencvenes éveinek közepén a fentiekben már hivatkozott ROBERT LEVINE amerikai szociálpszichológus és segítői a világ összesen 31 országában végeztek az időhöz való viszonyulásra és az időkezelésre vonatkozó kutatásokat. LEVINE-t az érdekelte a leginkább, hogy a különböző kultúrákhoz tartozó emberek hogyan konceptualizálják, hogyan kezelik és hogyan mérik az időt. Sok más között olyan dolgokat vizsgáltak, mint a gyalogosok lépéstempóját a belvárosokban, a postai alkalmazottak munkatempóját vagy a köztéri órák pontosságát. Az eredmény egy vaskos tanulmánykötet lett, benne az eddigi legrészletesebb életritmus-térképpel (LEVINE 1997).

1. táblázat
Életritmus az alábbi országokban

nagyon gyors	gyors	kényelmes	lassú
1. Svájc	9. Hollandia	17. Kanada	25. Románia
2. Írország	10. Hongkong	18. Dél-Korea	26. Jordánia
3. Németország	11. Franciaország	19. Magyarország	27. Szíria
4. Japán	12. Lengyelország	20. Csehország	28. El Salvador
5. Olaszország	13. Costa Rica	21. Görögország	29. Brazília
6. Anglia	14. Tajvan	22. Kenya	30. Indonézia
7. Svédország	15. Szingapúr	23. Kína	31. Mexikó
8. Ausztria	16. USA	24. Bulgária	

Ami a munka alapvető tanulságait illeti, a szerző vizsgálataiból kitűnik, hogy az időnek és a pontosságnak mindenekelőtt a fejlett ipari társadalmakban, a jóléti államokban van komoly értéke és fontos szerepe. Mindez azonban LEVINE kritikái szerint csupán kevésbé meglepő: azokon a helyeken és kultúrákban, ahol a gazdaság gyorsan növekszik, természetesen gyorsabb az életritmus és a lépéstempó is, mint a szegény országokban. Az is közhelyszámba megy, hogy a városokban gyorsabban zajlik az élet. Nyilvánvaló, hogy egy nagyvárosi gyerek, akinek a figyelmét már kevésbé terelik el a reklámok jelentette ingerek, majdnem kétszer olyan gyorsan rohan keresztül egy szupermarketen, mint egy kisvárosi gyerek egy átlagos élelmiszerboltban. Voltak, akik azt is kifogásolták, hogy LEVINE csupán egyetlen afrikai országban, Kenyában folytatott kutatásokat. Az, hogy Kenya a 22. helyre került a listán, szerintük nagyrészt annak köszönhető, hogy a kenyaiak viszonylag gyors gyalogosok, a kenyai postások munkatempója ugyanakkor a második leglassabb az összes felmérésben szereplő ország között, és a köztéri órák is csak kivételes esetben mutatják a pontos időt. Ha LEVINE a kongói Kinshasában,

az angolai Luandában vagy a Sierra Leone-i Freetownban is végzett volna kutatásokat, a listát további, még lassabb életritmusú országokkal is ki lehetett volna bővíteni (KNAUP 2010: 32–33).

3.6. LEVINE szerint lényeges különbség, hogy a teljesítményorientált ún. individualista kultúrában élőknek kisebb problémát jelent, hogy ütemtervek és időpontok szerint éljék hétköznapjaikat, mint egy olyan homogén társadalom tagjainak, amelyben erős a társadalmi összetartozás érzése. Németország nagyvárosaiban például a rendezvények és a konferenciák másodpercre pontosan kezdődnek. Az 'akadémiai tizenöt perc' fogalmát – jóllehet a kifejezés a magyarba és a lengyelbe is a német *akademische Viertelstunde* tükörfordításaként került be – nem ismeri a hektikus üzemmenet. Mivel senkinek nincs odaajándékozni való ideje, a későkre nem várokoznak.

Más kultúrákban viszont az időnek nincs ilyen kitüntetett státusa. Léteznek kultúrák, amelyekben nincs egyetlen szó az időre, abban az értelemben, ahogyan az a nyugati kultúrában általánosan használatos. A Burma északi részén élő kachin népcsoportnak például más szava van az óra által mutatott időre, más az emberi életidőre, és megint más a rövid, illetve az elnyújtott időtartamra. A fentebb már említett észak-amerikai indián nyelv, a hopi nem ismeri a grammatikai igeidőket (PÁTRÓVICS 2011: 130). Néhány, a Földközi-tenger mentén élő arab népcsoport csak három időállapotot ismer: a „most-időt”, az időnélküliséget és az örökkévalóságot. Annak kifejezését, hogy egy adott eseményre való várokozás csak viszonylag sokáig vagy nagyon sokáig tart, nem tartják fontosnak. Ez tulajdonképpen feleslegessé teszi az olyan kifejezéseket, amelyek arra kérdeznak rá, hogy valami várhatóan mennyi időt vesz majd igénybe. „*Levelek, csomagok feladásakor számítanunk kell arra, hogy a küldemények esetleg csak hosszabb, pontosan nem meghatározható idő után érkeznek meg a címzetthez*” tájékoztatnak a szerzők egy arab társalgási kalauzban; a „Postán” című részben pl. *Mennyi ideig megy...?* vagy *Mikor ér a levél Magyarországra?* típusú kérdéseket nem találunk. Ugyanígy, bár természetesen megfogalmazható egy pl. *Mikor érkezik meg a busz ...ba?* típusú kérdés, a szerzők figyelmeztetnek, hogy „...a tömegközlekedés kissé nehézkesen és kiszámíthatatlanul működik” (JURÁNYI–MIHÁLYFI 1986: 61,69). Afrikában a mindennapi élet részét képezi, hogy időt szánnak a dolgokra. Az afrikai kultúrához hozzátartozik a sorbaállás, a várokozás, a türelem, a késés és az, hogy akire várounk, az esetleg egyáltalán el sem jön. Afrika nagy részén ismeretlen fogalom az 'időpazarlás' kifejezés is, hiszen hogyan is lehetne az időt pazarolni? Ha az ember nem egy adott dologgal foglalkozik, akkor addig éppen valami mást csinál; az igazi pazarlás az lenne, ha nem szánnánk időt a másik emberre – hangzik az Afrikában közkeletű vélekedés.

3.7. LEVINE másutt felhívja a figyelmet az idő kulturális szegmentálásának eltéréseire is. Példaként a Kelet-Afrikában közvetítő nyelvként használatos szuahéli nyelvet említi, amelyben a napi időszámítás reggel 6 órakor kezdődik (ez ott nulladik óráknak számít), egy órával később (tehát 7 órakor) szuahéli időszámítás szerint pedig éppen egy óra van. A szuahéli nem ismeri a 'pontatlanság' kifejezést sem. Az idő kulturális szegmentálásának különbségeiről BAŃCZEROWSKI is beszél lengyel–angol–német vonatkozásban a napszakokra vonatkozó köszönések kap-

csán, és megjegyzi, hogy a lengyel *Dzień dobry!* ‘Jó napot!’ és *Dobry wieczór!* ‘Jó estét!’ formuláknak az angolban és a németben tulajdonképpen három: *Good morning!*, *Good afternoon!* és *Good evening!*, illetve *Guten Morgen!*, *Guten Tag!* és *Guten Abend!* felel meg (BAŃCZEROWSKI 2008: 146). A BAŃCZEROWSKI által elmondottakat árnyalja, hogy bár a ‘Jó napot (kívánok)!’ jelentésű *Dzień dobry!* kifejezést az egész lengyel nyelvterületen ‘jó reggelt!’ értelemben is általánosan használják, a FAŁOWSKI–SENDERO szerzőpáros megemlíti (1992: 132), hogy regionalizmusként megvan a lengyelben a szó szerint valóban ‘jó reggelt’ jelentésű *Dobre rano!* is, ez viszont leginkább csak Lengyelország déli részén hallható nagyritkán. A *Dzień dobry!* ilyen mérvű elterjedése a lengyelben valószínűleg a francia nyelv számlájára írható, amelyben a *Bon jour!* szintén mindkét jelentésben (‘Jó reggelt!’, ‘Jó napot!’) használatos. Délnémet nyelvterületen és Ausztriában pedig a napszakra utalást nem tartalmazó (tehát voltaképpen napszaktól független) *Grüss Gott!* (kb.) ‘Isten hozta!’ vált általános köszönéssé, amely teljesen kiszorította a *Guten Tag!* formulát. Ide kívánczik az is, hogy a líbiai arabban „[e]lvileg minden napszakra létezik külön köszönés, és mindegyikre egy tőle eltérő, megfelelő válasz, a líbiaiak mégis egész nap, még este is szabáh-alkérrel [Jó reggelt!] köszönnek egymásnak” (JURÁNYI–MIHÁLYI 1986: 50).

PAPP FERENC is részletesen szól a magyar és az orosz nap felosztása közötti eltéréseiről és annak nyelvi következményeiről: „Összesen tehát 7 részre oszlik a teljes nap – a magyarban. Oroszban viszont [...] csak 4 rész. Erre épül a *день*-nek még egy kettős osztása: *первая половина дня* és *вторая половина дня* – kb. ‘dél-előtt’ és ‘délután’, de ehhez a két kifejezéshez nem lehet órát illeszteni, e két kifejezés csak az egész hosszabb szakaszt jelölheti, méghozzá úgy, hogy az előbbiben meghatározatlanul benne van egy »reggel« is, az utóbbi jól beleér az »estébe« is. [...] A fő baj nem itt van. Hanem: hiányzik a »dél-előtt« és a »délután«! (Amit egyes szótárak, az iskolai gyakorlat kínálni szokott helyettük: *перед обедом* és *после обеда* ‘ebéd előtt’ és ‘ebéd után’ – az éppen mondható, de ezek a kifejezések nem illenek bele a huszonnégy óra részeinek reguláris elnevezései közé; másrészt és főleg ezeket se lehet órával pontosabbá tenni. Ezek a kifejezések inkább a szó szoros értelmében azt jelentik, hogy ‘ebéd előtt’ és ‘ebéd után’, tehát például tájékoztatást adnak a vendégnek arról, hogyan készüljön. Ez eddig a tisztán nyelvi oldala a kérdésnek. Ezt követhetik a problémák, a reáliák, az immár nem nyelvi szokások síkján. Így, például, legalábbis Moszkvában és Leningrádban, este 8-kor menni vendégségbe – a legmegfelelőbb időpont. Vagy: az itt említett »ebéd előtt/után« félrevezető lehet azon egyszerű oknál fogva, hogy az ebéd lehet 2 óra felé – de éppúgy lehet 5 vagy 6 óra felé is (ha például a házigazda munkabeosztása olyan, hogy munka után ebédel otthon). Úgyhogy, ha ebédre hívnak bennünket, célszerű azonnal tisztázni az órát is (»в котором часу?« ‘(körülbélül) hány órakor?’), ne-hogy egy negyed/fél nappal a vártnál előbb állítsunk be” (PAPP 1979: 93–94).

3.8. Nem lehet csodálkozni azon, hogy azokban a kultúrákban, amelyekben a várakoztatás és a várakozás magától értetődőnek számít, nincs esély arra, hogy pontos idejű találkozókban megállapodjunk. Aki egy-két órával később érkezik a megbeszélte összejövetelre, az semmiről nem maradt le, és őt sem hiányolja senki.

Brazíliában például, ahol megszokott dolognak számít a családi összejövetelekről való egy, esetleg két órás késés, az igazán sikeres emberek kirívóan pontatlanok. A fontos társadalmi pozíciót betöltő emberek ugyanis előszeretettel várakoztatják meg a társadalmi ranglétrán lejjebb lévőket. A megvárakoztatás az ilyen kultúrákban valójában státusszimbólumnak számít: az idő a hatalom kifejezője. Keresve sem lehetne jobb hatalmi szimbólumot találni ugyanis az időnél: mivel az idő az egyetlen olyan tulajdon, ami pótolhatatlan, ha egyszer elveszett. Vegyük észre, hogy az időnek ez a kezelési módja éles ellentétben áll az észak-amerikaiak által képviselt attitűddel, amit legtalálóbban a *Don't waste my time!* 'Ne vesztegesd az időmet!' formula fejez ki.

Fentebb már jeleztük, hogy egyes időhatározóknak is nyelvenként-kultúránként más és más lehet a jelentése. Hagyományosan a *mindjárt* megfelelőit szokás ide sorolni. HOLLÓ a spanyol, az arab és az orosz *mindjárt*-ról jegyzi meg, hogy az „elég lassan szokott bekövetkezni” (HOLLÓ 2008: 107). SOPRONI a *mindjárt* orosz megfelelője (*ceŭuac*) kapcsán a következőt írja: „a [...] szicsász szót nem szabad mereven értelmezni: kis ország – kis *mindjárt*, nagy ország – nagy szicsász. A szóval beharangozott esemény valószínűleg csakugyan be fog következni, de vértessük fel magunkat kellő türelemmel, hogy be tudjuk várni” (SOPRONI 2008: 356).

Úgy tűnik, a lengyelben sem szabad szó szerint érteni a 'mindjárt, rögtön' jelentésű *zaraz* szót vagy a kicsinyítő képzővel ellátott *chwileczkę* (szó szerint: 'pillanatocska') kifejezést, különösen Krakkóban, ahol néhány fokozattal lassabb az élet ritmusa, mint a folyton nyüzsgő fővárosban. *Proszę poczekać chwileczkę!* 'Várjon kérem egy pillanatocskát!' – mondja az ügyintéző a postán, és hosszú percekre eltűnik az ajtó mögött. *Chwileczkę, zaraz* 'Egy pillanat, rögtön' – mondja a főtér egyik éttermében a pincér, akinek aztán csak jó húsz perc múlva van újra érkezése. Igaz lehet az a közkeletű vélekedés, mely szerint ha egy krakkói azt mondja: rögtön, az körülbelül húsz perc, ha azt mondja: *mindjárt*, az úgy másfél óra. Egy szerény pillanatocska pedig: minimum öt perc. Ellenben az Ausztriában gyakran hallható *kleines Momenterl* (szó szerint ez is 'egy kis pillanatocska') egy, legföljebb egy-két percet, ha jelent. Ugyanígy biztosra vehető, hogy ha német nyelvterületen egy étteremben elhangzik az *ich komm gleich/sofort*, akkor a pincér érkezésére tényleg fél, maximum egy-két percet kell csak várni. Így jutunk el végül egészen az ún. *New York minute* a 'New York-i perc' fogalmáig, amely az állandóan lüktető metropoliszban született és vált igazi „amerikai mértékegységé”. Ennek tartama húsz, maximum huszonöt másodperc.

4. Munkánkban több oldalról próbáltuk meg körüljárni az idő fogalmát: röviden ismertettük, mit mond az időről mint jelenségről és annak ember általi észleléséről az elméleti fizika és a neuropszichológia; szóltunk az idő nyelvi képeről; legvégül pedig kitértünk egyes nyelvek és kultúrák eltérő idő-attitűdjének okaira. valamint például segítségével illusztráltuk ennek néhány nyelvi vonatkozását. Egyetlen tanulmány természetesen nem vállalkozhat arra, hogy egy ilyen rendkívül összetett témáról a teljesség igényével számoljon be. Ez valószínűleg nem is lehetséges. Mégis azt reméljük, hogy sikerült legalább felhívni a figyelmet

az idővel kapcsolatos kutatások fontosságára, közelebb hozni az olvasóhoz az idő bonyolult és szerteágazó, sok tekintetben máig megfegtetlen jelenségét. Úgy tűnik, változatlanul érvényesek Thomas Mann sorai a Varázshegy című regényből: „Mí az idő? Titok – léttelen és mindenható” (Szöllősy Klára fordítása).

Kulcsszók: az idő képe a nyelvben, időkezelés, időérzékelés, nyelvi világkép, antropológiai nyelvészet.

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép, mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁNK JÓZSEF 1993. *3500 Latin bölcsesség. Latin és magyar nyelven*. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Szeged.
- BUDREWICZ, OLGIERD 1976. *Polska dla początkujących*. Interpress, Warszawa.
- CARROL, SEAN 2010. *Most vagy mindörökké. A végső időelmélet nyomában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CASSON, HERBERT N. 1927. *Making Money Happily: Twelve Tips on Success and Happiness*. Forbes Publishing Company, New York.
- CSÖRGŐ ZOLTÁN 2007. Ausztria In: HIDASI JUDIT szerk., *Kultúrák@kontextusok.kommunikáció*. Perfekt, Budapest. 45–54.
- DAVIES, NORMAN 2002. *Európa története*. Osiris, Budapest.
- DAVIES, PAUL 2008. *A megbundázott Világegyetem*. Akkord Kiadó, Budapest.
- ENGELN, HENNING 2011. Der Film im Kopf. *GEO kompakt* 27: 66–72.
- FALOWSKI, ADAM – SENDERO, BOGDAN 1992. *Besiada słowiańska*. „Universitas”, Kraków.
- GYÖRFFY MIKLÓS 2003. *Német kulturális szótár*. Corvina, Budapest.
- HALL, EDWARD T. – HALL, MILDRED R. 1990. *Understanding Cultural Differences*. Inter-cultural Press, Yarmouth.
- HAWKING, STEPHEN 2003. *Az idő rövid története*. Akkord Kiadó, Budapest.
- HOAD, T. F. 1993. *English Etymology*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- HOLLÓ DOROTTYA 2008. *Értsünk szót! Kultúra, nyelvtanítás, nyelvhasználat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKABFFY ÉVA 2010. Kizökkent idő. *Interpress Magazin* 30/9: 94–99.
- JURÁNYI ZSUZSA – MIHÁLYFI GÉZA 1986. *Libiai kalauz*. Körösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, Budapest.
- KNAUP, HORAND 2010. Ein anderer Kosmos. *Der Spiegel* 4: 32–33.
- KRISTÓ NAGY ISTVÁN 1982. *Bölcsességek könyve*. Gondolat, Budapest.
- LEVINE, ROBERT 1997. *A Geography of Time: The Temporal Misadventures of a Social Psychologist, or How Every Culture Keeps Time Just a Little Bit Differently*. Basic Books – Perseus, New York.
- MASTELLARO, PAOLA ed. 1994. *Dizionario di proverbi motti e sentenze*. Mondadori Arnoldo Editore S.p.A., Milano.
- MUSALL, BETTINA – PÖTZL, F. NORBERT 2010. „Nicht die Zeit rennt, sondern wir rennen.” Der Wirtschaftspädagoge und Zeitforscher Karlheinz A. Geißler über den Unsinn des

- Zeitmanagements, den Mehrwert von pausen und das Ende der Pünktlichkeit. *Der Spiegel* 4: 23–27.
- O. NAGY GÁBOR 1994. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat–Talentum, Budapest.
- PAPP FERENC 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2011. Az időfogalom és a nyelvi időrendszerek. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Tegnap filológiánk mai szemmel*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 121–132.
- POPPER PÉTER 1999. *Fáj-e meghalni?* Saxum, Budapest.
- PÖPPEL, ERNST 1972. Oscillations as possible basis for time perception. In: FRASER, J. T. ed., *The study of time*. Springer, Berlin. 219–241. [http://dx.doi.org/10.1007/978-3-\[-\]642-65387-2_16](http://dx.doi.org/10.1007/978-3-[-]642-65387-2_16)
- PÖPPEL, ERNST 1997. A hierarchical model of temporal perception. *Trends in Cognitive Sciences* 1: 56–61. [http://dx.doi.org/10.1016/S1364-6613\(97\)01008-5](http://dx.doi.org/10.1016/S1364-6613(97)01008-5)
- RAHNER, KARL – VORGRIMLER, HERBERT 1980. *Teológiai kishótár*. Szent István Társulat, Budapest.
- SOPRONI ANDRÁS 2008. *Orosz kulturális szótár*. Corvina, Budapest.
- ŚWIERCZYŃSCY, DOBROSLAWA – ŚWIERCZYŃSCY, ANDRZEJ 2009. *Szólásmondások többnyelvű szótára*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 1998. *Idegen idézetek szótára*. Anno Kiadó, Budapest.
- TROMPENAARS, FONS 1995. *Riding the Waves of Culture*. Nicholas Brealy Publishing, London.
- WEISS, BERTRAM 2011. Das ewige Rätsel. *GEO kompakt* 27: 20–32.

The linguistic image of time and temporal attitudes

A linguistic and cultural approach

The present paper approaches the concept of time from a variety of angles. It briefly discusses the way time as a phenomenon and its human perception are seen within theoretical physics and brain research, respectively; it offers numerous examples of the linguistic image of time; it tries to clarify the reasons of variation in the attitudes to time in a number of different languages and cultures; and it illustrates the foregoing via examples taken from a variety of languages and cultures.

Keywords: the image of time in language, handling of time, perception of time, linguistic world view, anthropological linguistics.

PÁTRÓVICS PÉTER
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Jókai és a zárójelek

A zárójelek alkalmazása szövegszerkesztési és stilisztikai kérdés, Jókai kifejezetten kedvelte, stílusának feltűnő jellemzője. Zárójelezésének legalább három szerepe, illetőleg típusa figyelhető meg műveiben.

1. Parentheszis. A *parentheszis* görög terminus, latin megfelelője az *interpositio*; jelentése 'közbevetés, betoldás, közbeszúrt mondat', a magyar terminus *közbeszúrás, közbeékelés*. Gondolatalakzat, „egy megnyilatkozásba beékelte, annak szerkezetét megtörő másik megnyilatkozás; valamely gondolat megszakítása egy kiszólással, megjegyzéssel, kommentárral. Abban tér el a hüperbatontól, hogy a szószerkezetet nem bontja meg” (RetLex. *közbeszúrás*). Lehet zárójelben, de lehet zárójel nélkül is. Jókai többnyire kiteszi a zárójelet; egyrészt szómagyarázatokra alkalmazza, másrészt megjegyzéseire, amelyek között – a kiegyezés előtti cenzúra miatt is – sok a *sejtetés* gondolatalakzata, harmadrészt a regénybeli szereplők megjegyzéseire. (Az Unikornis-kiadásból idézek, ez megfelel mostani célomnak.)

Néha egyéni szóalkotását is megmagyarázza: „A tér, melyen hű *iramlóm* (lónak nem nevezhetem, mert medve) végigfutott velem, éppen nem hasonlított ahhoz, melyen odáig jöttem” (Egész az északi pólusig, 163). A mai olvasó számára szokatlan az idegen nyelvű magyarázat, tudniillik az akkori embereknek a német vagy a latin szó volt a természetesebb: „a balettnban ő is a színpadnak szegezte a *kukucskáját* (*Gucker*)” (Egy játékos, aki nyer, 64). Főleg növénynevek említésekor él ezzel a lehetőséggel: „benőtte a felszínét a *békalencse* (Lemna)” (Egész az északi pólusig, 178); „Lehullt már minden levél a fákról, csak a „fagyöngy”, a „fakín” maradt rajtuk zölden. A fakín a tölgynek az álma, mely arról regél neki, hogy még nincs itt az évnék a halála, még zöldül valami! Pedig az csak a fakín. (Loranthus. Riemenblume.)” (Akik kétszer halnak meg, 1: 191); „Az osztrák félnél sok comma, pausa, parenthesis és különösen sok macskaköröm („”) jött még e kettő közé.” (Akik kétszer halnak meg, 1: 76). Megmagyarázza, mi a macskaköröm, ha nem értené az olvasó (a görög és latin szavakat persze érti), sőt még szemlélteti is (egyébként nagyon ritkán rajzos szemléltetést is alkalmaz).

Érdekes megoldása egy-egy környezetet felidéző szó beszúrása: „Míg Koczur a kosiban felállva, a kezébe kapott fővegével hadonázott, s nagy jucunditással kiabált: „Zseniál! Zseniál!?”. Amit a tót asszonyok (*zsena*) arra értettek, hogy mármost ők is visítsanak” (Akik kétszer halnak meg, 1: 253).

Az alábbi közbeszúrások személyes megjegyzései, gyakran humorosak, olykor tájékoztató jellegűek, de akkor is kedvesek, megmosolyogtatók, olykor pedig szubjektívek:

A város népe még jócskán alszik. (*Szilveszter-éj után soká szokott reggeledni.*) A boltok sincsenek még nyitva. (A lócsei fehér asszony, 1: 52)

- De legalább ne szidja az Istenét meg a szentét annak, akire haragszik.
- Hiszen ha az apját-anyját szidom, azt föl se veszi a pernahajder; ha a lelkét szidom, az nincs neki, de szentje van, aztán nem törik bele semmi porcikája. Az ebadtának, kutyateremtettének.

(Utoljára még kiderül, hogy a magyarnak a káromkodás afféle biztonsági szellemű, melyen keresztül a felforrít indulat elrepül. Lesz belőle nemzeti virtus.) (A mi lengyelünk, 1: 53)

De íme két tudós férfiú közeledik, akik még csatos cipőben járnak, s háromszegletű kalapot viselnek; a régi jó medesztus idők maradványai: nagytiszteletű tudós Harangi Ézsaiás és szintén azonos című Tóbiássy Mózes professzor urak. *(Még akkor tanárok nem voltak, csak professzorok.)* (Elbeszélések, 3: 141, A debreceni lunátikus)

(Zárjel között mondván, én kétféle nemét ismerem a szerelmes verseknek: az egyik *olyan, mint a méhe*, szeretem zöngését, tudom, hogy tele van mézzel, s viszi azt királynéjának; hadd vigye, nem bántom; a másik *olyan, mint a szunyog*: úgy énekel messziről, úgy könyörög, hogy hadd csípjen meg valakit! Hiszen bár csipné már, csak ne énekelne a fülébe. – Bélteky Feri verseit Ilonka határozottan a szunyogok válfájába osztályozta.) (A szerelem bolondjai, 2: 81)

Lábainál nagy virágú szőnyegen pálmabor, kétszersült és egy férfi hever; amit közönséges nyelven szép embernek neveznek. *(Nem tudom, nem vagyok asszony.)* A férfi mandolint tart kezében és dalt ver rajta, a hölgy tárcáját tartja a kezében, s írónnal verseket ír belé. A férfi dallamot rögtönöz hozzájuk és elénekl. (Szélesend alatt. Az életből ellesve, 82, A szegény asszony című elbeszélés)

Az alábbi közbeszúrásból sejtjük, hogy az önkényuralmi állapotokról ír Jókai (a *sejtetés* is gondolatalakzat, tehát alakzatkombinációról van szó): „Akinek még egy 1849-iki magyar hírlap akad a kezébe *(kevés volt, s ami volt, megsemmisítették)*, az fog egy rövid tudósítást találni abban, mely jelenti, hogy június 20-án reggel 10 és 12 óra között nagy-szerű napudvar volt látható az égen” (A kőszívű ember fiai, 2: 175). „Szép hosszú ősz volt ez évben. *(Jól emlékezem rá: magam a Bükk-erdők mélyén laktam akkor.)* A park vadgesztenyefái másodszor virágoztak... (Akik kétszer halnak meg, 1: 225; utalás tardonai rejtőzködésére a szabadságharc bukása után.)

Sajátos megoldása a dialógusokba épített zárójel. Az alábbi részletben az egyik beszélő, Kornél báró gondolatait látjuk zárójelben, valószínűleg ki is mondta őket:

Diadém úr csendesen, csak úgy becsukott szájjal nevetett, s aztán egyet szűrösölt a teájából.

– Éppen jókor tetszett megérkezni. Nem méltóztatott még reggelizni? *(Hol a – kányában?)* Tessék mindjárt elfoglalni a báróné csészejét. *(De hátha kijön még?)* Ne tessék félni, nem jön az ki a szobájából, amíg ön itt van. (Akik kétszer halnak meg, 2: 156)

A dialógusokban szereplő közbevetéseket más alkalommal elkülöníti:

– A legnagyobb veszedelme azonban az apátvári uradalomnak ebből a szerencsétlen viszálykodásból ered a két szomszéd család, a Temetvényiek és az Opavszkyak között.

– No, hogy ennek vége nem szakadt, annak, úgy hiszem, nem én vagyok az oka. – (Hanem én! – veté közbe a bárónő.)

– Persze, hogy ön! Mert ha én ön helyett Temetvényi Pálma grófnőt veszem nőül, hát akkor...

– (Hát akkor most ez volna a világ legszánandóbb teremtése, nem én.) (Akik kétszer halnak meg, 2: 59)

Olykor zárójelbe teszi a beszédpartner ki nem mondott gondolatait, Temetvényi Ferdinánd gróf és Illavay Ferenc szolgabíró „párbeszédéről” van szó:

– Ön monsieur Cousinre gondol? Az lehetetlen. Olyan hű emberem, hogy az életem rá merném bízni. Tűzpróbákat kiállt jellem. Gondolja meg ön: Bécsben, a proletárlázadás napján, mikor lélekvesztve futottunk el mind a háztul, órá bízam a pénztáramat, elszökhetett volna vele. Visszatértemkor hiány nélkül találtam a pénztárt.

(– Igen – gondolá, de nem mondta ki Ferenc –, mert azok a proletár lázadók őrt állítottak a pénztár mellé, hogy az ő köpönyegük alatt valami „tolvaj” ne nyúlhasson bele!)

– Hát ez az egész gyémántszekrény nem volt-e az ő kezére bízva, mikor Bécsből menekültünk? Nem elsikkaszthatta volna-e útközben, ha ezekre számított volna?

(– Nem ám – gondolá ismét Ferenc –, mert történetesen én álltam el az útját.) (Akik kétszer halnak meg, 1: 183).

Híttak már téged „kis szamaramnak”?

(Kicsinek nem.) (De kár megvénülni!, 110; a mindig hoppon maradt nőcsábász-tól kérdezi Passiflora nevű éppen „ügyeletes” barátnője.)

Néha nem alkalmaz zárójelet:

És az ő akaratát meg nem ingatja semmi. Semmi? Még ez a rengő föld sem? – Az sem. *Majd mindjárt elmondok róla egy pár adatot.* (Az elátkozott család, 25)

A nemzeti nyelv elvesztésével elveszett a jó erkölcs is; gyáva, esztelen nemzedék kelt az erősek helyébe; a bóbíta az asszonyok fején cégére lett a könnyelmű léleknek, s a férfiak púderes fejében nem volt magasabb gondolat.

Ámde ez nem tarthatott így örökké.

Lehajolhatsz, te árva nemzet, egész a fekete földig, széthullhatsz, elolvadhatsz: mikor a legvégsőre jutottál, akkor is felébredsz újra, s megújítod létedet.

Mindezek ugyan nem regénybe való dolgok, s én biz elő sem hoznám ezeket, ha éppen elbeszélésem folyamához nem tartoznának. (Az elátkozott család, 148)

2. Aposztrophé. Az *apostrophé* görög terminus, jelentése ’elfordulás, elterelés, félrefordulás’. „Gondolatalakzat, az eredeti célközönség helyett váratlanul egy másik címzett

közvetlen megszólítása, amivel erős érzelmi hatást lehet gyakorolni az eredeti közönségre” (RetLex. *elfordulás*). A „másik címzett” lehet az olvasó, s Jókai – folyamatosan fenntartva a kontaktust – gyakran szólítja meg az olvasót, olykor zárójelben, de gyakran zárójel nélkül:

Mikor aztán egyet kopogtak a szomszéd cellából a falon, az volt az „A”; mikor kettőt hirtelen egymás után, az volt a „B”; a három koppantás a „C”; és így tovább az egész alfabet.

(Megbocsáss, türelmes olvasóm, hogy ennyi ábécére tanítalak, ebből a „nagy” iskolából.)

Ez a táviratozás feltartóztatlan volt, körüljárta az egész épületet. (A kőszívű ember fiai, 2: 220; a „nagy” iskola ironikus, meglehetősen keserű megjegyzés.)

Megbocsát a tisztelt olvasó, ha most egy időre lekantározom a pegazust, s elkezdem azt vezetni fékénél fogva a megtörtént dolgok tarlóin keresztül.

Tele van ez a tarló tövissel és virággal: tövissel, mely még most is sebet ejt, s virággal, mely még most is illatos. (Szerelem bolondjai, 2: 55)

Különleges esete a zárójelezés és az elfordulás kombinációjának – a szerkesztő megszólítása a regény kellős közepén (Jókai regényírás közben sem tagadta meg szerkesztő-újságíró mivoltát):

Aztán – van egy nagy igazság, amit nem hiszem, hogy a glosszák és kszéniák írói előlem elragadtak volna, s ez az, hogy „időjártaival fiatalabbak nem leszünk”. *(Nem szedeted kurszívvval ezt a remek mondást? – Legalább tedd macskakörmök közé.)* (De kár megvénülni!, 224)

De meg a három recept is a kezemben volt.

– Engedje meg, hogy elküldjem a szobaleányt a patikába a receptekkel.

(A doktor nekem nyomta azokat a markomba. Clairvoyant volt. Tudta, hogy én fogom kifizetni.)

Erre megint odahúzta a fejemet magához, valamit akart a fülembe súgni: „az a doktor egy nagy számár j””* (Ezt ugyan fennhangon is mondhatta volna.)

** (Betűszedő úrnak: Kérem a felkiáltójelet lefelé fordítani, hogy suttogó jel legyen belőle.) (J. M.)* (De kár megvénülni!, 100)

Egészen ritkán, de előfordul, hogy az író önmagát szólítja meg. Ebben nincsen semmi különös, hiszen a modern retorika szerint létezik intraperszonális kommunikáció, például az Akik kétszer halnak meg főhőse, Illavay Ferenc ugyancsak szeret önmagával disputálni, s ezt teszi kritikus pillanataiban Baradlay Jenő is. Ám a „szakmai” önmegszólítás ugyancsak ritka:

Ne felejtse el, regényíró, hogy osztrák koronaország földén jársz, a tízkrajcáros állam-pénzjegyek országában, ahol még a miniszter is a szájára üt, mikor ezt a szót kimondja: „egymillió”, s utána teszi „uram bocsá”; s ahol egy milliót érő földbirtok urának nincs tíz csengő pénz a zsebében, s még itt azt mondani ki, hogy egymillió van nyerni való! (Szerelem bolondjai, 2: 36)

3. Narratív metalépszisz. Először tisztáznom kell a *metalépszisz* fogalmát, ugyanis eléggé sok körülötte a félreértés, majd ismertetem a narratív metalépsziszt.

3.1. A *metalépszisz* görög eredetű terminus, jelentése 'megváltoztatás, felcserélés', az előzmény és a következmény felcserélésén alapuló trópus (szókép), tehát a trópus alfaja. A metalépszisz klasszikus esetére idézek két példát először Jókaitól: „nem útleírás ez, újabb divat szerint: vasúti kutyafuttában feljegyzett *szaladó tornyok, repülő városok* emléke” (More patrio. Regényes kóborlások, idézi SZAJBÉLY 171); „Miért futnak azok a nagy erdős hegyhátak, váraikkal együtt, s *hová* futnak oly nagyon? Erről beszél a mi történetünk. Először elmondja, hogy mi történt „Tegnap”, azután meg azt, hogy mi történik „Ma”?” (Akik kétszer halnak meg, 1: 12). A metalépsziszt Homérosz következő sorára vezetik vissza: „Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt (Odüsszeia, 15: 299). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek; a hajóhoz illő jelzőt alkalmaz a szigetekre a költő. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé. A metalépszisz előzmény- és következményviszony felcserélésén alapuló trópus, sosem egyetlen szó, nagyon ritka (nem ok-okozati metonímia), ritkasága miatt nem tartozik a négy mestertrópus vagy alaptrópus közé. Jókai még ezt is ismerte.

3.2. A narratív metalépszisz. A metalépszisznek van egy sajátos értelmezése, melyet GERARD GENETTE fejtett ki a *Figures 3.* kötetében. Az elbeszélésen kívüli tényezők bevonását, befurakodását az elbeszélés világába *narratív metalépszisz*-nek nevezi. A külvilág, az olvasók is részt vesznek az elbeszélésben. Az író átlép az elbeszélésen kívüli világba, s bevonja az elbeszélésbe. Sterne művét, a Tristram Shandy életét hozza példának, ti. a következő mozzanat van a regényben: az író kéri az olvasót: csukja be a kaput, hogy segítse Mr. Shandyt, hogy az ágyába fekhessen (GENETTE 1972: 243–146). Jókai gyakran alkalmazza a narratív metalépsziszt, olykor zárójelben. Vegyünk egy példát tőle: „Stomfai Gideon (*csitt, meg ne hallja, hogy így nevezzük, mert minket is felakasztat: ő Robespierre második*) kész örömmel is fogadkozott, hogy ő lesz, aki ezt a szívességet megteszi, senki más” (Enyim, tied, övé, 1: 135). Ez más stíluseszköz, mint a *parentheszisz*; a parentheszisz az író vagy a szereplő megjegyzése, a narratív metalépszisz az olvasó behelyezése az elbeszélésbe. A parentheszisz többnyire zárójelben van Jókai műveiben, a narratív metalépszisz kevésbé.

A metalépszisz eredeti értelmében trópus, 'fordulat'. A közbeszúrás, az elfordulás és a sejtetés gondolatalakzat. A Genette-féle narratív metalépszisz is trópus, mindenképpen fordulat (troposz): az egyik helyzetből (síkból) a másik helyzetbe (síkba) történő áthelyezés; a narráció sajátos fogása, szerkezeti-stiliztikai kérdés.

Példák a narratív metalépsziszre:

Készítse tehát mindenki látműszereit, fojtssa vissza gyomrába a lélegzetet, szedje ünnepi ráncokra homlokát, midőn én, a vasajtót kinyitandó, annak kilincsére teszem alázatos öt ujjomat, hogy a prézens urat ekképp saját rezidenciájában bemutassam. (Hétköznapiak, 117)

Alig húzzák ki lábaikat e szabad polgárok, midőn a szobaajtó megnyílván, Dömsödi út belép világoszöld kabátjában és ragyás arculatával.

A kocsmai zsvivaj és szalmahegedű az oka, hogy a jöttét megelőző ostorpattogást, kutyaugatást és hintódörgést nem hallhatánk, s ekképp őt minden bejelentés nélkül vagyunk kénytelenek fogadni. (Hétköznapiak, 167)

Undorodol már a léghörtül, tisztelt olvasóm? – Én is.

Fojt, elüli a keblet ez a közelmúlt emléke. Minden idegünk érzi azt a fájdalmat, amelyben akkor betegek voltunk.

Jer velem egy szabad lélegzetet venni. ...

Itt végy, óh magyar olvasó, egy szabad lélegzetet, mert ez a hely az, ahol egy szabad nemzet a szolgaság hada felett első győzelmét kivívta! S az a nehéz csatéri döglelet – éltető levegője a szabad nemzeteknek.

Igen, itt, a Potomac mocsarában verte le legelőször a föld legelső nemzete a rabszolgaság bálványimádóit.

A föld legelső nemzete! – Óh, édes népem, ne hízelegtes magadnak! Lehetnél volna egykor te is ugyanaz, lehetsz még tán egykor az; de most a föld túlsó oldalán keresd. (Szerelem bolondjai, 2: 71)

Így készítettem el a cukorzúzó malom tervét.

Ezen már nem volt mit gyönyörködni a hölgyeknek. Rájuk nézve ezek a vonalak, szegletek érthetetlen ábrák voltak.

Ezek aztán ott tartottak a férfiak társaságában. [...]

Türelmetlenül kiált fel az olvasó:

– *Hagyd el már! Hisz ez nem regény, hanem realiztikus idill, amit jobban meg tud írni Tolsztoj, Zola.*

Csak kevés türelem! Mindjárt rémregény lesz ebből. (Ahol a pénz nem isten, 179; több jelenség is megfigyelhető ebben a rövid részletben: a regényből való „kiszólás”, egyúttal az olvasó bevonása, azaz a Genette-féle narratív metalépszisz; az utolsó mondat a sejtetés gondolatalakzata; a legfontosabb: Jókai megfogalmazza, hogy ő más, mint Tolsztoj és Zola, más regényfajt művel!)

Borkúton vagyunk.

Ne vedd elő a térképet, kedves olvasóm, nem találod meg rajta, nem igazi neve az annak a falunak, hanem úgy csúfolják az ismerősök egymás között. (Az elátkozott család, 171)

Szinte látom, mint csóválja sok ember a fejét, mikor azt olvassa, hogy egy időben a tekintetes karok és rendek, úgy hozván a dolgok rendje magával, megválasztották a kandidált csizmadia-céh mestert alispánjuknak, s mondogatja magában, hogy ez mégis egy kissé erős, s hogy az a veszett poéta, aki ilyenekben törli a fejét, mégis nagyon sokat feltesz olvasói jóakarataról, amikor ilyen merész eredmények kikerekítésébe bocsátkozik, s alkalmasint azt akarja kitudni, hogy meddig nyúlik a publikum hite.

Azért rendjén találok meggyónni egész lemondással, hogy e merész fordulat az általam leírt eseményekben, valamint az egész történet vázlatának alapvonalai nem tartoznak a képzelet világába.

Való az, hogy ilyen átok egyik hazai városunkban kimondatott.

Való az, hogy azt fájdalmas szenvedés követte.

Való, hogy egy napon a legintelligensebb megye rendjei megválaszták nemes pártbuzgalomból a nekik kandidált csizmadiamestert megyéjük első hivatalnokául. (Az elátkozott család, 199)

A küzdés, a szenvedés még csak az elején járja.

Ne sajnáljuk e nyomorult asszonynak a történetét nyomrul nyomra követni.

Én, aki e történetet írom, valódi kötelességet hiszek teljesíteni, amidőn egy igaztalanul meggyalázott nőnek és ivadékának hírnevét, mint köemléket, hamvai fölé kívánom elhelyezni. Nincs ebben az elbeszélésemben egy lapra való képzelet sem; ez mind tény és valóság. Meseszerű, de igaz. (Egetvívó asszonyszív, 131)

Még több bizonyágom jött erre. Hanem most engedelmet kérek, hadd lássak a falatozás után. Huszonnégy óra óta nem ettem, az asztal terítve, de hogyan jutok fel hozzá? (Egész az északi pólusig, 81)

S a szoptatás a cetnél sok furfanggal jár. Két emlője van alul, egymástól két-méternyi távolban. (Ezer bocsánatot kérek, hogy ilyen toalett-titkokat is el kell árulnom.) (Egész az északi pólusig, 85)

És ez nagy szerencse – különösen a tisztelt olvasóra nézve, hogy nem kénytelen most sem a harcok kimenetelének, sem a detektívek fáradozásainak recapitulációját végigolvasni, amiket úgyis elég bőven megismertettek már vele – a szaktudósok. (Akik kétszer halnak meg, 1: 189)

4. Összegezés. Jókai zárójelezését, valamint olvasója megszólítását, illetőleg bevonását a történetbe három tényező is magyarázza: retorikai műveltsége, politikus-újságíró mivolta s az általa művelt regénytípus: a románc.

A retorikák tárgyalják a három stílusnem és a négy stíluserény tanát, a négy stíluserény a következő: világosság, illőség, nyelvhelyesség és ékesség. A világosság követelménye alapvető: azt mondja ki, hogy a hallgatóságra, a közönségre mindig tekintettel kell lenni. A retorika ismerete megmutatkozik Jókai regényeiben, mind a retorikai terminusok, mind a retorikai érvelés – példa, enthüméma, toposzok – alkalmazásában, mind a „hallgatóság”, az olvasó figyelembevételében. A retorikaelméleti szerzők – a klasszikusok és a modernek – figyelmeztetnek a hallgatóság fontosságára, ARISZTOTELÉSZ ezt írja: „A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra” (ARISZTOTELÉSZ /1999: 1358b). A 20. század Arisztotelésze, CHAÏM PERELMAN külön fejezeteket szentel alapműveiben a hallgatóságra, a hallgatóság értékrendjére, s azt hangsúlyozza, hogy érvelési hibát követ el az a szónok, aki nincs tekintettel hallgatóságára (PERELMAN 1982). Tágabb definíciója szerint a retorika a prózai műfajok elmélete, érvényes tehát ez az attitűd az íróra is (CORBETT 1969). Jókai is ügyel hallgatóságára, sokszor megmagyarázza egy-egy ritkább szavának jelentését, hol a szöveg közben, hol lábjegyzetben, sokszor fűz elbeszélésehez zárójeles megjegyzéseket. Olykor kifejezetten az olvasóhoz ír előszót, utószót; üdvözlí az olvasót: „Üdv az olvasónak!” (Az elátkozott család, utószó); regényeiben sokszor fordul az olvasóhoz, ez is retorikai eszköz, az aposztrophé, az elfordulás gondolatalakzata: „Hanem hogy voltaképpen megérthed ezt a dolgot, kegyes olvasóm, szükségképpen el kell mondanom egynémely dolgot Debrecen városának akkori állapotjairól, amik nem úgy vannak most, mint régen voltak” (Elbeszélések 2: 185). Gyakran bevonja olvasóját a cselekménybe, ez az a sajátos stíluseszköz, amelyet GERARD GENETTE narratív metalépszisznek nevez.

Ne felejtjük el, hogy Jókai profi politikus és szónok is volt, lapszerkesztő és hírlapíró, hogyne tartotta fontosnak a közönséggel való kapcsolatot! Zárójeles és alakzatos

megoldásai a kapcsolattartás eszközei. (Jókait szokták azzal is igaztalanul vádolni, hogy kiszolgálta olvasóközönségét, de hát nem azért ír az író, hogy olvassák, hogy megértsék?) Még egy fontos ténytet kell ismernünk: Jókai sajátos regénytípust teremtett: ez a románc, melynek sajátos regénypoetikájába beleillik az olvasóval való változatos kapcsolattartás (a románc mibenlétének kifejtése nem tartozik ide, vö. NYILASY 2005).

Hivatkozott irodalom

- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Telosz Kiadó, Budapest.
 CORBETT, EDWARD ed. 1969. *Rhetorical Analyses of Literary Works*. Oxford University Press, London–Toronto.
 GENETTE, GERARD 1972. *Figures 3*. Éditions de Seuil, Paris.
 NYILASY BALÁZS 2005. *A románc és Jókai*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
 PERELMAN, CHAÏM 1982. *The Realm of Rhetoric*. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
 RetLex. = *Retorikai lexikon*. Főszerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010.
 SZAJBÉLY MIHÁLY 2010. *Jókai Mór*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

A. JÁSZÓ ANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mesebeli lény neve vagy német jövevényszó? Rostáloszlop. 1. A megújult Margit híd titkait mutatja be a napilap: „A híd már így is sokkal gazdagabb, párizsiasabb, mint azelőtt volt, s az oszloperdő hamarosan még sűrűsödni fog. [...] újabb 73 gyönyörű öntöttvas oszloppal bővül az ékítmények sora. Ezek szintén Piliscsabán készülnek. Azután következnek majd a rejtélyes nevű ’rostáloszlopok’. A névről senki sem tudja pontosan, mit is jelent, de a régi iratokban így emlegetik azokat az öntöttvas díszoszlopokat, melyek a parti és mederpillérek fölött, a korlát vonalában, kő mellvédeken álltak, tetejükön koronával. Ezeket díszítették a sajtóban már sokat emlegetett oroszlánfejek, a hasáb alakú oszloptest északi és déli oldalára felszerelve. De nem egyedülálló lakói voltak az oszlopoknak, mert a keleti és a nyugati oldalon ugyanakkor szárnyas kimérák ágaskodtak, csőrükben egy-egy kandeláber lámpafejjel. [...] A rostáloszlopokból összesen nyolc kerül vissza: 2-2 áll majd a budai és a pesti hídfő déli oldalán, s tovább 1-1 a négy mederpillér fölött. [...] A középső hídláb fölött a rostáloszlopokat 2 kőobeliszk helyettesíti majd a mellvéd sarkain.” (Csordás Lajos: Mesebeli lények a Duna fölött. A Margit híd ismét olyan lesz, mint a fekvő Eiffel-torony. Népszabadság, 2010. november 19.)

2. A nyelvi titokról beszámolok a rádió Tetten ért szavak című műsorában. Ezt hallgatja Németh György ókortörténész. A „rejtélyes nevű” öntöttvas díszoszlopok titkát így fejti meg nekem (2011. 05. 31-én kelt e-mailben): „Szerintem elírásnak köszönhetik létüket, helyesen ti. rostra-oszlop lenne. Mellékelek egy képet, ami szentpétervári, de nagyon ha-

sonlít a Margit hídon korábban elhelyezettekre. A római Forumon a szónoki emelvény oldalában győzelmi emlékként elhelyezték a pun háborúban zsákmányolt hajók hajóorrát, voltaképpen »csörét«, döfőorrát, ami egyes számban rostrum. Innen származik a két oldalán hajóorrokkal díszített oszlop mint építészeti elem. A magyar oszlopon ugyan nem hajóorrok vannak, de a két oldalon álló párhuzamos motívumok egyértelművé teszik, hogy a tervező fejében a rostra járt. Hogy azután ki és mikor rontotta el rostálra (aminek magyarul legalább volt értelme), nem tudom.” Néhány nappal később ezt írta: „az l betűt is megoldottam (szabályosan megálmodtam éjjel). A columna rostrata olaszul colonna rostrale, vagyis az építész az olasz szakkifejezést vette át, és az r valahol kimaradt a másolásnál, a szó végi magánhangzót pedig lehagyták. Az analógia lehet az Annibale – Hannibál. Összefoglalva: Lat. rostrata – ol. rostrale – rost(r)al(e) – m. rostál.”

3. A rendkívül tetszetős, s a híd ékítményeihez, mitológiájához is illeszkedő, nyelvészetileg is világosan levezethető elképzelést szinte azonnal elfogadtam és ugyancsak felolvastam a rádióban. Ekkor érkezik egy újabb levél, Schäffer Józseftől, aki a Vasárnapi Újság egyik 1862. számából (222. oldal) idézi a páncélos hajók első csatájáról (forrás: epa.oszk.hu/00000/00030/00428/pdf/00428.pdf): „Az aczél, mint a nyers- és nyújtott-vas közti közép állapot, kétféleképen is készül; t. i. nyers-vasból tökéletlen szénenytelenítés által, a midőn nyers-aczélnek (Roh-Stahl) nevezetik; és kész nyújtott vasból, annak szénenyvel újra megfőtötzetése által, a midőn cement-aczélnek mondatik. Az elsőnek készítése könnyebb és olcsóbb is, s az eljárás egészen a nyújtott-vaséhoz hasonló, csak-hogy a kellő biztosság helyett még némi tapogatódzással jár, mi által a készítmény mind annyiszor különbözik s gyakran hasznavehetetlen. A másik mód a Cementirozás abban áll, hogy a nyújtott-vas vékony rudakban. szénpor vegyítékbe, tüzetkiálló zárt edényekbe, 4–12 napi izzásnak kitétetik, mi által a széneny a rudak felületéről lassankint azok belsejébe is behat, s a lágy vasat aczéllá változtatja. A minőség egyenlősítése végett ezen rudak aztán vagy összeolvasztatnak, vagy összeforrasztatnak s többszörözve kinyújtatnak. Ebben áll a finomítás, a mi által az aczél Öntött vagy gyúrt (Guss- und Gerb-Stahl) nevezetet kap.”

A lényeg: „Az aczél [...] a midőn nyers-aczélnek (Roh-Stahl) nevezetik”. A szó egyébként teljesen megfelel a mai német szónak: *der Rohstahl* (nyersacél). Ez esetben a kiejtés lényegében megegyezik (*Rohstahl* – *róstál*). Ezt az etimológiát pedig a magyarországi acélgártás német szakterminológiája erősíti, hiszen a népszerű Vasárnapi Újság is fontosnak tartotta, hogy a nyersacél mellett föltüntesse annak német megfelelőjét (s a továbbiakban is ezt teszi a többi acélfajtával). Bár a hidat a francia Société de Construction de Batignoles tervezte és építette, ez föltétlenül nem gyengíti a német terminológia lehetséges voltát. Schäffer József ezzel zárja levelét: „lévén bár kontár salabakter, a közvetlen összefüggések sokasága, valamint a kiejtés teljes egyezése okán ez az eredet valószínűbbnek tűnik, mint az Ön [Németh György] által megírt, amúgy sokkal érdekesebb verzió.”

4. A tudományos magyarázatok érthető módon bonyolultak és egyre bonyolultabbá válnak, „mivel a tudósok egyre több kivételt és következtetlenséget próbálnak hozzáilleszteni egy elmélet átfogó premisszáihoz” írják PAUL WATZLAWIKÉK a problémamegoldások újfajta kezeléséről szóló könyvükben (PAUL WATZLAWIK – JOHN H. WEAKLAND – RICHARD FISCH, Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 71). A tudományos magyarázatok keresésekor a pszichológia, a kulturális

antropológia és az antropológiai nyelvészet föltétlenül arra tanít, hogy törekedjünk az egyszerűbb, nyilvánvalóbb okok feltárására. Erre figyelmeztet az „Occam borotvája” logikai elv is: „Pluralitas non est ponenda sine neccesitate”, magyarul: „a többletet nem kell bevezetni szükségtelenül”, vagy „csak szükség esetén posztulálj sokféleséget”, egyszerűsítve: a szükségtelen többlet, vagy takarékoság, vagy tömörség, vagy egyszerűség elve („lex parsimoniae”). Ennek kimondása az angol filozófustól és ferences rendi szerzetestől William Ockhamtól (1285–1349) származik. És azért „borotva”, mert Ockham szerint: „Borotvával hasítsuk ketté a szükségtelen hipotéziseket!”. Tétele kimondja, hogy egy jelenség magyarázatának minél kevesebb feltételezést kell magában foglalnia, kizárva azokat, melyek nem változtatnak a magyarázó elmélet valószínűsíthető végkimenetelén. Occam borotvájának elvével sok mindent igyekeztek „egyszerűbb” magyarázati szintre szorítani: magát a teremtést, a titokzatos, „semmiből” kinövő kultúrákat, sőt még a költségvetési megszorításoknak is indoklásává vált.

Visszatérve a rostáloszlopokhoz. Ez esetben a leginkább nyilvánvaló magyarázat: a műszaki szakemberek jellemzően német nyelvhasználat, s így a német szó átvétele. Ám a tervezők és kivitelezők által a híd köré tudatosan szőtt legendák nagyon is motiválják a távolabbi, mitológiai magyarázatot. A híd díszítményei között ugyanis vas oroszlánfejek, szárnyas kimérák (csőrükben egy-egy kandeláber lámpafej) fordulnak elő, a pillérekben Adolphe Thabard faragta Niké- és Héraklész-szobrok dülleszkednek. Ezek hihetővé teszik a rostáloszlopok győzelmi szimbólumként („döfőorr”) való értelmezését. A híd életének további mitológiája már a nyelvészetben messze túl vezet. Ezek a következők: az Arany János megverselte Híd-avatás mint haláltánc-motívum (megdőböntő, de ma is tűnnek el emberek a hidakon), avagy a pesti folklórban felbukkanó mondás (az andráskeresztes hídtartó szerkezet miatt): „a Margit híd olyan, mint a fekvő Eiffel-torony...”.

A Margit híd rostáloszlopainak etimológiája és talán mitológiája arra figyelmeztet bennünket, hogy az emberiség „memóriája” igen rövid, még a szemünk előtt lévő dolgok eredete, története is gyorsan elhomályosul, ezért a művelődéstörténet, az etimológia a jövő érdekében hasznosan szolgálhatja az emberiség közös emlékezetének fenntartását.

BALÁZS GÉZA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A két *seb* ügyében. – 1. A magyar lexikográfiai hagyomány két *seb* szót (címszót) tart számon: az egyik a köznyelvi *seb*¹ ’sérülés’; a másik pedig a régi nyelvi, illetve nyelvjárási *seb*² ’gyorsaság; sodrás <pl. folyóé>’. Mind a történeti-etimológiai, mind az értelmező jellegű szótárak homonimákként kezelik őket, akárcsak a *sebes*¹ ’amin seb van, sérült’ és *sebes*² ’gyors’ melléknéveket.

Néhány évvel ezelőtt ZOLTÁN ANDRÁS olyan származtatási elképzeléssel állt elő, amely – legalábbis az etimológiai szótárakat illetően – változtatna ezen a gyakorlaton. Eredetisége ugyanis a két főnévi lexémát azonos, szláv etimonra vezeti vissza. Ha ezt a magyarázatot elfogadnánk, akkor a két szót közös szócikkben lehetne bemutatni. A következőkben azt mérlegelem, érdemes-e ezt az utat választania a készülő Új magyar etimológiai szótárnak

(= ÚESz.)¹. Egyben szeretném kifejteni a ZOLTÁNÉVAL szemléleti-módszertani vonatkozásban ellentétes véleményemet a kérdés általánosabb etimológiai lexikográfiai kezeléséről.

ZOLTÁN ANDRÁS a szómagyarázatát két helyen publikálta: magyarul annak az előadásnak az írott változatába foglalva, amelyet az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott a Kiss Lajos születésének 90. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen (ZOLTÁN 2012a: 421–426); oroszul pedig a debreceni Slavica évkönyvben (ZOLTÁN 2012b). Mivel a két változat lényegében megegyezik, elegendő, ha hivatkozásaimban csak a magyart emlegetem.

2. Az egészen természetes, hogy ZOLTÁN ANDRÁS annak a ténynek a kiemelésével indítja szófejtését, hogy a legfontosabb értelmező szótárak (CzF., ÉrtSz., ÉKsz.¹, ÉKsz.²) a *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság; a víz sodra' főneveket (illetve a nekik megfelelő *sebes*¹ és *sebes*² mellékneveket) homonimákként kezelik. A közvetlen folytatás viszont szerintem igencsak meglepő: „Az értelmező szótárak gyakorlatában ez az eljárás teljes mértékben elfogadható, mivel ez a két jelentés túl messze van egymástól ahhoz, hogy egy szócikkben lehetne őket tárgyalni. Ha viszont a mértékadó etimológiai szótárainkat vesszük szemügyre, amelyekben mind a *seb*¹, mind pedig a *seb*² ismeretlen eredetű szónak minősül (TESz 3: 505–506; EWUng 2: 1312–1313), akkor már *m e r ő b e n m ó d s z e r t a n i f e n n t a r t á s a i n k* [az én kiemelésem – H. L.] lehetnek, hiszen ha ez a két szó egyformán ismeretlen eredetű, akkor honnan a bizonyosság, hogy ezek eleve homonimák és a mai jelentéskülönbség nem történeti fejlődés eredménye-e?” (ZOLTÁN 2012a: 421).

A kérdésre röviden felelhetek: sehonnan. Bizonyosak ebben valóban nem lehetünk. Csakhogy „*merőben módszertani fenntartásaink*” nem a TESz. és az EWUng. megoldásával szemben, hanem a ZOLTÁN kérdéséből kitetsző szemlélettel szemben lehetnek. Ennek a véleményemnek az indoklásában (ZOLTÁN megfogalmazását követve) valamelyest egyszerűsítem a TESz. és az EWUng. állásfoglalását, hogy magára a módszertani kérdésre összpontosíthatassak. (A két szótár *sebes* szócikkében kifejtett eredeztetéseket a 4. pontban mutatom be részletesebben.) – Indoklásom a következő: ha a TESz. és az EWUng. szerint mindkét *seb* főnév ismeretlen eredetű, márpedig ilyennek tartják őket, akkor részint arra a nagy jelentésbeli távolságra tekintettel, amelyet maga ZOLTÁN is elismer, részint pedig amiatt, hogy a jelentések közötti távolságot a két szótár semmiféle magyarázó ötlettel áthidalni nem tudja (hiszen ha tudnák, megtették volna), a TESz. és az EWUng. egyszerűen nem tehet mást, mint hogy a két főnevet külön-külön, *seb*¹ és *seb*² néven, azaz homonimákként veszi fel, és persze külön-külön is ad nekik (lényegében egyező) etimológiai minősítést. A súlyos módszertani hiba éppen az volna, ha pusztán az alakazonosság miatt a szótárak el akarnák hitetni, hogy egyetlen könnyed mozdulattal át lehet lépni a jelentésbeli szakadékon, és a két főnevet közös szócikkben, közös szótörténettel és etimológiai magyarázattal lehet tárgyalni. A TESz. és az EWUng. megrovásával tehát a legkevésbé sem értek egyet.

Lexikográfiai megoldásuk helyeslésével persze nem azt akarom sugallni, hogy a két *seb* eredetének ismeretlenségébe feltétlenül bele kell nyugodni. Nagyon is megértem, ha az ismeretlen származású homonim pár egy kutatót arra ösztönöz, hogy megpróbáljon a két tag között jelentésbeli és eredetbeli összefüggést keresni. Annak szerintem csekély az esélye, hogy az eredet kiderítése nélkül jelentéskapcsolatra lehet bukkanni. Ha mégis van

¹ A szótár munkálatai az MTA Nyelvtudományi Intézetében GERSTNER KÁROLY vezetésével folynak az OTKA K 83540-es számú projektumaként; cikkem megjelentetésének a támogatója is ez a projektum.

ilyen kapcsolat, akkor annak a feltárása az eredet megfejtésével összefüggésben remélhető. Ugyanakkor az a lehetőség sem zárható ki, hogy valamikor mindkét *seb* származását sikerül megállapítani, de eredetük különböző, és szemantikai kapcsolat sincs közöttük.

3. A ZOLTÁN ANDRÁS javasolta származtatás együtt, egymással összefonódóan kínálja a két *seb* közös eredetének megfejtését és a jelentéskapcsolat igazolását.

ZOLTÁN a magyar *seb*¹ és *seb*² számára a közös etimont a szláv **šib*- töben véli megtalálni. Ennek alapjelentése 'dob, üt, sújt', „s származékai fejlődhetnek 'az ütés vagy dobás gyorsasága' > 'gyorsaság általában' > 'gyors' irányban, de 'ütéssel megsebesít' > 'megsebesít általában' > 'seb' irányban is. A szláv **šibati* igének meggyőző indoeurópai etimológiája van [...] és az összes szláv nyelvből kimutatható” (ZOLTÁN 2012a: 422). Ugyanitt folytatásként a szerző fel is sorol számos szláv leánynyelvi megfelelőt és származékot. Listája (számomra – de nyilván nem csupán számomra – meglepően) azt mutatja, hogy „a szláv **šibati* igében és származékaiban megvan mindazon jelentések teljes spektruma, amelyekkel a homonimáknak tekintett magyar *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' együttesen rendelkeznek” (i. m. 423).

Amit ZOLTÁN az említett jelentésspektrum lefedéséről állít, az igaz. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a szláv listának az e g é s z e fedi le a spektrumot, az egyes adatok között viszont egyetlen olyan sincsen, amelyet a magyar szavak – vagy ZOLTÁN gondolatmenetébe illően mondva: szó – pontos előzményének tarthatnánk. Elismerem: a szláv lista összessége alapján effajta előzménynek az egykori megléte nem zárható ki; biztosra azonban egyáltalán nem vehető. Ha alaptalannak nem is, de túlzónak gondolom tehát azt a kijelentést, hogy „a magyar *seb*¹ 'sérülés' és a régi, tájnyelvi *seb*² 'gyorsaság' főnevek, valamint a velük korreláló *sebes*¹ 'sérült' és *sebes*² 'gyors' melléknevek egy – szláv – töre való visszavezetése jelentéstani szempontból nem okoz nehézséget” (ZOLTÁN 2012a: 423).

4. A származtatást természetesen magyar oldalról is meg kell vizsgálni. Ezt ZOLTÁN ANDRÁS meg is teszi, véleményem szerint azonban részben tévesen és hiányosan.

Az előző pont végén idézett jelentéstani megállapításához hozzáfűzi: „Hangtani nehézség sincs, mivel az ómagyar korban az *i* > *ĕ*, majd *ĕ* > *e* változás aktuális volt (egyres nyelvjárásokban máig aktuális, vö. *diák* ~ *deák*, *disznó* ~ *gyesznó* [...])” (ZOLTÁN 2012a: 423). – Az analógia azonban erősen pontatlan. Míg ugyanis a *diák* és a *disznó* esetében adatokkal jól igazolható az *i* > *ĕ* > *e* nyíltabbá válás, a két *seb* következetesen *e*-ző, és *i*-s változatnak a magyar nyelvtörténetben tudomásom szerint nyoma sincs. (ZOLTÁN pedig nyilván kiemelt érvként említené, hogyha tudna az ellenkezőjéről.) Mindenesetre az *i*-s (és az *ĕ*-s) magyar változat hiánya tagadhatatlan nehézség a származtatásban, a szláv *i* és a magyar *e* között túl nagy az „ugrás”.

Nem világos, mit ért azon a szerző, hogy „Figyelmet érdemel a magyar *sebes* 'gyors' (*seb*-tő + *-s* melléknévképző) és a szláv **šibьkь* (**šib*-tő + **-ьkь* melléknévképző) teljes szerkezeti hasonlósága” (i. h.). Ezt jó lenne bővebben kifejteni, mivel a jelenlegi megfogalmazásban sem egyetérteni, sem vitatkozni nem lehet vele. – Lehetséges, hogy ZOLTÁN azt kívánja ezzel mondani, hogy a *sebes* 'gyors' nem magyar származékszó, hanem szláv jövevény. Ha valóban ez az imént idézett részlet lényege, akkor indoklást kívánna a magyar melléknévképzőnek a megjelenése. Ebben az esetben ugyanis honosító képzős átvétellel volna dolgunk, de nem tudni, mi szükség volt (lett volna) a honosító képzőre. Miért nem jöhetett át a szláv melléknév magyar morfológiai motiváció nélkül, **sibuk* ~

**sibik*-féle alakban (’gyors’ jelentéssel), ha a magyarban akkor még nem volt ’gyorsaság’-féle jelentésű **sib* ~ *seb* főnév?

Hogy a *sebes* ’gyors’ melléknévet szláv jövevénynek tartja, azt ennek a részletnek a közelében ZOLTÁN világosan (is) kimondja: „Az a körülmény, hogy a *seb* ’sérülés’ főnév és a *sebes* ’gyors’ melléknév igen korán dokumentálható az írásbeliségben, felhatalmaz annak feltételezésére, hogy ezek a magyar nyelv szláv jövevénytiszavainak legrégebb rétegébe tartoznak, amely szubsztrátum jellegű” (2012a: 423). – Ha feltételelesen elfogadjuk a szláv eredeztetést, és a morfológiai részletektől eltekintünk, akkor a hipotézisként megfogalmazott állítás kronológiai tartalma ellen nem lehet kifogásunk. A *seb* ’sérülés’ és a *sebes* ’gyors’ melléknév mindenképpen korai adatolású.

A *seb*’ ’sérülés’ átvételének körülményeiről ZOLTÁN ANDRÁS így vélekedik: „Egy szláv **šibъ* ’seb’ rekonstruálására ugyan nincs alapunk, de erre nincs is okvetlenül szükség, mert a magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének első századaira feltehető tömeges szláv–magyar kétnyelvűség közepette a magyarok maguk is elvonhattak egy ilyen jelentést a szláv **šibati* ’dob, üt, sújt’ szócsaládjából. Gondoljunk arra, hogy e szó átvételére jóval a tűzfegyverek elterjedése előtt került sor, amikor bármiféle harc közben szerzett sérülést [...] leginkább hidegfegyverektől, vagyis dobó, ütő, vágó fegyverektől lehetett szerezni” (ZOLTÁN 2012a: 423–424). – Magát a kétnyelvűségre vonatkozó feltételezést aligha lehet cáfolni, a kétnyelvűségnek a ZOLTÁN elképzelte működésmódja, megnyilvánulása viszont erősen kétséges, különösen egy adatokkal is igazolható hajdani magyar **sibál* ’megüt, megsebesít’ igének a hiányában. Nehéz elhinni, hogy a valóban kétnyelvűnek nevezhető, azaz „szlávul” megfelelően tudó magyar beszélők efféle ige közvetítése nélkül, „saját szakállukra” alkottak volna magyar főnevet. Őszintén szólva nekem ennél egy szláv **šibъ* ’sérülés’ egykori megléte és a magyarba való átvétele még mindig valamivel hihetőbb. – A jelentéstani magyarázatban mindentől részben függetlenül is látok némi nehézséget: ha azt firtatjuk, mi lehetett a sérülés szerzésének jellegzetes módja, akkor (legalábbis a *seb*’ dokumentálható és mai jelentéseire gondolva) a dobásnál és ütésnél számomra tipikusabbnak látszik a vágás vagy a szúrás. Túlzás volna azt mondani, hogy a magyarázat megítélésében ez perdöntő mozzanat, de talán elgondolkoztató.

Az említett nehézségek ellenére tagadhatatlan, hogy az EWUng. megjelenése óta a *seb*’ származtatására ZOLTÁN ANDRÁSÉ az egyetlen figyelemre méltó kísérlet. – Itt hozom szóba PACSAI IMRE (2012) hipotézisét. ZOLTÁN cikkeinek megjelenése idején ez még publikálatlan volt, de szóbeli közlésnek köszönhetően ZOLTÁN ismerte a tartalmát (vö. ZOLTÁN 2012a: 422, lábjegyzetben). ZOLTÁNhoz hasonlóan PACSAI is olyan elképzelést mutat be, amely a *seb* ’sérülés’ és a *sebes* ’gyors’ jelentésbeli összekapcsolását közös eredeztetésükkel összefüggésben kívánja megoldani. Ő ehhez kulcsként egy törökségi *zebe* ’nyíl’ szót kínál. Művelődéstörténeti szempontból érdekes, de kusza gondolatvezetésű írása sem jelentéstani, sem hangtani szempontból nem meggyőző: az egykori **seb* ’nyíl’ magyar szó megléte nem igazolható, de talán még ennél is nagyobb baj a szó eleji **zs* > *s* változás indokolatlansága és ezzel együtt a magyar *seb* ’sérülés’ köznévi *zs* kezdetű változatának a teljes hiánya.

RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD szintézise a magyar nyelv őtörök jövevénytiszavairól (TLH. 706) nem veti fel a *seb* ’sérülés’ török eredetét, sőt határozottan elválasztja az általa őtörök származásúnak tartott *sebes* ’gyors’ melléknévtől. (Ezt ZOLTÁN is megemlíti: 2012a: 422.) Igaz, a TLH. 2011-ben, még ZOLTÁN és PACSAI ötleteinek a felbukkanása előtt jelent meg, így nem tudhatjuk, hogyan vélekedett volna róluk.

„A *sebes* ’sértült’ melléknév a *seb* ’sérülés’ főnév szabályos melléknévi származéka-ként keletkezett” – írja ZOLTÁN (2012a: 424), összhangban a TESz. és az EWUng. *seb*¹ szócikkének szótörténeti részével. Természetesen egyetértek velük.

Bonyolultabb a *seb*² és a *sebes*² eredetének kutatástörténete, valamint a két szó kronológiai-etimológiai viszonya.

RÁSONYI LÁSZLÓ (1943: 298) – VÁMBÉRY ÁRMIN és MUNKÁCSI BERNÁT nyomán, adataikat javítva és kiegészítve – a *sebes* ’gyors’ < *seb* ’gyorsaság, sebesség’ törökségi származtatását ajánlja. A *sebes* ’gyors’ török eredeztetését – igaz, csupán lehetséges, bizonytalan magyarázatként – BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) is elfogadja; óvatosságának okai között szerepel az -s képzővel történő átvétel szokatlansága, de az *ildomos* esetére is utal az efféle átvételi módot támogató analógiaként. A TESz. – annak ellenére, hogy a *sebes* ’gyors’ szócsaládját ismeretlen eredetűnek minősíti – szintén nem zárkózik el egészen a török származtatástól: a szócikk irodalomjegyzékében a SzófSz.-t és RÁSONYI cikkét kiemelt tételként tünteti fel, etimológiai szakaszában pedig megjegyzi, hogy „A szócsalád *seb*- alapszavának törökből való származtatása további vizsgálatot kíván”. Az EWUng. a TESz. idézett megjegyzését nem veszi át, de a török eredeztetés iránti „gesztusként” RÁSONYI cikkét az erősen redukált szakirodalmi szakaszban megtartja. – Nem kapott viszont helyet a *seb*², illetve a *sebes* ’gyors’ a honfoglalás előtti és Árpád-kori török jövevényszavak között LIGETI LAJOS monográfiájában (1986).

A TLH. ellenben a *sebes* ’gyors’ melléknévet – a *seb* ’sérülés’ főnévtől élesen elválasztva, a *szép* melléknévvel azonban összekapcsolva – ötörök jövevényszónak tartja (706–707, vö. még 788–790). Azt állítja, hogy a magyar *sebes* ’gyors’ denominális -s képzővel keletkezett a ma nem élő, török eredetű magyar **seb* származékaként. A szócikkbeli adatközlés módja és a *szép* melléknévvel való összekapcsolás azt mutatja, hogy a TLH.-beli **seb* nem a *seb*² főnév, hanem egy kihalt magyar melléknév. Sajnos a monográfia a *seb*² ’gyorsaság; a folyó sodrása’ főnevet meg sem említi, így azt sem tudhatjuk meg, mit gondol a *sebes*² és a *seb*² viszonyáról. Az sem kisebb baj, hogy az -s képző csatlakozásának vélhető okával és idejével szintén nem foglalkozik.

Mindezek alapján megítélésem szerint a *sebes* ’gyors’ melléknévnek (vagy tövének, alapszavának) a török származása lehetségesnek látszik, de bizonytalan.

Az eredettel összefüggésben nehéz kérdés az is, milyen a *sebes*² és a *seb*² kronológiai-etimológiai viszonya. A szótörténeti dokumentáltság alapján a TESz. és az EWUng. azt tartja valószínűnek, hogy a *seb*² elvonással jött létre a melléknévből. Véleményüket ZOLTÁN is osztja: „a *seb* ’gyorsaság’ főnév [...] az időrend alapján már a magyarban keletkezett elvonással a *sebes* ’gyors’ melléknévből (2012a: 424). – A dolog azonban nem ilyen egyszerű; már csak arra a lehetőségre tekintettel sem, amelyet a TESz. és az EWUng. vet fel: a *sebes*² és a *seb*² szócsaládjának a töve esetleg régi nomenverbum. (Erre a felvetésre ZOLTÁN egyáltalán nem reagál, a TLH. [707] pedig inkább csak amolyan tudománytörténeti adalékként említi.) A TESz. és az EWUng. szerint a szócsalád *sebtén* ’sebtében’ (1750) és *sebtében* (1615) tagjai (bár nem biztosan) deverbális képzésre mutatnak, a későbbi, szórványos előfordulású *sebtet* ’siet’ (1803) és *sebeg* ’gyorsan beszél’ (1861) szintén. Mindezekre tekintettel az EWUng. *sebes* szócikkének etimológiai szakasza (saját magyar fordításomban bemutatva) így kezdődik: „A szócsaládnak az időrendben első tagja, a *sebes*, származékszó egy fiktív tőből. A tő ismeretlen eredetű. Esetleg igen régi nomenverbum lehet”. Majd a *seb* ’gyorsaság; a víz sodra’ főnévről ezt olvashatjuk: „A *seb*²

elvonásnak látszik a *sebes*, illetve *sebbel* szavakból”. (A *sebbel* ’nagy gyorsasággal’ határozószó szintén a szócsalád tagja, ma a *sebbel-lobbal* előtagjaként ismert és használatos.)

A szótörténeti és etimológiai tényezőket együtt számításba véve a *sebes*² és a *seb*² viszonyát illetően nem egészen értek egyet a két etimológiai szótár és ZOLTÁN véleményével. Egyrészt azért nem, mert az -s melléknévképzőnek a honosításban játszott szerepe szokatlan és indokolatlannak tűnik; másrészt az egykori nomenverbum lehetségesége miatt. Azt hiszem, a szótörténeti dokumentáltság ellenére sem kell kizárni azt a lehetőséget, hogy a *seb*² főnév (talán a nomenverbum nominális realizációjaként) elsődleges a *sebes*² melléknévhez képest, vagyis ez a melléknév egyszerűen a főnév származéka. Ha így van, akkor a főnév elég korán a szókincs peremére szorulhatott, de ritka nyelvjárási elemként (az ÚMTsz. adatainak tanúsága szerint ’a folyó legerősebb sodrású része’ jelentéssel) talán mindmáig megőrződött. Mindemellett is számolhatunk azzal, hogy a 17. századból adatolt, ’gyorsaság, heveskedés’ jelentésű *seb* (1611: TESz., EWUng., Molnár Alberttől) a *sebes* ’gyors’ melléknévből való szótárírói elvonás terméke. A ’vízsodrás’ jelentésű *seb* főnevet azonban inkább megőrzött régiségnek sejttem, mint elvonás eredményének.

A nomenverbummal kapcsolatban szóba hozott *sebeg* ’gyorsan beszél’ (1861: TESz., EWUng.) az eddig említettektől eltérő származtatás lehetőségét is felveti: az onomatopoetikusét. Ezt a feltevést az ige hangalakja, -g képzője és jelentése is támogatja. A szócsalád más tagjainak a jelentését is figyelembe véve olyan hangutánzó igék analógiája erősítheti ezt a magyarázatot, mint egyfelől a *csobog* és a *suhog*, másfelől a *hebeg*. Ha a *seb*² és a *sebeg* valóban onomatopoetikus szócsalád tagjai, akkor a tő eredetileg a gyors mozgás keltette surlódás hangját érzékeltethette. Ehhez nagyon jól illik mind a ’vízsodrás’, mind a ’gyors’ jelentés. – A most felvetett származtatási ötlet ellen szólhat viszont a *sebeg* feltűnően kései felbukkanása és a szócsaládban elfoglalt periférikus helyzete. Fennáll az a lehetőség is, hogy a *sebeg* kontaminációval keletkezett (például a *selypeg* és a *hebeg* alapján); ha így van, akkor csak „külső tagként”, utólag csatlakozott a *seb*² és a *sebes* ’gyors’ családjához, tehát ezeknek az eredeztetését rá építeni nem lehet. Ez az ellenérv azonban nem olyan erős, hogy miatta az onomatopoetikus eredet ötletét eleve félretegyük.

5. ZOLTÁN ANDRÁS így summázza a szófejtését: „Tehát ha a *seb*¹ ’sérülés’ és a *seb*² ’gyorsaság’ főnevek, illetve a *sebes*¹ ’sérült’ és a *sebes*² ’gyors’ melléknévek homonimákként való kezelését az értelmező szótárakban el is fogadhatjuk, magyarázatukat az etimológiai szótárakban véleményünk szerint közös szócikkbe össze kellene vonni” (ZOLTÁN 2012a: 424).

Saját gondolatmenetemet és véleményemet *ö s s z e g e z v e* erre úgy felelhetek, hogy közös szócikket csak akkor lenne szabad létrehozni, ha egészen biztosak lehetnénk a két *seb* közös (szláv) eredetében. Erről azonban a cikkemben említett számos nehézség miatt, valamint a szintén tárgyalt másféle származtatási lehetőségek miatt szó sincs.

J a v a s l a t a i m az ÚESz. számára a következők. – A két szócikket külön-külön kell kidolgozni, összevonásuk módszertani-lexikográfiai szempontból súlyos hiba lenne. – A *seb*¹ ’sérülés’ esetében ZOLTÁNÉ az egyetlen komolyan számításba vehető magyarázat, de nem emelném a bizonyosság rangjára, sőt „valószínű”-ként sem kezelném. Szerintem a szócikk etimológiai szakaszát bevezető formula ez lehetne: „Bizonytalan eredetű lexéma, talán szláv jövevényező”. Ezt követheti a ZOLTÁN-féle származtatás bemutatása a nehézségek kiemelésével együtt. Magától értetődik, hogy a szövegnek említenie kellene a két *seb* közös eredetének a lehetőségét, azaz utalnia kellene a *seb*² főnévre is, de csak a bevezető mondathoz illő

óvatossággal. A *sebes* 'sértült' természetesen (a TESz. és az EWUng. megoldásával megegyezően) származékként kaphat helyet a szótörténeti szakaszban. – A másik szócikk kidolgozása bonyolultabb: egyrészt abból adódóan, hogy a szócsalád tagjainak egymáshoz való viszonya nincs tisztázva; másrészt pedig a származtatási lehetőségek többfélesége miatt. A tagok viszonyát érintő részleteket itt, összegző javaslatomban nem fejtegetem újra, mivel elemzésem előző pontjában megtalálhatók. Ami magát az eredetminősítést illeti, a szócikk etimológiai szakaszát bevezető formulaként ezt szerepeltetném: „Vitatott eredetű szócsalád tisztázatlan viszonyú tagokkal”. Az 1. magyarázatban az jelenne meg, hogy a szócsalád alapja jövevényszó, ennek az átadója azonban maga is vitatott: vagy szláv, vagy török. A 2. magyarázat pedig a szócsalád alapját belső keletkezésűnek, onomatopoeitikusnak minősítené. Természetesen mindkét magyarázatban be kellene mutatni mind a támogató szerepű elemeket, mind a nehézségeket. A szláv magyarázatban nyilvánvalóan szükség volna a *seb*¹ főnévvel közös eredet említésére, persze megfelelő óvatossággal.

Annak ellenére, hogy írásomban ZOLTÁN ANDRÁS szófejtésével szemben konkrét és általánosabb kifogásokat is megfogalmaztam, befejezésül *e l i s m e r é s s e l* hívom fel a figyelmet kétségtelen érdemére: neki és a TLH. szerzőinek köszönhetően az ÚESz.-ben a két *seb* egyikének sem kell az ismeretlen eredetű szavak körében maradnia.

Hivatkozott irodalom

- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PACSAI IMRE [ПАЧАИ, ИМПЕ] 2012. Роль словацкого языка в исследовании венгерских слов *seb*, *sebes*, *sebesen*. *Slavica Slovaca* 47: 108–117. [http://www.slavu.sav.sk/casopisy/slavica/\[-\]2012_02/2012_2.pdf](http://www.slavu.sav.sk/casopisy/slavica/[-]2012_02/2012_2.pdf) (2015. 08. 08.)
- RÁSONYI LÁSZLÓ 1943. Török adatok a Magyar Etimológiai Szótárhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 280–306.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TLH. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- ZOLTÁN ANDRÁS [ЗОЛТАН, АНДРАШ] 2012b. Славяно-венгерские этимологии (венгр. *seb*¹ 'rana' и устар., обл. *seb*² 'быстрота'). *Slavica* 41: 57–61.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Emlékezés a 80 évvel ezelőtt elhunyt Gombocz Zoltánra*

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság legnevesebb tagjára emlékezik abból az alkalmából, hogy Gombocz Zoltán nyolcvan évvel ezelőtt hunyt el. Arra a társasági tagunkra emlékezünk, akiről NÉMETH GYULA írta, hogy „fiatal kora óta – főtámasza [volt] a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak” (1972: 238). Való igaz, hiszen alapító tagja volt, s kezdetől fontos tisztségeket (jegyző, titkár, alelnök) töltött be a Társaság közvetlen vezetésében, s úgyszintén kezdetől fogva mindvégig társszerkesztője volt a Magyar Nyelvnek – kolozsvári egyetemi tanári éveinek a kivételével (l. SZATHMÁRI 2015: 41, 207–209). MELICH egyértelműen fogalmazott: a Magyar Nyelv „legnagyobb súlyú és értékű munkatársa” Gombocz volt (MNy. 1935: 200). Csak róla mondható el Társaságunk tagjai közül, hogy személyéről és életművéről csaknem félszáz értékelés jelent meg magyar, francia, német, angol, svéd, finn és észt nyelven. A magyar nyelvtudomány történetének a 19/20. század fordulóját követő fontos szakaszában a Magyar Nyelvtudományi Társaság, illetőleg Gombocz megjelenése és tevékenysége volt a legfőbb garancia a magyar nyelvtudomány professzionalizálódására, továbbfejlődésére. S ami úgyszintén kiemelendő: „Gombocz munkássága nem egyszerűen mérhető nemzetközi mércével, hanem egyenesen azzal mérendő: neve a XX. század eleji Európában a szakma minden magára valamit adó képviselője számára ismert volt” (FEHÉR 2011: 74).

Gombocz Zoltán tudományos pályája négy intézménnyel fonódott össze szorosan. A Budapesti Tudományegyetemmel, amelynek előbb magyar-francia szakos hallgatója, majd professzora, tanszékvezetője és a Bölcsészkar dékánja is volt. Az Eötvös Collegiummal (hivatalos nevén: Báró Eötvös József Collegium), amelynek kiemelkedő tehetségű tagja, majd elsőként a collegisták közül tanára és legendás igazgatója is volt (l. még GARAI 2014: 195–246). Társaságunkkal, ahogy erről már szoltam. S végül a Magyar Tudományos Akadémiával, amelynek levelező tagjává 28 éves korában választották meg. Később osztályelnök lett s igazgató tag is. S ő volt az egyetlen nyelvész, akinek a neve a következő összefüggésben is fölmerült: „a két világháború közti Akadémia igazi képviselőinek ma Bartók Bélát és Gombocz Zoltánt [...] látjuk” (SÖTÉR véleménye, idézi HARMATTA 1977: 393).

Gombocz életművének részletes és kompetens értékelését az utókor elvégezte már. Egyrészt NÉMETH GYULA tudománytörténeti kismonográfiájában 1972-ben. Születésének centenáriumán, 1977-ben megrendezett tudományos ülészak neves előadói pedig részletesen, szakterületi bontásban tették mérlegre Gombocz nyelvtudományi tevékenységét (l. BENKŐ szerk. 1977). A Gombocz életéről és pályaképeről készült legújabb, részletes jegyzetapparátust is felvonultató összefoglalás 2006-ban jelent meg KICSI SÁNDOR ANDRÁS tollából. Gomboczról mint az Eötvös Collegium igazgatójáról collegiumi levéltári források bevonásával GARAI IMRE írt újabb és legrészletesebben (2004). Az érdeklődőknek

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2015. május 26-án az ELTE Bölcsészkarán elhangzott előadás némileg módosított változata.

van tehát mihez fordulniuk (de bölcsen teszik, ha GOMBOCZ írásait is olvassák, ugyanis bőven szolgálnak tanulsággal).

A jelen alkalom a megemlékezésé. Ezért csak bizonyos képek felvillantása, bizonyos tudománytörténeti tények említése, s a Gomboczt ismerő pályatársak és tanítványok visszaemlékezései közötti, idézetekkel alátámasztott tallózás lehet szándékom.

Gombocz munkásságának a tárgyilagos megítéléséhez megvolt az időbeli távlat már 1972-ben is. Ma még inkább megvan. A mi nemzedékünk tagjai már nem szólíthatnak meg senkit, aki Gomboczról személyes hitelességgel beszélhetne nekünk. Számunkra a leghitelesebb források nyomtatásban megjelent írásai. Személyéről pedig az őt jól ismerő munkatársak, tanítványok visszaemlékezései, illetőleg a Gombocz-legendárium hozzánk eljutó történet-elbeszélései alapján tájékozódhatunk. A rövidesen idézendő visszaemlékezéseket hallva, az utókor szenvtelenségéből kiindulva gondolhatnánk, hogy a Gomboczra visszaemlékezők elfogultak voltak, hogy bizony sűrűn túlzásokba is estek, amikor róla írtak. Lehetséges. Ezt azonban cáfolni látszik az iránta a visszaemlékező sorokból is sugárzó tisztelet, amely önmagában is visszatarthatta a visszaemlékezőket attól, hogy hamis, tapasztalataiknak ellentmondó szó kerüljön emlékező soraikba. Gomboczról a tanítványok meggyőződését így foglalta szavakba 1977-ben TOMPA JÓZSEF: „csak egyet tehetünk már: nem felejtjük el, hogy ő volt a Mérték” (1977: 414). Mi pedig csak azt tehetjük, hogy a visszaemlékezéseket is komolyan vesszük.

Gombocz munkássága nyolcvan évvel ezelőtt lezárult. Sem utóélete, sem pedig háttörténete azonban nem. Ma is lehet tanulni műveiből és példamutatásából (l. például KÓSA 2007: 107). Igaz, hatása az idő múlásával szükségszerűen és természetes módon egyre inkább csökken (vö. például: amit Gombocz „művelődéspolitikusként tett a finnugrisztikáért, azt elfelejtette, illetőleg el fogja feledni az utókor”: LAKÓ 1977: 434). Gombocz tudománytörténeti nagysága azonban vitathatatlan, s jövőben is az marad. Ám minden kétséget kizáró jelentősége ellenére sem szabad őt szoborra merevíteni. Éppen ellenkezőleg! A miénk is tehát a gomboczi életművel kapcsolatos kérdés magától értődő joga és továbbgondolásának lehetősége, sőt kötelessége is.

2. „Gombocz Zoltán a született, az ellenállás, erőfeszítés nélkül hódító és mindenkitől kivételesnek elismert tehetség iskolapéldája” (ZSIRAI 1935: V) volt kora ifjúságától fogva. 1877-ben született Sopronban és 1935-ben hunyt el Budapesten. 58 évet élt – de úgy is fogalmazhatnánk: csak 58 évet élt. De amilyen tüneményes volt berobbanása a magyar nyelv- és tudományba, olyan titokzatos volt élete utolsó szakaszában jelentkező rezignációja. Életének záróakkordja a fővárosi egyetem bölcsészkarához kötődik. 1935. május elsején a kari tanács ülésén Gombocz a Kar dékánjaként elnökölt. S ezen olyasmi történt, amire – szokatlan volta miatt – fölfigyeltek a jelenlévők. Gombocz egy névlajstrom nevéit olvasta (rektori elektori választás volt), s a Domanovszky Sándor nevet – s ez teljesen szokatlan volt tőle – kezdte újra mondani. Mondta is, de csak a családnév lassuló kiejtéséig jutott. A szem- és fültanú NÉMETH GYULA így emlékezett vissza: „a Sándor szót már nem mondta ki másodszor, lehanyatlott a feje, aztán ő maga is, – meghalt. Bekövetkezett az óhajtott szép halál, hirtelen, munka közben. Mi továbbmentünk, sírva, megdöbbenve, nélküle” (1972: 240).

3. Gombocz halála az akkori magyar humán értelmiségi elitet megdöbbsentette. HARMATTA szerint „Gombocz halála annak idején olyan visszhangot váltott ki tudományos

közvéleményünkben és azon túl is, amilyenre azóta sem találunk példát” (i. h.). Vajon miért? KOSÁRY DOMOKOS (tehát nem nyelvész) 2002-ben írt szavai adják meg a magyarázatot: „Gombocz nemcsak a magyar nyelvtudománynak, hanem az egész akkori hazai tudományosságának is kétségtelenül egyik legkiemelkedőbb személyisége volt” (2002: 238). A nyelvészek jól tudják, Gombocz Zoltán a magyar nyelvtudomány mindmáig legeggyetemesebb képviselőjeként, legszélesebb látókörű, legnagyobb hatású alakjaként tudósi és emberi nagyságával egyaránt kiemelkedett kortársai közül. Nemcsak kivételes tudása, ragyogó kritikai érzéke, lenyűgözően széles műveltsége és nemes embersége említtetik újra és újra a visszaemlékezésekben, hanem különös személyes varázsa is, amely rabul ejtett tanítványt és munkatársat itthon és külföldön egyaránt. 1935-ös nekrológiájában ZSIRAI MIKLÓS azt írta róla: „Történeti tekintélyként tiszteltük, mikor még köztünk járt-kelt: eleven valóságként él szívünkben, mikor immár történetté magasztosult” (1935: XVI). 1955-ben pedig így kezdte a rá való emlékezést egyik volt tanítványa, KOVALOVSKY MIKLÓS: „Húsz éve halt meg Gombocz Zoltán. Emlékezések sora, vers és regény idézte akkor alakját és szellemét. Ez a gyászkar nem a szokásos halotti búcsúztató volt. Sajátos dallama valami rendkívüli veszteség fájdalmát érezteti. Még a legtárgyilagosabb méltatásokból is az emberi és szellemi nagyság misztikuma árad, s ezt megérik azok is, akik már csak az alakját burkoló legendákból és munkáinak csillogó értelmű sorából ismerik Gombocz Zoltánt. Bocsássanak meg, hogy tudósról emlékezvén, húsz év múltán magam is csak az emlékezés lírájával és az érzelem ellágyulásával tudok közeledni feléje. Nem tehetek másként, hamis volna minden más hang, amelyet róla kiejtek. Az ifjúság nagy élményei között ő adta nekünk talán a legnagyobbat, de kétségtelenül a legmaradandóbbat: a szellem varázslatos kalandját, a tudás ihletését” (1955: 3). ZSIRAI szerint „Gombocznak látnia kellett munkássága hatását, alapvető értékét, fejlődéstörténeti [tudománytörténeti] jelentőségét. Mutatni azonban sohasem mutatta, éreztetni azonban senkivel sem éreztette, mert embernek éppolyan volt, mint tudósnak: nagyvonalú, nemes és finoman tartózkodó [...] Keresetlen, közvetlen, lebilincselően kedves volt: megvetette a frázist, lenézte a »fesz és pöf« [feszítő és pöffeszkedő] bajnokait. Szerette fajtáját, de nem hivalkodott vele, szerette munkatársait, de csak hátuk mögött dicsérte őket, szerette tanítványait, de sokat kívánt tőlük. A megtestesült jóindulat, a magától kínálkozó szolgálatkészség volt” (1935: XVI).

KORNIS GYULA úgy vélte, hogy Gombocz „a nagy összefüggéseket rögtön megpillantó fölényes szintetikus elme” volt. ECKHARDT SÁNDOR szerint Gomboczt „zseniálisan tiszta ítélőképesség”, KATONA JENŐ szerint pedig „a műveltség szinte kábító sokoldalúsága és mélysége”, illetve „előadásmódjának kristályos tisztasága és alapossággal párosult eleganciája” jellemezte. ALO RAUN úgy tapasztalta, hogy „előadásai [...] utolérhetetlen tartalmi és formai világosságukkal nyerték meg hallgatói tetszését” (idézi HARMATTA 2002: 238–239). SÓTÉR ISTVÁN szerint Gombocz munkái „szinte művészi ökonómiával megépített” művek, s hogy tanulmányai „leginkább matematikai értekezésekre emlékeztetnek, szabatos szerkezetükkel, szűkszavúságukkal, kristályszerű áttetszőségükkel”. KORNIS úgy vélte, hogy Gombocz „örökös szellemi mozgékonyágban élt”, HORVÁTH JÓZSEF szerint pedig „minden új kutatási területen csak addig időzött, amíg kombinatív-intuitív elméje rá nem lelt a punctum saliens-ra” (idézi HARMATTA 2002: 239). HARMATTA szerint „Nagy tudós egyéniségének jelenléte a körülötte élő tudós társadalmat sohasem hagyta megnyugodni: mindig továbblépésre, fejlődésre, magas színvonal elérésére készítette” (1977: 395). KOSÁRY DOMOKOS úgy emlékezett vissza, hogy Gomboczt „mindenki nagynak

látta [...] mindenki szerette” (idézi HARMATTA 1997: 392). NÉMETH GYULA azt írta róla: „kritikai éleslátás és tudásának szédítő részletessége [...], a tervszerűen megszerzett egyetemes műveltség, az egyetemes látás jellemzi” (1972: 13, 27). KOSZTOLÁNYI 1925-ben, a 47 éves tudóssal lakásán készült s a Pesti Hírlapban megjelent interjúját így fejezte be: „észreveszem a szavak etimonjai mellett a három cserép muskátlit is, mely, míg csevegünk, egy háncsasztalon állott előttünk, az élő természet mosolyát hintve szét, és kimenet látom a fényt is, mely rézsút sugarával bearanyozza a tudós szobáját, a fényt, mely előzőli szellemét” (1925/1996: 332). Sauvageot emlékirataiban így emlékezik a Gomboczcal történt megismerkedésére: „Nem is tudom, mi volt a varázsa ennek az embernek [...] Az első pillanattól éreztem, hogy rendkívüli személyiség” (1988: 30).

Gomboczról mint az Eötvös Collegium legendás igazgatójáról így írt NÉMETH GYULA: „Szerette az ifjúságot [...] S a fiatalság rajongott érte. A Kollégiumban diákkora óta glória övezte [...] s ennek a glóriának a fénye messzire világított” (1972: 208). SÓTÉR pedig így vallott róla: „Ma már tudom, hogy a kollégium mást és sokkal kevesebbet jelentett volna, ha nem az a férfi áll az élén, akinek nevéhez életünk leggazdagabb és legszerencsésebb éveinek emléke fűződik. Ez a férfi a legnagyobb magyar tudósok egyike volt, s ő izlettette meg velünk a szellemnek [...] magas szenvedélyeit [...] Hitte és hirdette az ihletet, a szerelemmel is felérő szenvedélyt, melyet ki kell verekednünk a tudománytól, hisz nélküle üres, fakó időtöltés a munkánk [...] A legnagyobb nevelő volt, akihez valaha is közünk volt: hol egy törvényszerűségből, hol egy Wagner opera nyitányából, hol egy bor ízéből vezetett rá bennünket arra, amit meg akart ismertetni velünk. Mert mindig csak az életre tanított [...] A gomboczi eszmény valójában a minőség eszménye, olyan minőségé, amely erkölcsöt is jelent. A legtöbbet és a legjobbat adni magunkból, másoknak, és másoktól is ugyanezt elvárni: ez volt Gombocz Zoltán nevelői elve [...] a Kollégiumban rendtartás nélkül is rend, szabadon és önként vállalt fegyelem, munkaerkölcs uralkodott [...] megvetette a dilettantizmust, sőt az »életművészetet« is. Ekkorra tudta már, hogy az igaz életörömöt csak áldozatok és munkák árán lehet elérni, olyan szabadságban, melyet leginkább az önzetlenség jellemez” (1977: 388).

4. Gombocz szemléletében és munkásságában általános nyelvészet és speciális nyelvészet, elmélet és empiria az akkori magyar nyelvtudományban, de talán azóta is példátlan szerves egységbe, teljes harmóniába olvadt. Nem különítette el őket: „a tudományos kérdéseket mindig az összefüggések nagy távlatából, az egyetemesség tisztult magaslatáról nézte” (ZSIRAI 1935: XV). Párját ritkítóan sokoldalú volt a maga tudományában. Több speciális nyelvészetet is művelt: otthon volt a turkológiában, a romanisztikában, a germanisztikában és a finnugrisztikában is úgy, hogy fő munkaterülete a magyar nyelvészet, a nyelvtörténet volt. Egyetemi magántanárként általános fonetikából és finnugor hangtanból habilitálták. Társasági közgyűlési előadásai események, fontos referenciapontok voltak kora magyar nyelvtudományában (1907, 1921, 1925, 1929, 1931, 1934, l. SZATHMÁRI 2015: 209–210). Érdemes felsorolni előadásainak a címét: A jelenkori nyelvészet alapelvei, Nyelvtörténet és lélektan, Hangutánzás és nyelvtörténet, A nyelvek egysége, Képzettársítás és jelentésváltozás, Változás és törvény a nyelvtudományban, Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan, Nyelvtörténeti módszertan, Jelentés, Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, Mi a mondattan? Funkcionális nyelvészlelet. 1934-es közgyűlési előadásának bevezetője valóságos tudományos ars poetica, az alkotó tudós vallomása kutatási elveiről. Arról be-

szélt ugyanis, hogy „a megfigyelt nyelvi tényeknek elfogadható értelmezésére való törekvés miképpen terelte figyelmemet az utóbbi tizenöt esztendőben egyre fokozódó mértékben a funkciófogalom fontosságára, mindenekelőtt a jelentésstanban, majd a syntaxisban, s hogy miképpen kapcsolódtak össze lassan-lassan eleinte töredékes megfigyeléseim, gondolataim az egész nyelvi életet átfogó rendszerre, a nyelvi élet olyan felfogásává, amelyet előadásom címében funkcionális nyelvszemléletnek neveztem” (1934: 1). Idekapcsolódóan ZSIRAITÓL idézek megint: „Ő, aki a részben is az egészet érezte, a formában is a létrehozó erőt kereste: a nyelvi tényeket [...] az élet mintázatának, a művelődési történeti folyamatok függvényének fogta föl” (1935: XIV). Gombocz véleménye az volt, hogy a nyelvet nem elég csak mint elvonatkoztatott jelrendszert vizsgálni. Azt írta: „Az első és legfontosabb dolog [...] nem választani el a nyelvet a beszélő embertől” (1989: 8). Illetőleg: „Mi nem egy készen kapott filozófiai elméletre alapítjuk magyarázatainkat, hanem a nyelvi élet gondos megfigyelésére elméletünket. Nem a nyelvtörténet nemismerése tesz bennünket merésszé, hanem éppen a történeti fejlődés lelkiismeretes vizsgálata veti meg szilárd alapjait magyarázatainknak” (1913: 391). Elmélet és empiria viszonyát így látta 1898-ban: „A tudományos kutatásban a feltevések és elméletek értékét gyakorlati használhatóságuk bizonyítja. Legértékesebb feltevések a munkahipotézisek. Így van ez a nyelvtudományban is” (1898: 7).

GOMBOCZ 1908-ben a hazai nyelvjáráskutatásban új módszertani követelményt fogalmazott meg. Azt, hogy a nyelvjárást „önálló nyelvesség”-ként kell leírni (MNY. 1909: 47; a nyelvváltozatok rendszertani önállóságának a tételezése strukturalista szemléletből fakad). A „baj” az volt, hogy Gombocz ezt a módszertani elvárást egy választmányi ülésen, titkári jelentésében fogalmazta meg. Tehát nem kifejtve, nem önálló cikkben. Minthogy pedig választmányi jegyzőkönyveket, sőt közgyűlési beszámolókat sem szokás olvasni – kivételek a társaságtörténettel foglalkozók –, a gomboczi vélemény lényegében ismeretlen maradt. (Egy kivétellel: CSÜRY BÁLINT a Szamosháti szótár anyagát Gombocz javaslata szerint gyűjtötte és kidolgozásában is követte: SzamSz. 1: 6.) Igaz, ez a gomboczi elvárás az akkor általános gyakorlattal, amely szerint a nyelvjárási leírások nyelvjárási különlegességek taxonomikus listázásából álltak, élesen szembe ment (gondoljunk a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárási „monográfiái”-ra). Meglepőnek tűnhet, de a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjárási kérdőívére beküldött feleletekből Gombocz állította össze s szerkesztette meg a Szinnyei-féle Magyar tájszótár (MTsz.) két kötetének kiegészítő füzetét (GOMBOCZ 1910). Kiderült, hogy a nyelvjárási szókészlettel való foglalkozás számára is többrendbeli haszonnal járt, mindenek előtt etimológiai vizsgálataihoz (a Magyar Etymologiai Szótár szócikkeire gondoljunk), továbbá az onomatopoezis szerepének a megítéléséhez, s ezzel összefüggésben egy elvi jelentőségű, 1913-as tanulmány megírásához (Hangutánzás és nyelvtörténet), amely tanulmány nálunk negyven év múltán a hangutánzó-hangulatfestő szavak módszeres etimológiai vizsgálata megindulásának fő hivatkozási alapjául szolgált (BENKŐ 1954: 255), s volt fontos a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára munkálatai során is (BENKŐ 1977: 405).

Pályája kezdetén Gombocz még úgy látta, hogy a nyelvtudománynak nincsenek ahisztorikus diszciplínái. Ezen azonban hamar túllépett. S ő lett a szinkron leíró kutatások sűrűgetője. Elsőként ő látta világosan a magyar nyelvtudományban, hogy „a nyelvtörténeti kutatás nem kizárja, hanem fölhasználja, sőt bizonyos értelemben magába is foglalja a szinkron leíró kutatások módszerét és eredményeit” (BENKŐ 2010: 37).

Gombocz számára világos volt, hogy a nyelvtudományt a pusztá adatok nem önmagukban érdeklik, hanem elsősorban a közöttük levő viszonyok foglalkoztatják, illetőleg

mindaz, ami túlmutat az adatokon. A Kosztolányinak 1925-ben adott interjúbán ezt mondta: „Vége annak a nagyon is »pozitív« nyelvészkedésnek, mely csak az anyaggyűjtéssel törődött, folyton szavakat hordott, talicskázott [...]. Ki tagadja, hogy kell az adatgyűjtés is? De ez csak eszköz” (KOSZTOLÁNYI 1925/1996: 330). Ebben az interjúbán mondta azt is, hogy a tudomány művelőinek időről-időre el kell gondolkodniuk tudományuk alapkérdéseiről.

Fölmerül a kérdés: az elméleti érdeklődésű, általános nyelvészeti vénájú, több irányba is tájékozódó Gombocz hogyan viszonyult a Melich Jánossal közösen készülő etimológiai szótár társszerzőjeként az etimológiák írásának nem szűnő penzum-kötelezettségéhez? A Magyar Etymológiai Szótár szócikkeinek elkészítése ugyanis sok időt igénylő, monoton-sága miatt nyilván nem ritkán száraznak is tűnő filológiai munkával járt. Erről azonban semmit sem tudunk. Munkamegosztásukról azt tudjuk, amit MELICHTől tudhatunk. Ő a következők írtá: „Rendesen én dolgoztam ki a cikkeket, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta, s aztán újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam” (1936: 76; Gombocz és Melich együttes jellemzésére I. KISS LAJOS 1995: 66–68). Arról sincs tudomásunk, mikor vált világossá számukra, hogy a tervezett etimológiai szótár megírása két ember erejét meghaladó vállalkozás, hiszen „egy nagy magyar etimológiai szótár elkészítésének mércéjét szinte megközelíthetetlen magasságra” emelték (BENKŐ 1962: 264).

Modern világunkban a „leg”-eknek nagy hírértéke van. Gombocz több tekintetben is „leg” volt. Néhányat meg is említek. 1. Senki annyi területet átfogva és olyan mélységben nem művelte a magyar nyelvtudományt, mint ő. 2. Korának legtöbbet hivatkozott magyar nyelvésze volt. De az elhunyt magyar nyelvészek közül a legtöbb hivatkozás – 2015-ből visszatekintve is – rá vonatkozik. 3. A legszélesebb pedagógiai hatású magyar nyelvész volt annak ellenére, hogy nem nevelt a szó mai értelmében tanítványokat (I. NÉMETH 1972: 234; BENKŐ 1977: 409). „Gombocz előadóterme zsúfolva volt, gyakorlatokat és tanszéki megbeszéléseket is tartott, de hiányzott belőle Simonyi közvetlensége, Melich romboló és építő kritikája” (NÉMETH 1972: 228). 4. Kapcsolatban állt írókkal, költőkkel is. Ezért is fogalmazódott meg vele kapcsolatban, hogy „Tudomány művészetre nem tett akkora hatást azóta sem Magyarországon, mint Gombocz nyelvészete a nyelv művészeire” (SIMONCSICS 2005: 84). 5. Az Eötvös Collegium történetében ő volt az első collegista, akit a Collegium meghívott tanárának (közvetlenül az egyetem elvégzése után). 6. Ő volt az első volt Eötvös collegista, aki a Collegium igazgatója lett. 7. Annyi legenda egyetlen más magyar nyelvészt sem övezett és övez, mint őt. Sajnálatos, hogy ezek nincsenek felgyűjtve. Ma még él néhány volt Eötvös collegista (a régi, az 1949-ben megszüntetett Collegium tagjaira gondolok), elsősorban őket kellene megkérdezni ez ügyben, s össze kellene gyűjteni az írásban megjelent történeteket is.

Amilyenek tanulmányai voltak (logikus felépítés, világos okfejtés, ökonomikus rövidség), olyan volt beszéde is. NÉMETH GYULA szerint „minden mondata logikus, kicsiszolt, hibátlan volt. Állva beszélt, minden szónokiasság nélkül, egyszerűen, teljes biztossággal” (1972: 229). A tanítvány TOMPA JÓZSEF így emlékezett vissza: „enyhén nyugat-dunántúliás árnyalatú művelt magyar kiejtését is élvezet volt figyelniük” (in: BENKŐ szerk. 1977: 410). HEVESI ANDRÁS szerint „fogalmazása szóban és írásban [...] maradéktalanul tökéletes volt [...]. Tudományos prózája [...] megérdemelné, hogy helyet kapjon az iskolai stilsztikákban” (1935: 489). Érthető ezek után Gombocz kritikus véleménye: „Magyarországon az emberek nem tudják magukat kifejezni; nem azt írják, amit akarnak” (HEVESI 1935: 489). Hogy

ez mennyiben volt a tudománnyal foglalkozók kritikája is, nem tudhatjuk. Említésre méltó, hogy kézírására a kalligrafikus írásmód volt jellemző. Szépen s olvashatóan írt. Nevét is mindig így írta, lett légyen szó egyetemi indexről, privát levélről vagy levelezőlapról. KOSZTOLÁNYI „rajzos, nyugodt betűk”-et emleget Gombocz írásáról szólva (1925/1996: 330).

Gombocz „munkássága – elsősorban SAUSSURE hatására [akinek a tanítványai által összeállított Cours de linguistique générale című, korszakos jelentőségű munkájáról 1924-ben írt jelentőségét kiemelő ismertetést Gombocz] – két nyelvtudományi paradigma, a történeti-összehasonlító és a strukturalista határára esik” (KICSI 2006: 44). A korszerűség iránti érzéke vitte Gomboczt az új utak irányába, s nem tudjuk, mire jutott volna, ha elkészülhetett volna tervezett funkcionális nyelvtanával. Úgy vélem, élete utolsó évtizedében bekövetkezett „bizonyos értelemben vett fásultsága” (KICSI 2006: 42) mögött több ok összetett hatása, mindenekelőtt pedig egészségi állapotának a gyengülése állt. Az azonban, hogy nem készülhetett el tervezett funkcionális leírása, a magyar nyelvtudománynak kétség kívül igen nagy kára. Úgyszintén nagy kár származott a magyar nyelvtudományra nézve integratív személyiségének a hiányából is (I. SIMONCSICS 2005: 67).

5. Ritkán említik, de érdemes tudni: Gombocz a politikával szemben mindig kritikus volt. SÓTÉR szerint „Korának társadalmi kérdéseit az Eötvös Kollégium [Collegium] fiataljainak közvetítésével fogja fel [...]. Nemzeti, de nacionalizmustól mentes humanista embereszményt testesített meg [...], olyan eszményt, mely leginkább Kodály Zoltánnal és Horváth Jánossal rokonította. Ők hárman sok tekintetben kiegészítették és folytatták egymás szerepét és életművét” (1977: 388; I. még KOROMPAY H. 2011: 22). Arról a szellemi körről van tehát szó, amelynek legkiválóbb tagjai az Eötvös Collegium első, nagy nemzedékéhez tartoztak. A századforduló történései, majd különösen az I. világháború következményei miatt az önismeret és a felelős erkölcsi tudatosság normái magyar értelmiségi körökben tagadhatatlanul élesen időszerűek voltak. Ezért is mondhatjuk, hogy az említettek munkássága egy szétapósott és megrendült ország szellemi talpra állítási kísérletének is része volt. Nehéz persze, ha egyáltalán lehetséges Gombocz nemzedékének a helyzetébe képzelnünk magunkat. Mégis említésre méltó: Trianon Gomboczt is mélyen érintette, szülővárosának, a későbbi „leghűségesebb város”-nak, Sopronnak a magyar szempontból végül is megnyugtatóan végződő elcsatolási kálváriája miatt különösen is. Tudvalévő az is, hogy kolozsvári egyetemi tanári tevékenységének Erdély elcsatolása vetett véget (a Kosztolányi-interjúban ez a kifejezés szerepel: „elkergették a kolozsvári egyetemről”: 1925/1996: 330). Az 1920-as békediktátumot igazságtalannak tartotta, de tudta, hogy a magyar politikai elit súlyos hibái is szerepet játszottak benne. Amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság a vesztes háború következtében az anyagi ellehetetlenülés közélébe került, GOMBOCZ keserűen és bírálóan mondta ki 1922. évi titkári jelentésében: „nem tudom elhinni, hogy a magyar közönség és Társulatunk tagjai [...] belenyugodhasanak abba, hogy egy Társulat, amely [...] buzgón és önzetlenül [...] szolgált a nemzeti nyelv és a magyar tudomány ügyét, csúfosan kimúljon az annyiszor hangoztatott magyar kultúrfőlény nagyobb dicsőségére” (MNy. 1923: 103). SAUVAGEOT ezt írja visszaemlékezésében (az idézetet magyar fordításban megjelent memoárkötetéből veszem): „Késő éjszakába nyúló estéket töltöttem Gombocz Zoltánnal [...] a végeérhetetlen beszélgetéseknek [...] annyit [oly sokat] köszönhettem” (1988: 384), „[...] Az elutazásom előtti napon Gombocz Zoltán meghívott ebédre a Gellértbe [...]. Hosszasan elbeszélgettünk [...], azt

mondta nekem: »Számítunk önre. Legyen a mi előretolt őrszemünk odaát!« Azt feleltem: »Bízhatik bennem, de tartok tőle, hogy nem sokat tehetek« (1988: 391). Nagy tekintélye miatt „Gomboczra hallgatott az establishment (mert azt hitték, hogy olyan, mint ők), de bízott benne a rebellis ifjúság is (mert ők tudták, hogy nem)” (SIMONCSICS 2005: 67). Megemlítem, hogy például Bethlen István miniszterelnök is levélben fordult hozzá 1927-ben (GARAI 2014: 468). NÉMETH GYULÁTól idézek újra: „1932 májusában a rendőrség kommunista »összeesküvést« fedezett fel a Kollégiumban. Nagy volt a baj, de Gombocz megbirkózott vele [...] egyszer csak arra ébredtünk, hogy a Kollégiumot fenyegető veszedelem elmúlt” (210–211). Jellemző kortörténeti adalék Gombocz utóéletéhez 1948-ból: ez év novemberére, amikor Révai József és Lukács György látogatást tett a Collegiumban, a falakról eltűnt Bartoniek Gézának (a Collegium első igazgatójának), Eötvös Lorándnak és Gombocz Zoltánnak a portréja (GARAI 2014: 420)...

Egybehangzó a vélekedés, hogy Gomboczot tehetsége, vele való sáfárkodása, föl-készülésének minősége és alapossága, nemkülönben a családi és az iskolai környezet (a nevezetes soproni evangélikus Líceum) lendítő ereje együttesen arra predestinálták, hogy ragyogó pályát fusson be. Ezt a valóban ragyogó pályafutást – talán így természetes – titkok is övezték. Erre szinte mindenki utalt, aki ismerte őt. ZSIRAI MIKLÓS szerint például bármennyire kedves személyiség is volt, „jelke legbelsejébe nem engedett bepillantani” (1935: XVI). A magyar tudományosságra gyakorolt hatását KORNIS GYULA Gombocznak „a helyes kérdéseket [...] látó titokzatos” ösztönével magyarázta. HORVÁTH JÓZSEF szerint Gombocz „nem volt titkolódzó, s mégis titokzatos” volt. SÖTÉR megerősíti ezt: „élete többé-kevésbé misztérium volt számunkra” (idézi HARMATTA 2002: 238). NÉMETH GYULA így írt Gombocz életéről: „Munkás, vidám, ragyogó emberi élet, – a mélyén a legsúlyosabb pesszimizmussal” (1972: 209). Elismerés övezte tehát – itthon és külföldön egyaránt. De ötven éves sem volt még, amikor a rezignáció jelei mutatkoztak nála. Mi történt? Kicsi, de sokat mondó adalék lehet, ami vele Finnországban esett. A finn nyelvészek körében is jól ismert, nagytekintélyű tudós tagja volt a Klebelsberg vezette, 1930-ban Suomiba utazó magyar kulturális küldöttségnek (NÉMETH 1972: 225, 236). Finn barátai nagy örömmel fogadták Gomboczot, s amikor gratuláltak neki a számos elismeréshez, a válasz tőle az volt: igen, de ennek nagy ára van: az édes ifjúság. Egyik volt éles szemű, nem nyelvész tanítványa szerint Gombocz utolsó éveiben sem volt hűtlen önmagához, hiszen „élete utolsó tíz éve is a módszer diadala volt: minden jelenséget oly pontosan elszigetelő [elkülönítő] eljárásával a maga jogos helyére szorította vissza a tudományt” (HEVESI 1935: 490). SÖTÉR ISTVÁN, aki jól ismerte Gomboczot, bizonyára helyes következtésre jutott, amikor azt írta: „Aszkézisben eltelt ifjúsága elmúltával, az élete utolsó szakaszába lépett Gombocz Zoltán későn és tragikusan érezte át, hogy mit veszített el, s az élet micoda örömeiről és tapasztalatairól mondott le [...]. Legkedvesebb operája volt a Mesterdalnokok, a rezignációnak és a tavasznak ez a színpompás, zenei találkozása. Talán magára ismert Hans Sachs alakjában, aki már kívül került az életen, s mégis a fiatalság örömének társává válhatott” (1977: 387; – Gombocz számára az Eötvös Collegium jelentette az ifjúság légkörét).

Pais Dezső egyik aforizmája villan eszembe: „a tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!”. E nagy igazság mellett van azonban egy másik is. Egy ezt az igazságot nem érvénytelenítő nagyobb igazság. Erre döbbenhetett rá Gombocz legvilágosabban akkor, amikor 1932-ben brutálisan ijesztő figyelmeztetés, első szívinfarktusra érte (NÉMETH 1972: 239). Ez a nagyobb igazság pedig így hangzik: „a tudománynál az élet többet ér” (SÖTÉR 1976: 120).

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1954. Egy hangfestő igecsoport. *Magyar Nyelv* 50: 254–274.
- BENKŐ LORÁND 1962. Az új magyar etimológiai szótár. *Magyar Nyelv* 58: 261–294.
- BENKŐ LORÁND 1977. Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 1977: 402–409.
- BENKŐ LORÁND 2010. *Magyar nyelvtudósok a XX. században. Méltatások, emlékezések.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- FEHÉR KRISZTINA 2011. Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. *Magyar Nyelv* 107: 72–78.
- GARAI IMRE 2014. *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1898. A jelenkori nyelvészet alapelvei [1]. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1910. *Pótlékok a Magyar tájszótárhoz.* Összeállította GOMBOCZ ZOLTÁN. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 11. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1913. Hangutánzás és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 9: 385–391.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1934. Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30: 1–7.
- HARMATTA JÁNOS 1977. Megemlékezés Gombocz Zoltánról. *Magyar Nyelv* 73: 392–395.
- HARMATTA JÁNOS 2002. Gombocz Zoltán mellszobra előtt. *Magyar Nyelv* 98: 238–240.
- HEVESI ANDRÁS 1935. Gombocz Zoltán. *Nyugat* 28/6: 488–490.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- KISS LAJOS 1995. *Melich János.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2011. Horváth János és Kodály Zoltán barátságának dokumentumai. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* [ELTE BTK] Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 17–28.
- KÓSA LÁSZLÓ 2007. Gombocz Zoltán szobrának avatására. *Magyar Nyelv* 103: 106–108.
- KOSÁRY DOMOKOS 2002. Gombocz Zoltán emlékezete. *Magyar Nyelv* 98: 240–242.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1925/1996. Gombocz Zoltán. *Pesti Hírlap* 1925. június 14. (Újraközzölve: *Magyar Tudomány* 1996/3: 330–332.)
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1955. *Gombocz Zoltán.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 91. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- LAKÓ GYÖRGY 1977. Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága. *Magyar Nyelv* 73: 427–434.
- MELICH JÁNOS 1936. Gombocz Zoltán emlékezete. *Magyar Nyelv* 32: 65–86.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NÉMETH GYULA 1972. *Gombocz Zoltán.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAUVAGEOT AURÉLIEN 1988. *Magyarországi életutam.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SIMONCSICS PÉTER 2005. *Paradigmaváltás légüres térben.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SÓTÉR ISTVÁN 1976. Évgyűrűk. *Új Írás* 16/2: 120.
- SÓTÉR ISTVÁN 1977. Gombocz Zoltán. *Magyar Nyelv* 73: 387–389.
- SzamSz. = CSÚRY BÁLINT, *Szamosháti szótár* 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- TOMPA JÓZSEF 1977. Gombocz Zoltán a tanítvány szemével. *Magyar Nyelv* 73: 409–414.
- ZSIRAI MIKLÓS 1935. Gombocz Zoltán. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: V–XVI.

SZEMLE

Bárdosi Vilmos, Szólások, közmondások eredete

Frazeológiai etimológiai szótár

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015. 746 lap

Ha csak kezünkbe vesszük a lexikográfus BÁRDOSI VILMOSnak a Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár című hatalmas, csaknem hét és fél száz oldalas, most megjelent könyvét, és csupán belepillantunk néhány szólás, közmondás szócikkébe, elsősorban azok eredete, kialakulása után érdeklődve – azonnal észlelhetjük, hogy ez esetben nem mindennapi, hanem kiemelkedő lexikográfiai munkával van dolgunk. Megérezték ezt azok a szakemberek és a szólások, valamint más frazémák, egyáltalán a lexikográfia iránt érdeklődők is. Tudniillik az ilyenkor szokásosnál jóval nagyobb számban – mintegy százhuszan – jelentek meg BÁRDOSI művének bemutatóján, amelyet az immár nyelvészeti kiadvány emelkedett, mindig gondos munkát végző Tinta Könyvkiadó rendezett ez év május 27-én az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében. Megjegyzem, ezt az összejövetelt még ünnepélyessé is tette az a tény, hogy száz éve született O. NAGY GÁBOR, mondhatnánk: a magyar frazeológiai kutatásoknak a megalapozója, akit a bemutatott mű szerzője is mesterének vall. Tehát a bemutatón órá is emlékeztünk.

Kérdés most már: mi teszi kiemelkedővé BÁRDOSI jelen művét a viszonylag gazdag lexikográfiánkban is?

Induljunk ki abból, mi készítette a szerzőt a frazémákkal kapcsolatos könyve megírására? Mindjárt az előszóban jelzi is: „Mindennapi beszédünk fontos részét alkotják [...] két vagy több szóból álló, többé-kevésbé kötött formájú, gyakran homályos eredetű és igen képszerű állandó szókapcsolatok, frazeológiai egységek, összefoglaló nevükön frazémák. [...] A jelentésüket értjük is ezeknek a frazeológiai egységeknek, azt már többnyire nem tudjuk, hogyan kapták átvitt értelmüket, milyen szemlélet, nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, szokástörténeti háttér alapján alakultak ki bennük a mára már gyakran elhomályosult képek” (7; a pusztán oldalszám a továbbiakban az ismertetett mű lapszámát jelenti). A mű célja tehát – mint a szerző részletesebben kifejti – etimológiai jellegű: a frazémák eredetének, kialakulásának a vizsgálata. E vizsgálat jellemzése előtt azonban utalnunk kell arra, hogy BÁRDOSI e kötetének megjelenése előtt alapos tanulmányt írt a Magyar Nyelvőrbe „Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé” címen (Nyr. 2015: 1–17). Ebben a kitűzött cél mellett arról is tájékoztat, hogy milyen módszerrel fogja végezni a feldolgozást, megjelölve a közelebbi célt: „a munka célja, hogy O. NAGY GÁBOR szellemi hagyatékát összegezze, megőrizze és folytassa, ugyanakkor azt – már csak az azóta eltelt idő és a kutatások fejlődése miatt is – több szempontból meg is haladja” (Nyr. 2015: 2). Tanulmányában BÁRDOSI rövid nyelvtudomány-történeti képet fest a frazémák eredetét vizsgáló korábbi magyar kutatásokról, és ebben kiemeli, hogy O. NAGY GÁBOR 1957-ben megjelent „Mi fán terem?” (akkori tréfás elnevezéssel Mifantológia) című könyvében „280 magyar szólás, közmondás eredetét, művelődéstörténeti, képkeltő, szemléleti háttérét világítja meg olvasmányos stílusban, de tudományos

korszerűséggel és rendszerességgel.” Azt is megjegyzi, hogy hasonló jellegű összefoglaló munka azóta se született.

Az elmondottak másfelől azt jelentik, hogy O. NAGY GÁBOR valójában a nyelvtörténeti, filológus szemléletet és módszert alkalmazta, és BÁRDOSI – csak helyeselhetően – azt vette át, felhasználva természetesen az évtizedek alatt kialakult újabb eljárásokat és a saját korábbi eredményeit. A nyelvtörténeti módszer, amely nálunk az 1960-as évekig vezető helyet foglalt el a nyelvtudományban, mára szinte teljesen visszaszorult. Ez a szemlélet és módszer – mint ismeretes – többek között különösen a következőket tartotta szem előtt: egy-egy nyelvi jelenség eredetének, történeti alakulásának a kutatásakor minden felmerülő – akár kis jelentőségűnek látszó – kérdésnek is gondosan utána kell járni; a velük kapcsolatos előző tanulmányokat számba kell venni, az alkalmazható eredményeit – hivatkozással! – fel kell használni, továbbá a szerző által kikövetkezteteket közzétevő dolgozatot pontosan, érthetően meg kell fogalmazni, és még sorolhatnám tovább. BÁRDOSI idevágó célkitűzéseit találóan így fogalmazza meg: „körültekintő mikrofilológiai vizsgálatok alapján kívántam leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük.” (10)

Az én megítélésem szerint tehát az új frazeológiai etimológiai szótárt főleg két dolog tette kiemelkedővé. Először az, hogy a szerző O. NAGY GÁBORNAK a szólások és közmondások eredetét vizsgáló, újnak mondható eljárását építette tovább, valamint, hogy a nyelvtörténeti és filológus módszert következetesen alkalmazta. Közben azonban a frazeológiai etimológiai szótárnak az újdonságszámba menő műfajáig eljutott, több kisebb-nagyobb horderejű újítást is bevezetett, amelyek szintén hozzájárultak a szótár kiemelkedő voltához. A következőkben ezekből emelek ki néhányat.

Először is O. NAGY GÁBOR örökségére támaszkodva kidolgozta a több szóból, egy vagy több mondatból álló vagy éppen dialógusrészletből lett frazémák eredetének szótári bemutatását, illetőleg középpontba állította – éppen az általa említett mikrofilológiai vizsgálatok segítségével – a frazémák származásának kutatási lehetőségeit. Mindezt mintegy alátámasztotta már – bizonyos szempontból – a több mint ötszáz, magyar és külföldi munkát felsoroló forrásjegyzék (581–627) és – ebből következően is – a gazdag, de mindig pontos hivatkozásrendszer. Ide kapcsolódik aztán – újdonságként – az immár elektronikus források felhasználása (a rájuk való hivatkozás módját l. 12 és 583, valamint Nyr. 2015: 6).

Új és nagy dolognak számít, hogy BÁRDOSI nem kevesebb, mint 1800 frazémának az eredetét vizsgálta meg az ismertetett szótárában. Aztán a benne előforduló szólásokat, szólamondásokat, szállóigéket, közmondásokat külön is felsorolja a Mutatók című részben az első alkotóelemük szerinti betűrendben (670–682). Továbbá felvesz 63 eredet szerinti fő témakört, és a tárgyalat szólásetimológiákat ezeknek megfelelően is besorolja, valamint az illetékes témakörben ismét felsorakoztatja (693–744).

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a frazémák – különösen a szólások – legtöbb esetben az illető nép lelkivilágának, gondolkodásmódjának, egész valójának a kifejezői. Ezért tekintette Bárdosi a szótár jelentős újításának, hogy „feltűnteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is ott, ahol az alkotóelemek, a bennük szereplő képek, valamint a jelentések teljes azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé

tette” (11). Egyébként a leggyakrabban találkozunk a szólások idegen nyelvi megfelelői közül az angol, a francia, a német, a spanyol, az olasz, az orosz, a lengyel és latin nyelvűekkel, de vannak példák más közeli és távoli nyelvekből is.

Azt hiszem, teljesen új az ilyen szótárakban az „ikonográfia” címen jelzett eljárás, amellyel BÁRDOSI VILMOS élt szótára megszerkesztésekor. Ez azt jelenti, hogy egy-egy frazéma (szólás, közmondás, szállóige stb.) nemegyszer válik valamely műalkotás (főleg festmény, szobor) témájává. Ilyenkor a szótár szerzője a szócikk külön részében közli a megidézett mű képét és legfontosabb kultúrtörténeti adatait: az alkotó nevét, a mű címét, keletkezésének időpontját és a mű lelőhelyét vagy lelőhelyeit (l. részletesebben Nyr. 2015: 5).

Más esetekben a szótárszerkesztés során nem beszélhetünk az eddigiekhez hasonló újtásról, de arról igen, hogy például a szerző a szerkesztés egyes fázisait kiszélesítette, aztán a korábbiaktól eltérően más jelenségeket változtatott hangsúlyossá; továbbá gyakorlatiasabb megoldásokat keresett stb., és ilyenformán tette a szótárt teljesebbé és könnyebben használhatóvá.

Örültem például annak, hogy ebben a szótárban nagyobb szerepet kapott a kép. Ismeretes, hogy ez az egyik legfontosabb stílus eszköz, egyszerűen azért, mert stílusértékét attól kapja, hogy mindig láttat, és mindig valamilyen érzelmet, érzelmeket kelt. Nem alaptalanul írta Nagy László, a költő – elsősorban persze a költői képekre gondolva –: a kép energia-sűrítés. És a szólásokra talán az a legjellemzőbb, hogy kép van bennük, sőt a kép az alapja az illető szólásnak. Ezeket elemzi BÁRDOSI nagy beleérzéssel eredeti értelmükben, majd elhomályosult vagy éppen a megfejthetlenségig menő átvitt értelmükben. Mert a legtöbbször ez magyarázza meg a szólás eredetét, vagy éppen lehetőséget ad a szólás többféle eredeztetésére. Egyébként a szólásoknak a „nyelvünk virágai” – tudtommal – O. NAGY GÁBORTÓL származó, becéző jellegűnek mondható elnevezése elsősorban a frazémákban lévő képre vonatkozhat. BÁRDOSI is többször emlegeti így a vizsgált frazémákat.

Lássunk egy példát más területről is. BÁRDOSI alaposan végiggondolta a szócikkek bemutatásának a módját is, hogy mondanivalóját a leggazdaságosabban, a legrövidebben, de érthetően adja elő. Például művének a 15. lapján – a számos rövidítés után – 14 jelet sorol fel. Természetesen megvan a szerepe mindegyiknek, a különböző zárójeleknek, a kis üres körnek, az üres négyszögnek, és így tovább. Annyit azért megjegyzek, hogy a bibliográfiai információkat bevezető jel (kis, kinyitott könyv ábrája?) olyan kicsi és halvány, hogy nehéz felismerni. Aztán az összes zárójelféleség (talán 5 vagy 6-féle) szerepel, és ha sűrűn egymásutánban fordulnak elő a szövegben, bizony az olvasónak sokszor törnie kell a fejét, hogy az éppen ott szereplőnek mi is a funkciója.

És mit tapasztalunk a szótár egészének a vonatkozásában, olyan példát hozva, amely azt bizonyítja, hogy BÁRDOSI közvetlenül is segíti a szótár felhasználásával folytatandó kutatásokat? Érdekesek, sokatmondóak a szerzőnek a vizsgált frazémák eredetére vonatkozó általános következtetései, jóllehet ezeket inkább szintén a Magyar Nyelvőr-beli előtanulmányában tette közzé (Nyr. 2015: 6, 7 és 12–15). Azt is vizsgálta – természetesen a szótár felhasználásával –, hogy nyelvünknek ezek a fontos elemei mely területekről származnak, egyáltalán mik voltak a forrásaik. A forrásterületeket bizonyos tartományokba sorolta. Végül megállapítja, hogy a szótárban vizsgált frazémák 48 etimológiai tartományba sorolhatók. Azután ezeknek megfelelően – mindig ábécérendben – elő is számlálja őket, megjelölve azt is, hogy eredete szerint abba a tartományba hány frazéma tartozik, és hogy azok hány százalékot képviselnek az összes vizsgált frazémához képest. Mint egy ízelítőként megemlítek néhány etimológiai tartományt: az irodalom területéről származik

355 frazéma, és ez 22 százalékot jelent; a Bibliából származik 209 frazéma, az összes 13 százaléka, és 87 úgynevezett jövevényfrazémánk van, amely 5 százalékot képvisel (l. részletesebben Nyr. 2015: 12–15).

Kitérek még arra, hogy a vizsgált frazémák a keletkezésük idejét tekintve hogyan oszlanak meg. Mindjárt hangsúlyozom, hogy valójában minden korszak – a legrégebb időktől kezdve szinte máig – képviselve van. Mégis külön pozitívumnak tartom, hogy a szerző az általános szokástól eltérően viszonylag sok, huszadik században kialakult (több esetben szleng jellegű) – tehát mainak számító – frazéma eredetét vette bonckés alá. Egy megjegyzésem van. Magam az 1990-es évekbeli szólásokat így jellemeztem: „Újabb szólásaink – elsősorban az ifjúsági nyelvet és a katonai szlenget véve figyelembe – meglehetősen különböznek a korábbiaktól. Az ötletesség, szellemesség és humor mellett ugyanis a groteszk, azaz a nevetségesnek, valamint a meglepőnek, sőt az ijesztőnek a furcsa keveredése, továbbá a gúnyos, sőt trágár kifejező mód is jellemző rájuk.” (Édes Anyanyelvünk 1996. decemberi szám 12.) Nos, efféle szólásokkal – nem számítva néhány „szelidebb” példát – nemigen találkoztam.

Szólnom kell a sajátos szótár egészéről is. BÁRDOSI VILMOS frazeológiai etimológiai szótára jól átgondolt, logikus felépítésű alkotás. Kezdődik az előszóval (7–13), amely egyrészt megvilágítja a frazémák elméleti hátterét, másrészt megmagyarázza a szócikkek felépítésének, megszerkesztésének az egyes lépéseit. Ez utóbbiak a következők: a frazéma címszavának a kiválasztása, majd szótári alakjának meghatározása; ezt követi a frazéma jelentésmagyarázata; aztán az eredetmagyarázatok lehetőségeinek, buktatóinak a megtárgyalása; esetenként megtaláljuk az illető frazéma idegen nyelvi megfelelőit, illetve az ikonográfiai vonatkozásait; a sort a frazémával kapcsolatos bibliográfiai vonatkozások felsorolása zárja. Mivel a szerkesztő – mint már jeleztem – arra törekedett, hogy a szótárt könnyen és gyorsan lehessen használni, sok rövidítéssel és sok jellel élt szerkesztés közben. Az előszó után tehát következik a rövidítések és jelek felsorolása (14–15), majd maga a legtöbb oldalt elfoglaló szótári rész (16–579). Ezt követi a már említett „Felhasznált források” című hatalmas felsorolás (581–627). A kötetet a fontos szerepet betöltő „Mutatók” című fejezet zárja a következő beosztásban: névmutató (631–657), a szótárban előforduló frazémák mutatója, az első alkotó elemük szerinti betűrendben (658–692), a szólások, szállóigék, közmondások stb. mutatója eredetük szerint (698–744). Végül a Károli és a Káldi-Biblia helyeinek, rövidítéseinek megfeleltetéséről olvashatunk (745–746).

Itt, a recenzió végén utalok arra, hogy tanulmányozva BÁRDOSI hasznos és szép munkáját, egyetlen lényegesebbnek tűnő hiányérzet támadt bennem, közelebről a tárgyalt frazémák elméleti hátterével kapcsolatban. A szerző Magyar Nyelvőr-beli előtanulmányának az elején joggal jegyezte meg: „Jelen tanulmánynak nem célja a frazéma tudományos igényű meghatározása, sem a frazématípusok osztályozása” (Nyr. 2015: 1, jegyzet). Egyetértek ezzel magam is, ez az egyébként aktuális témakör külön könyvet érdemelne. De annyit talán érdemes lett volna megtenni, hogy a szerző mindjárt az előszóban – hangsúlyozva: a saját véleménye szerint – körülrja a frazéma lényegét. Majd közli a vizsgált frazématípusokat meghatározásukkal együtt.

Végezetül a Frazeológiai etimológiai szótár feltétlen erényének tartom az olvasmányos jellegét. Azt, hogy minden szócikke ösztönöz a további olvasásra, elmondhatjuk tehát: a szótár szinte olvastatja magát. Ezt pedig az magyarázza, hogy a szerző a szólások, közmondások, szállóigék stb. eredetét mindig „illő” és hatásos stílusban adja elő: egyszer elbeszélés-

szerűen, máskor kiemelő érvelésekkel, ismét máskor tréfásan, de mindig odaillően, továbbá érthetően és érdekesen. Hangsúlyozhatjuk, hogy az érthetőség érvényes a szakmaibb jellegű részekre is. Egyébként BÁRDOSI kitűnő érzékkel tudja a bizonyító érveket is összefoglalni.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy BÁRDOSI VILMOS sokrétű és érdekesen megírt műve igazi nyeresége nyelvtudományunknak. Segíti ugyanis új módszerével, elért eredményeivel (1800 frazéma eredetének vizsgálati eredményeit mutatja be!), elméleti következtetéseivel előre viszi elsősorban a lexikográfiai munkálatokat, de segíti a szaktudomány más ágait is: a lexikológiát, a szemantikát, a stilisztikát, a pragmatikát, a szociolingvisztikát, és így tovább.

Kiknek ajánlhatnánk tehát tanulmányozásra, felhasználásra, de csupán elolvasásra, olvasgatásra is? Elsősorban nyilván a szakembereknek, aztán a magyartanároknak, illetve a tanároknak általában, valamint a diákságnak és mindenkinek, aki szeret olvasni, és érdekel a szólások, közmondások kialakulása, illetve a magyar lelkiséget is tükröző frazémák története.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Slíz Mariann két könyvéről

1. Személynévadás az Anjou-korban. Históriaantik, Budapest, 2011. 269 lap. – 2. Anjou-kori személynévtár 1301–1342. Históriaantik, Budapest, 2011. 508 lap

1. „[A] 20. század első felét (...) tekinthetjük a történeti személynévkutatás legkiemelkedőbb időszakának” – állapítja meg SLÍZ MARIANN Személynévadás az Anjou-korban című monográfiájának bevezető fejezetében (16; a továbbiakban a pusztán lapszámok e kötetre utalnak). Mégis: „a középkori névadást egészében áttekintő összefoglalás nem született meg” (16). Nem is születhetett, mivel – amint erre BENKŐ LORÁND még a múlt század közepén felhívta a figyelmet – „Minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a régi magyar személynévkincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon” (1949: 247). A 20. század második felében számos személynévgyűjtemény született (a legfontosabbakat l. 16–17), ezek azonban „a 15. és az azt követő századokból” (16) merítenek, másfelől egyikük sem tekinthető „átfogó” névgyűjteménynek. E tekintetben korszakhatárt FEHÉRTÓI KATALIN 2004-ben megjelent Árpád-kori személynévtára (ÁSznt.) jelent. S bár az Árpád-kor utáni időszak neveinek az egész ország területére kiterjedő összegyűjtése még várat magára, de egyes területekről már jelentős névanyag áll rendelkezésünkre elsősorban a 15. és az azt követő századokból (16–17, hivatkozott munkák; vö. továbbá N. FODOR 2010a).

A 2004-ben megjelent ÁSznt. monumentális gyűjteménye ugyanakkor le is zár egy korszakot. A nyomában megjelenő névgyűjtemények (a modern történeti onomasztikai kutatások forrásaiként) már nem elégedhetnek meg a nevek előfordulásának (és dicsérendő módon szövegkörnyezetének l. 18) dokumentálásával, a mai tudományos igényű személynévtárak egyfelől feltárják – amennyiben lehetséges – a nevek etimológiáját, másfelől – azon az elven, hogy a név elválaszthatatlan a viselőjétől – megkísérlik a nevek (olykor eltérő nevek egyazon) viselőjének azonosítását, továbbá helyhez, illetve társadalmi réteghez

(esetleg családhoz, nemzetséghez) kötését. E kritériumoknak maradéktalanul megfelel SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtára.

2. Az Anjou-kori személynévtár 14 000-et meghaladó személynévi adatot tartalmaz az 1301 és 1342 közötti időszak kiadott és kiadatlan okleveleiből. A szócikkek élén jellemzően a névváltozatok közül leggyakrabban előfordulót találjuk, a névváltozatok pedig alcímszóként szerepelnek. (Megjegyezzük, hogy ez az eljárás igen körültekintő utalási rendszer kialakítását feltételezi, melyet az Anjou-kori személynévtár tökéletesen megvalósít.) Egyes kivételes esetekben – elsősorban a származéknevek rendszerének átláthatósága okán – a ritkábban előforduló alapnév (pl. *Ireneus*, szemben a gyakoribb *Erne* változattal), illetve ennek a forrásokból való teljes hiánya esetén a modernizált alapalak szerepel a szócikk élén. A változatok között nemcsak a származéknevek, de jól áttekinthetően az írásváltozatok is szerepelnek. A névkorpusz a középkori névanyagot feldolgozó névtárak nyomán nem különíti el az oklevelekben értelemszerűen jóval ritkábban előforduló női neveket, hanem a címszót követően közli a néviselők nemét. (Amennyiben egy nevet férfi és nő is viselhetett, a névtár a férfi és a női nevet indexszel megkülönböztetett homonimákként, külön szócikkekben veszi fel, pl. *Miche¹*, *Miche²*.)

Külön is figyelmet érdemel a nevek etimológiáját megadó szócikkrsz. Mivel a névtár nem elsősorban etimológiai céllal készült, ezért, amennyiben a név szerepel a LADÓ–BÍRÓ-féle utónévkönyvben, a névtár (külön utalás nélkül) ehhez a szakmunkához irányítja a használóját. Ha a szakirodalomban megtalálható a név magyarázata, az adott szakmunkára utalás igazít el bennünket. A célkitűzésnek természetesen megfelel ez az eljárás, ám az etimológiák iránt érdeklődő olvasó talán örömmel vette volna, ha egy rövid, az etimonra történő utalás segíti munkáját (természetesen a vonatkozó szakmunkák feltüntetése mellett), ahogy egyes vitatott esetekben ez igen célszerűen megjelenik a névtárban. Ugyancsak érdemes lett volna esetleg a saját etimológiai megfontolásokhoz is utalni az olvasót olyan esetben, amikor a monográfia része az etimológia tüzetes vizsgálata (pl. *Chunkymanus*, l. 62–63). A kutatás számára nem elhanyagolható adalékként említjük továbbá, hogy esetenként ugyanazon – bizonytalan eredetűnek tartott – név etimológiája másként jelenik meg N. FODOR JÁNOS személynévszótárában (vö. pl. *Apaj*: < *apa* [ti. köznévb], ezzel szemben N. FODOR [2010a: 39–40]: < *apai* < *Apa* [ti. helynévb]).

Általánosságban szerencsésnek tarthatjuk a görög és latin etimológia (értsd: közvetlen átvétel) egybekapcsolását, hiszen vonatkozó neveink jó részéről nehéz megmondani, hogy a görög vagy a latin névalak a magyar név közvetlen forrása. Ugyanakkor vannak esetek, amikor talán célszerű lett volna megfontolni a különválasztást. Művelődéstörténeti okokból a *Mihály* keresztnévünket tarthatjuk közvetlenül görög, míg az *Anianus* nevet közvetlenül latin átvételnek. A görög és latin etimológia különleges problematikáját kínálja *Ágnes* nevünk. Ez esetben valóban nem dönthető el, hogy a végső etimont kínáló görög név (< gör. *ἀγνώς* 'tisza, szűzies') vagy latin megfelelője került a magyar névállományba. Az *Agna* (< lat. *agna* 'nöstény bárány') név(változat) azonban csupán népetimológiásan került az *Ágnes* alakváltozatai közé. A vonatkozó szócikk ugyanakkor azt sejteti, mintha az *Ágnes* alapnévből eredő származéknevről lenne szó. A középkor – mint említettük – népetimológiával valóban összekapcsolta a két nevet (l. KnE. 239–240, 241. is), a nem szerves összetartozásra azonban célszerű lett volna utalni a szócikkben. (Vö. még: *Andreas*: lat.,

Endre [*< Andrej ≲ Andreias*]: gör.-szláv [a KnE. alternatív német vagy latin származtatása mind művelődéstörténeti szempontból, mind a források tanúsága alapján megalapozatlan].)

A jól szerkesztett, lehető legtöbb információt (név- és írásváltozatok névetimológia, azonosítás, helyhez és társadalmi réteghez kötés stb.) tartalmazó, szöveggörnyezetet is közlő névtár a történeti névtanon túl számos tudományág (történelemtudomány, társadalomtörténet, történeti szociológia, nyelvtörténet, helyesírás-történet stb.) kiváló forrása.

3. Bár egy filológiai tekintetben kiválóan összeállított névtár önmagában is kiváló tudományos teljesítmény, mégis akkor hasznosul igazán, ha megtörténik szaktudományi feldolgozása is. Tekintve, hogy a névanyag legjobb ismerője maga az összeállító, így a lehető legszerencsésebb, ha az összegyűjtött anyagot ő maga hasznosítja (vagy legalábbis kezdi el tudományos feldolgozását). SLÍZ MARIANN – korábbi kutatásait is integrálva, l. pl. SLÍZ 2006, 2011 – ezt is megtette Személynévadás az Anjou-korban című kiváló monográfiájának keretében (hasonlóképpen: N. FODOR 2010b).

A személynévkutatás történetének célszerű rövid áttekintése (11–18; részletesen l. N. FODOR 2015) után a szerző vizsgálatainak témáját, céljait és módszereit mutatja be. E fejezetben a kutatás egyik legfontosabb névtörténeti jelentősége is világosan megfogalmazódik, abban a korszakban járunk ugyanis, amikor „az egyeleműről a kételemű nevekre való [...] áttérés” (20) folyamata zajlik, mely fontos állomás a családnevek kialakulása felé is. A terminológiai kérdések tisztázása (20–30) szükséges és fontos fejezete a munkának. SLÍZ MARIANN terminológiai rendszere nem mindenben felel meg N. FODOR JÁNOSÉNAK (2010b: 20–36) – a két munka olykor (dicsérendő módon) tudós párbeszédet is folytat egymással –, ez azonban csupán annak jele, hogy a személynévtan terminológiája területén akadnak még feladatok (vö. SZENTGYÖRGYI 2011: 10–11. is). Ezúttal egyetlen terminus technicusra hívnám fel a figyelmet. A „*dictus*-os név” (21) véleményem szerint par excellence nem név, hanem a korabeli – csak a latin nyelvű – hivatali írásbeliség (oklevelezési gyakorlat) körülírással szerkezete (l. még N. FODOR 2010b: 28), melyből számos esetben elvonható (rekonstruálható) a szóbeliségben is élő, reális névalak. A korpusz bemutatásának fejezetében (29–33) külön kiemelendő az a filológiai érzékenység, mellyel a szerző a lejegyzések pontatlanságait, hibáit és az oklevélhamisítás összetett problematikáját is figyelembe veszi. Ugyancsak dicsérendő az a törekvés, hogy az oklevélbeli névadatokat minden egyes esetben törekszik időben, térben (helyhez kötés) – ezzel összefüggésben említendő a korpusz vizsgálatához kialakított 11 régió elkülönítése (39–40) –, illetve a társadalmi helyzet szempontja szerint is elhelyezni. (Mindez megfelel a történeti névtanban is alkalmazandó dimenzionális nyelvszemléletnek.) E három szempont kiegészülhetne az etnikai besorolás kísérletével, amely azonban – amint a szerző kiválóan érzékeli – sok bizonytalanságot is rejt magában (144–145), így végkövetkeztetésként ekként fogalmaz: „E nehézségek és bizonytalanságok [...] nem teszik lehetővé, hogy kellően megalapozott véleményt mondhassunk a névviselők etnikumáról [...], ezért a továbbiakban ennek a szempontnak a vizsgálatától eltekintek” (46; vö. N. FODOR 2012. és SZENTGYÖRGYI 2012. is).

A monográfia következő nagy fejezete (49–173) az egyénnevek vizsgálatát tűzi ki célul. Az egyénnevek vizsgálatának kérdései és lehetőségei című alfejezet elsőként az alapnév és a névváltozat viszonyát tárgyalja. Itt értelmezi a szerző a különböző nyelvekből átvett (eredendően) azonos nevek kérdését, és arra a következtetésre jut, hogy „ugyanannak

az egyénnévének más-más nyelvekből történt átvételével [...] több, az adott korban e g y - mástól világosan elkülönített név jön létre (pl. *János* és *Iván*; *András*, *Endre* és *Andor*)” (50; a kiemelés tőlem: Sz. R.). Ha ez így van (márpedig tökéletesen egyetértünk a szerzővel), még kevésbé érthető, hogy ezen neveket miért (az alapnévből származtatott, a csak helyesírási különbségeket mutató nevekhez, a becézett – funkcionálisan nem minden esetben biztos, hogy a korban önálló – névformákhoz [vö. 66], illetve a valós (belső nyelvi) derivátumokhoz – melyek megítélése olykor szintén kérdéses – hasonlóan) névváltozatként (alcímszóként), és nem önálló nevekként vette fel névtárába. (Véleményünk szerint pl. az *Iván* éppúgy alapnév a korban, mint a *János* [*Johannes*].)

A részletes (táblázatokkal szemléltetett) elemzés először a férfinévek társadalmi, területi és időbeli megoszlását elemzi (67–124). Fontos tanulság, hogy a leggyakoribb nevek és azok sorrendje tekintetében sem a (vizsgálható) társadalmi rétegek között, sem a nevek földrajzi megoszlása szerint nincs számottevő különbség. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a magyar eredetű nevek aránya folyamatosan fogy.

A korszakból fennmaradt női nevek összessége a teljes korpuszéhoz képest elenyésző (mindössze 270), mégsem érdektelen a férfinévekéhez hasonló szempontú vizsgálatok elvégzése (124–131).

A következő alfejezetben (132–138) a szerző a névváltozatok (alap- és származéknevek) összefüggéseit vizsgálja. Fontos szempontokat kínál – többek között – az egyes származéknevek önálló névvé válásának folyamatához.

Művelődéstörténeti szempontból is különösen figyelemre méltó a névadási motivációkról szóló fejezet (139–173), mely a szentek kultuszának hatását, a patrocínium és a személynév-gyakoriság kérdéseit, az irodalmi eredetű névadást, illetve a névöröklés kérdéseit vizsgálja.

A kötet utolsó nagy fejezetében (175–235) a megkülönböztető nevek állnak a vizsgálat középpontjában. A szerző rámutat azokra az okokra, amelyek motiválhatták a családnevek kialakulását. E tekintetben nem hanyagolható el a hivatalos írásbeliség szerepe, noha nyilvánvalóan a folyamat a szóbeliségben zajlott. E fejezetnek fontos tartalmi megállapításain túl módszertani megfontolásai is különös figyelemre érdemesek (l. pl. a Több adat hiányában alkalmazható eljárások című alfejezetet, 192–194). A fejezet számos ponton kínál újszerű megközelítésmódokat, ilyen például a jogi ügylettel kapcsolatos névszociológiai kérdések vizsgálatának (222–224) vagy a szövegalkotás hatásának (224–228) a kutatásba történő bevonása.

4. SLÍZ MARIANN névtára és monográfiája (melyek egy kevésbé kutatott korszak [vö. 20] neveinek gyűjteményét és átfogó elemzését kínálják) egyaránt hiánypótló szakmunka. Az Anjou-kori nevek összegyűjtése és elemzése ugyanakkor jelzi a történeti személynév-tan kutatói előtt álló további feladatokat is (mintát adó kutatói teljesítményként), melyek a jövőben – reményeink szerint – egyrészt a történeti személynévanyag további gyűjtésére, másrészt ezek módszeres feldolgozására irányulnak.

Hivatkozott irodalom

ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

- BENKŐ LORÁND 1949. A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–124, 244–256.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2012. Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 143–158.
- N. FODOR JÁNOS 2015. Történeti személynévkutatás. In: FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 115–144.
- KnE. = *Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek*. Szerk. FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.
- SLÍZ MARIANN 2006. Az Anjou-kori személynevek kutatásának kérdései. *Névtani Értesítő* 28: 171–180.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Személynevek a középkori Magyarországon*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.
- SENYGYÖRGYI RUDOLF 2011. A Tihanyi alapítólevél személynevei I. Középkori okleveleink teonimái. *Névtani Értesítő* 33: 9–28.
- SENYGYÖRGYI RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereneinek tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 133–142.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.

Szerk. FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2013. 199 lap

A kötet tizenhat előadás írott változatát tartalmazza, melyek a 2012. március 29–30-án tartott 7. szegedi nyelvtörténeti konferencián hangzottak el. A konferencia-sorozat korábbi alkalmaitól eltérően ezúttal nem volt témabeli kötöttség, így „a nyelvtörténeti kutatások széles spektrumát” mutatja be a kötet (5). Ezúttal előtérbe kerültek a grammatikalizációs kutatások és a történeti morfológia különböző aspektusai, ugyanakkor helyet kapott például a történeti nyelvjáráskutatás, a névtan, vagy éppen a pragmatika is. Az egyes tanulmányok nem tematikus csoportokban, hanem a konferencia-sorozat hagyományainak megfelelően a szerzők szerinti betűrendben követik egymást.

BÁBA BARBARA tanulmánya a földrajzi köznevek történetével foglalkozik négy kisebb tájegység anyagán, elsősorban az elterjedtség és az írásos adatoltság kérdésköréből kiindulva (7–15). Bizonyos alapnyelvi földrajzi köznevek csak a 12–13., esetleg a 14. századtól adatolhatók, vagy ha kimutathatók is, csak később válnak elterjedté (*mál, ház, falu ~ falva*). Az elemzés egy szűkebb jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata, az ’erdő’ jelentésű földrajzi közneveket (*kerek és erdő*) tárgyalva. Mindkét lexéma finnugor tövű és általános

jelentésű, névalkotó szerepű. A *kerek* már a korai ómagyarban is 'erdő' jelentésű lehetett, a legáltalánosabban használva, míg az *erdő* hiteles adatai a 13. századból származnak, viszont a 14. századra dominánssá válik (az OklSz. adatai alapján). A *kerek* a déli és keleti területeken mutatható ki, az adatolás szerint időben elsődleges, ezt a szó poliszém voltával indokolja a szerző. A jelenkori névanyagban az 'erdő' jelentésű lexémák elterjedtsége nem egyenletes. Ez a kategorizáció jellegével magyarázható: a hierarchia magasabb fokán kevesebb nyelvjárási megnevezést találunk, míg az alárendelt fogalmat kifejező, nyelvjárási elemek (*bakony*, *csalit*, *eresztvény*) a specifikusabb mikrorendszerekben jelennek meg.

A grammatikalizációs kutatások általános, ugyanakkor vitatott elméleti kérdésköreit vizsgálja DÉR CSILLA ILONA, különös tekintettel arra, hogy a grammatikalizáció külön változástípusnak tekinthető-e, s ha igen, melyek az univerzális jegyei (17–28). A szerző az (egyirányú) önálló változás mellett érvel, azaz nem csupán szerkezeti újraelemzésként értelmezi a jelenséget. Számos újabb, nemzetközi szakirodalom kritikai áttekintése és szembeállítás során mutatja be az egyes tényezők szükségességét, érvényességüket pedig magyar példákon keresztül is érzékelteti. Ezek alapján a formai rövidülés, fonológiai redukció nem invariáns jegy, ugyanis a kétféle változás nem feltétlenül függ össze. Ezt érzékletesen példázza az *asszem* ~ *assizsem* ~ *azt hiszem* alakulása, ugyanis az alakváltozatok felcserélhetők funkciót és szintaktikai szerepet tekintve egyaránt, a használati különbség a stílusértékükben jelentkezik. A szemantikai és szerkezeti változások sorrendje szintén kérdéses (példa az *ilyen* diskurzuszjelölői funkciója). A jelentés módosulása nem kifakulásként értelmezhető: a referenciális jelentés fokozatos elvesztése átfedésben van a funkcionális jelentés kialakulásával. A grammatikalizáció nem feltétlenül jár együtt szerkezeti változással és újraelemzéssel, az elem/szerkezet kategóriája viszont megváltozik (főnév > melléknév; melléknév > determináns stb.). DÉR CSILLA ILONA összességében két invariáns jegyet állapít meg: a komplex, speciális szemantikai változást és a kategóriaváltást. Ebben a megközelítésben a pragmatikalizáció is része a változástípusnak. A vizsgálat nyitott marad arra nézve, hogy az invariáns jegyek hogyan írhatók le következetesen, illetőleg hogy sorrendjük állandó-e.

DÖMÖTÖR ADRIENNE négy olyan diskurzuszjelölőt tárgyal, amelyek vagy mai funkcióikat tekintve vagy alakulástörténetük bizonyos szakaszában párhuzamba állíthatók (29–39). A korábban külön-külön vizsgált mondásigei alapú kifejezésekről (*mondván*, *úgymond*, *hogy úgy mondjam*, *idézőjelben mondom*) ezúttal egy együttes áttekintést kapunk, kitérve a rájuk jellemző grammatikalizációs (pragmatikalizációs) folyamatok hasonlóságaira és különbségeire. Emellett a széles körű korpuszalapú gyűjtés naprakész nyelvhasználati adatokkal és megfigyelésekkel egészült ki. A *mondván* és az *úgymond* esetében a grammatikalizációs változások forrása a kettős idéző kifejezésbeli előfordulás, illetőleg az ebből adódó idézetjelölői funkció. A *mondván* már a középmagyarban áterjed a függő idézetekre is, ezáltal újraértelmeződve a magyarázat kötőelemévé válik, elsősorban okadást fejez ki. Az *úgymond* a *mondván*-tól eltérően ismétlődő, így alkalmas az idézet fenntartására is. Diskurzuszjelölői szerepeit a következőkben foglalja össze a szerző: külső forrásból származó szó vagy szó szerkezet átvétele/interpretációja, sajátos nyelvhasználati eljárás jelzése, elhatárolódás–szabadkozás, terminológiába bevonás. Újabb jelentés a magas hírértékű részlet kiemelése. A *hogy úgy mondjam* nemcsak az előzőeknél jóval később vált bevett fordulattá, hanem esetében nem is mutatható ki forrásszerkezet (német, sőt latin és görög minták viszont lehetségesek). Diskurzuszjelölői szerepei ugyanakkor párhuzamba állíthatók az idéző szerkezetekből keletkezett elemeknél látottakkal,

emellett jelölheti a mondanivaló újraformálását is. Az *idézőjelben mondom* (csoport) szintén újabb keletkezésű. Az írásjel meghangosítása ellenére nem egyenes idézetre utal, hanem metaforikus vagy leegyszerűsített fogalmazást, esetleg a szótári jelentések egyikének elhárítását jelzi, emellett a *mondván*-hoz és az *úgymond*-hoz hasonlóan távolságtartó, szabadkozó vagy bevonó attitűdök fejeződhetnek ki benne.

GUGÁN KATALIN történeti összehasonlító vizsgálatában arra keres választ, hogy mennyire feleltethetők meg egymásnak a hanti (szurguti nyelvjárás jugáni alváltozatában) és a magyar igeekötők kialakulásának folyamata – mit is jelent az, amikor párhuzamos változásként beszélnek erről a jelenségről. A terminológia és a kategorizáció tisztázása után a szerző bemutatja a hanti igeekötőket, részletesen három eredetileg irányjelentésűt (a 'fel', 'el', 'le' jelentésűeket), amelyek úgy is kapcsolódhatnak igékkel, hogy már nem lehet irányjelentést tulajdonítani nekik. Fontos azonban, hogy bár produktív igeekötőkről van szó, nincs olyan közöttük, amely az eredeti határozói jelentését teljesen elvesztette volna. Az akciómínőségek közül a cselekvés/folyamat túlzott mértékét jelölő funkciónak megfeleltethető két igeekötő, ebből azonban az egyik nem irányjelentésű. Az igeekötők grammatikalizációs változásaira rátérve szembeesíti a szerző a magyar és a hanti igeekötők alakulását különböző kritériumok szerint: kötöttség, komplexitás, kombinálhatóság, sorrendiség, disztribúció. Ezek, valamint a szintaktikai tesztek (törölhetőség, mozgathatóság) alapján mindkét igeekötőtípus a prototipikus szó és a prototipikus klitikum között helyezhető el, vagyis fokozatosság érvényesül, noha az egyes tényezőkben mutatnak különbségeket. Az autonómiavesztést tekintve a szempontok egy része arra enged következtetni, hogy a hanti igeekötők a klitikumhoz állnak közelebb. Jelentésváltozás tekintetében a magyar igeekötők kevésbé autonómak, viszont mondattanilag függetlenebbek, a formai autonómiájuk pedig nem függetleníthető az OV alapszórend megváltozásától.

Az alapszórend változásával kapcsolatban keres magyarázatot HORVÁTH KATALIN a transzformációs csoportok működéséből kiindulva, a mai magyarban (55–67). A tipológiai szakirodalom kettős alapszórendűnek tekinti a magyart (SOV és SVO), az SOV > SVO típusváltás átmenetként értelmeződik. HORVÁTH KATALIN emellett érvel, hogy az SVO komplexebb, így fejlettebb (általánosabb, szélesebb összefüggésekre kiterjedő), ugyanis a jelöltebb grammatikai jellemzők kifejezését teszi lehetővé és igényli. A szórendi kettőséget és váltást (ZSILKA JÁNOS nyelvelméletének nyomán) a transzformációs csoportok alapján indokolja. Az egyszerű, konkrét tárgyas (tranzitív ige) csoportjára jellemzőek a kettős szerkezetek. A tárgyak szintaktikailag különböző formái és a csoportokban szereplő elemek természetes szórendje között alapvető összefüggést tételez a szerző: a belső tárgy SOV (imperpektív), míg az objektív tárgy SVO (perfektív) szórendet mutat. Emellett szerepet kap az ige jelentése, a mentális cselekvések kettős alapszórendet mutatnak, míg a – valószínűleg később kialakult – statikus igeekötők alapesetben SVO sorrendűek.

HORVÁTH LÁSZLÓ korpuszvizsgálatában a mennyiséget kifejező elemek (*összes, többi, némely* és *csupa*) utáni számhasználat diakrón változását mutatja be, elsősorban kvantitatív alapon, jelentős példaanyaggal szemléltetve a statisztikákat (69–84). A négy vizsgált elem alakulástörténetének közös mozzanata, hogy a bemutatott mintegy 170 év alatt az egyeztetésben többes szám > egyes szám irányú változás következett be. Fontos módszertani szempont a változás meghatározásában a jelzett szó megszámlálható, illetőleg megszámlálhatatlan voltának figyelembevétele. A különbségek a változás bekövetke-

zésének időszakában és a megítélésben mutathatók ki. Az *összes* esetében a 20. század utolsó néhány évtizedére tehető a változás, míg a *többi* és a *némely* alakulása a 19. század utolsó negyede és a 20. század eleje között zajlik. A *csupa* mutatja a legnagyobb ingadozást, a 19. századra többes, majd a század végére ismét egyes számú egyeztetés jellemzi. A változás időbeliségének és okainak lehetséges magyarázatára nem tér ki a tanulmány.

A nyelvjárástörténet egyik új részfejezetére hívja fel a figyelmet JUHÁSZ DEZSŐ: a nyelvjárásterületek közötti, azaz két vagy több nyelvjárási régiót érintő állapotok és mozgások feltárására (85–98). A módszertant tekintve szintén újdonságnak tekinti a filológiai nyelvjárástörténet mellett megjelenő történeti nyelvöldrajzot, azaz a nyelvatlaszok anyagából kiinduló történeti összehasonlító elemzések lehetőségeit. A régióközi mozgások feltárásához az olvasó képet kap a szomszédsági és migrációs kapcsolatokról, immár három nagyobb területként szemlélve a tíz nyelvjárási régióként definiált és leírt térséget (86–93). Az új vizsgálati módszer lehetőségeiről a 'kecskegida' jelentésű szavak nyelvöldrajzi mozgásának rekonstruálásán keresztül kapunk képet (94–96). A szerző arra következtet a nyelvjárási atlaszok vonatkozó térképei alapján, hogy akár egy nyelvjáráson belül is mód volt különféle morfológiai, lexikai változatok használatára már a korai időszakokban is. Napjainkra a legarchaikusabb, legelszigeteltőbb nyelvjárások, nyelvjárás-szigetek őrzik csupán a *kecskefi*, *kecskefiú* megnevezést, de az ómagyarban szélesebb körű lehetett. A magyar nyelvterületen a legelterjedtebbek az állathívogató, hangutánzó eredetű (*gid-* ~ *göd-* ~ *göd-*) morfológiai és hangtani variánsok (*gidó* ~ *göde* :> *gödölye* stb.), elsősorban a *gida*. A képző használata itt átértékelődött a kicsinyítés kifejezésére, míg a tő onomatopoeitikus voltából adódóan eredetileg a folyamatos melléknévi igenevet jelölhette. Jellegzetes megnevezés nyelvöldrajzi szempontból az *olló* (*kecskeolló*): székely tájszó, feltehetően olyan átvétel a honfoglalás előttről, amely csak a székely csoportban honosodott meg, s később sem terjedt el széles körben (a mezőségi területről való visszaszorulása a *gidó* változat terjedésével magyarázható).

KALCSÓ GYULA a sociativusi toldalék 16. századi használatából kiindulva pontosítani kívánja a *-stul/-stül* eredetmagyarázatával kapcsolatos megállapításokat, alapjaiban egyetértve BERRÁR JOLÁN gondolatmenetével (99–104). A pontosítás iránti igény az ablativusraggal kapcsolatban, illetőleg az *-s* képző felismerhetőségét tekintve jelentkezik. KALCSÓ szerint lényeges, hogy a nyelvérzék az *-ul/-ül* vagy a *-tól/-től* raggal rokonnak érezhette-e a *-stul/-stül* végződését. Ezt az érvet a *mindenestülfogva* példáján keresztül próbálja érvényesíteni a szerző, felidézve BERRÁR írását a *-től fogva* névutós szerkezet alakulástörténetéről. A *-től ... -ig* poláris kifejezésekbe bekerülve a *fogva* 'egészen, teljesen' jelentése megváltozik, felveszi a 'kezd' jelentést. Eszerint, miután kialakult a ragvonzó névutós *-től fogva* szerkezet, analógiás hatással lehetett a *mindenestülfogva* határozószóra, így a nyelvérzék idővel ebben a lexémában is az ablativusragot azonosította. A Magyar Antikvakorpusz nyomtatványjaiból származó adatok alapján a *-stul/-stül* nyelvállást tekintve az ablativussal korrelál (noha kevés adatból lehet következtetni).

A meggyőzés stratégiáinak nyelvi vetületét tárja fel KUNA ÁGNES az *Ars medica* (1557 k.) receptjeiben funkcionális pragmatikai megközelítésben kvantitatív és kvalitatív módszerekkel (105–122). A szövegtípus indoklását az adja, hogy a korai orvoslásban a gyógyító egyik legfontosabb eszköze a beteg pozitív hozzáállásának kialakítása, ennek nyelvi vetületei pedig megfigyelhetők az orvosi témájú írásokban. A 16. századi orvosi

receptekben a hasznosság, hatásosság hangsúlyozása a tematikus határjelölő pontokon fordul elő. A vizsgálat kvantitatív jellege az anyag keresési kategóriákra osztásában jelentkezik: attitűdjelölők, eredményesség, emellett az időtényező, a hitelesség, a bizonyosság, a kipróbáltság fogalmi és szerkezeti. További szempont a betegség fogalmi alkategóriáinak összegyűjtése a forrásból. A kvalitatív szövegelemzés arra is kitér, hogy a gyakori előfordulás nem egyenértékű a meggyőzési kategória tipikusságával (az általános pozitív attitűd kategóriájának például mintegy a fele kötődik meggyőzéshez). A legtipikusabb stratégiák a hasznosság, a meggyógyulás és a kipróbáltság fogalmi kidolgozásai. A tanulmány további nyitott kérdéseket is felvet: az orvosi szöveghagyomány más szintjein is kirajzolódik-e az itt feltárt hálózat – illetőleg lehet-e következtetni a stratégiák hatékonyságára ezek alapján.

A Szövegelemlékeink alakzati megközelítéséhez című tanulmányban NAGY L. JÁNOS a sorrendi kereszteződés alakzatát mutatja be. A kétfelé tagolt szerkezeti megoldásra, melyben egy szerkezet elemeit fordított sorrendben ismétlik meg, a Halotti beszédből egy (*evce – gimilftvvl – gimilfben – [halalut] evce*), a Mária-siralomból három példát ismerhetünk meg, azok szintaktikai és szemantikai vizsgálatával (*Scegenul – fcepfegud / wirud – hioll wyzeul; Wegh halal – engumet / eggedum – illen; eggedum – illen / maraggun – urodum*). Az első példa jelentőségét az adja, hogy a latin párhuzamokra nem jellemző ez a sorrendi megfordítás, a Mária-siralom részletei pedig különleges retorizáltságról árulkodnak. Az alakzatok szerepét a szerző az okviszonyok kiemelésében (következményesség vagy magyarázat), illetőleg a fokozásban és a szembeállításban (implikált többlet) látja.

NÉMETH MIKLÓS a *minden*-nel alkotott jelzős szerkezetek számbeli egyeztetése kapcsán kíván rámutatni olyan szempontokra, amelyek az eddig elfogadott eredetmagyarázat megkérdőjelezik (135–140). A tanulmányban a szó alaktani meghatározottsága válik magyarázó elvvé arra nézve, miért nem lesz domináns a többes szám használata a *minden* után. A kései ómagyarból adatolható többes számmal való egyeztetés a latin minta követésére utal (hivatkozva DÖMÖTÖR ADRIENNE eredményeire). A *minden* kronológiáját tekintve problematikus, hogy az *-n* határozóragnak tekinthető-e, vagy pedig képzőnek. A *kevesen, öten* típusú alakokkal való párhuzamba állítást (és a határozóragos magyarázatot) fonológiai szempontból cáfolja a szóvégi *-n* előtti *ē* hangszíne miatt (egyetértve KÁROLY SÁNDORRAL). NÉMETH MIKLÓS a keletkezés idejét tekintve elképzelhetőnek tartja, hogy a *minden* csak a korai ómagyarban alakult ki, bevonva a *mindenszentek* korai, egyes számú adatait (*mind-szent*, elsősorban helynévi adatokban), valamint a mai nyelvjárási egyes számú változatokat.

A *szóval* diskurzusjelölő történetének feltárását és szinkrón jelentéseinek, funkcióinak bemutatását tűzi ki vizsgálata tárgyául SCHIRM ANITA (141–150). A tanulmányban nagy szerepet kap a diskurzusjelölő kategória elemei kapcsán gyakran emlegetett stigmatizáció részletes tárgyalása. A szerző szerint a *szóval* alakulástörténete a grammatikalizációra jellemző „megszokott utat járta be” (143, 145). A szerkezeti változashoz jó szempontként szolgál DÉR CSILLA jelen kötetben szereplő írása, mely szerint a fonológiai redukció nem szükségszerű feltétele vagy jelölője a grammatikalizációs változásoknak, illetőleg a két változás összefüggése nem törvényszerű. A *szóval* ~ *szal* alakváltozatok között sem tapasztalható funkciómegoszlás. A szerző szerint az adatok egy részében megfigyelhető a beszélői attitűd: bizonytalanság, ironia, felháborodás (144, 146). A konkrét példák esetében azonban inkább figyelemirányító szerepről beszélhetünk: a tényleges beszélői viszonyulást valójában minden idézett részletben a folytatás teszi explicitté a befogadó számára.

A szóátadás és szóátvétel funkció kapcsán nem világos, hogy a *szóval* sajátosságaként értékelhető-e ez a szerep, vagy általánosan a diskurzusjelölő kategóriájába tartozó más elemekre nézve is. A szerző hangsúlyozottan meglepő jelenségnek tartja, hogy a *szóval* a Twitter üzenetekben is megjelenik, a 140 karakterre való korlátozottság ellenére. A kis terjedelem és a „tartalmas szavakkal történő kitöltés” összefüggése mint esetleges elvárás (147) azonban kevésbé általánosítható egy ilyen típusú kommunikációs helyzetben, hiszen a küldhető üzenetek száma nincs korlátozva. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az így zajló kommunikáció aktuális célját és funkcióját sem, ezektől függően pedig bármely hasonló elem szabadon betöltheti a diskurzusirányító vagy a diskurzus folyamatosságát fenntartó szerepeket (emellett több idézett példában inkább oksági, következtető viszonyt fejez ki a *szóval*, semmint beszélői attitűdöt).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF az ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változásait tárja fel 17–18. századi (kéziratos) boszorkányperek szövegeiben (151–168). A *-ból/-ből*, *-ról/-ről* és *-tól/-től* rendszerváltozatai a következő változási irányokat mutatják az ómagyar kor vége felé: először a középső nyelvállásfokban történő kiegyenlítődést, majd a felső nyelvállásfok felé történő kiegyenlítődést. A szerző három dimenzionális megközelítésű esettanulmányban mutatja be a középmagyar kor egyes időszakaira jellemző rendszerbeli mozgásokat, folyamatosan szembesítve megállapításait BENKŐ LORÁND munkájával (Magyar nyelvjárástörténet), illetőleg a 20. századi gyűjtések eredményével. Az első esettanulmány anyaga egy 18. századi, Zemplén megyéből származó perszöveg, ahol az ablatívuszi ragok az egységesedő felső nyelvállásfok felé mutatnak – éles ellentétben azzal, amit BENKŐ LORÁND rögzített a 18. századra vonatkozó térképeken. A különbséget SZENTGYÖRGYI RUDOLF az eltérő regiszterű forrásokban látja, a térképek ugyanis az irodalmi, illetőleg a későbbi normává váló nyelvhasználatot tükrözik. A második esettanulmány a 17–18. századi versengést, keveredést mutatja meg Máramarosszigeten. A diakrón folyamatok mindkét irányban megindulnak, a század közepétől a középzárt változat felé közeledve. A heterogén állapot szociolingvisztikai okokkal magyarázható (ritkán lakott nyelvsziget román és ruszin lakosság által közrefogva). A harmadik esettanulmány egy 1619-es Nagyszombat–Szilincs területéről származó perszöveget dolgoz fel. Ezúttal az egyes kihallgatási szakaszok különböző jegyzői élesen elkülönülő változatokat produkálnak: a helyi, szilincsi felső nyelvállásfokú forma és a pozsonyi fogalmazó által használt középső nyelvállású, normakövető todalék összjátékát. BENKŐ LORÁND vonatkozó térképének adatai ugyancsak a normakövetést képviselik. A szerző a vizsgálat kitekintésének lehetőségét más releváns nyelvi jelenségek (*i*-zés, *ö*-zés) bevonásában látja.

A feltételes mód 16. századi használatával kapcsolatosan Svetkovics Katalin levelezése alapján szolgáltató Adalékok-at TERBE ERIKA (169–174; illetőleg a formai változatok szemléltetését szolgáló melléklet). Az adatok azt mutatják, hogy míg az 1530-as évekből származó levelekben erősen érezhető a latin hatás a feltételes mód mondatbeli funkcióit tekintve, ez a későbbiekben csökken. Az 1550-es és 1560-as évekre (az idézett levélrészletek alapján) a magyarra jellemző megformálás időnként előtérbe kerül. A változás valószínűleg a beszélt nyelvi megoldások térnyerésével indokolható. Az időszakban tapasztalható kevertség magyarázata kapcsán felmerülnek pragmatikai tényezők is, mint az aktuális deák íráskészsége, vagy éppen az udvariassághoz kötődő formulák, például a kérés esetében.

C. VLADÁR ZSUZSA a szóelemző írásmód elveiről, kialakulásáról és 17–18. századi értelmezéseiről számol be (179–192). Három korai grammatika/ortográfia (Geleji Katona István Magyar grammatikátska; Tótfalusi Kis Miklós Ratiocinatio; Tsétsi János Observationes) alapelveit összehasonlítva tárja fel a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmód nyelvfelfogásbeli különbségeit és a nyelvi tudatosság szerepének alakulását. Ennek érdekében megismerjük azt a nyelvtipológiai hátteret – elsősorban a héber grammatikák hatását –, amely a szóelemző írásmóddhoz szükséges tö- és toldalékfogalmat értelmezhetővé tette (a latin és görög rendszerben nem a morféma, hanem a szó a grammatikai alapegység). Arról is képet kapunk a tanulmányból, hogy a szóelemzés elvét a korszak grammatikaírói különbözőképpen alkalmazták (l. még német párhuzamok). Nem feltétlenül a szóelemek felismerése volt a cél, hanem az alapalak tükröztetésének az igénye, ez pedig túláltalánosításhoz vagy egyéb túlkapasokhoz vezethetett (ilyen volt Geleji Katona esetében a nem hasonuló *-val/-vel* rag). A későbbiekben Tótfalusi és Tsétsi hangsúlyozta az írás értelmező szerepét (például a toldalékolásban), ugyanakkor teret kapott a jó hangzás, valamint a hagyomány elve is.

ZOLTÁN ANDRÁS a legrégebb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátterét vizsgálja (193–198). Általános vélekedés, hogy a szláv–magyar érintkezés legintenzívebb időszakában (a magyar honfoglalás idején és az azt követő 100–200 évben) a szlávok mind saját maguk, mind külső megfigyelők által egységesnek tekinthető nyelvet beszéltek. Ezzel szemben a szerző legalább két szláv nyelvjárást különít el a jövevényszavakban bekövetkezett hangváltozások alapján: a pannóniai szlávot, valamint a bolgárszlávot. A megkülönböztetés nyomán ZOLTÁN ANDRÁS szerint bizonyos régi szláv jövevényszavaink kronológiáját újra kell értelmezni: például a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavakat a 11–13. század folyamán is átvehették. Ennek jelentősége az időbeli és területi értelemben is kettős átvételek lehetőségében mutatkozik meg.

VARGA MÓNIKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

Demény Piroska, A szecesszió fő stiláris sajátosságai Bánffy Miklós írásművészetében

Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2013. 148 lap

Bánffy Miklós gróf (1873–1950) ősi történelmi család leszármazottjaként, Erdély egyik leggazdagabb főuraként, sikeres magyarországi államférfiként választotta az írói és művészi hivatást, írói életútja az eszmélkedés és művészi kiteljesülés szép példája. DEMÉNY PIROSKA könyve ezt a sokrétű írásművészetet követi nyomon, Erdélyi történet című trilógiája, Naplegenda drámája, novellái, Reggeltől estig című kisregénye alapján tárta fel a szecesszió stílusjegyeit.

A tárgy és a cél: Bánffy szecessziója. A kérdés története után a vizsgálat elméleti alapja: a szövegszemiotika, a módszer a szinkronia és diakronia ismertetése következik, majd az irányzati és az egyéni stílusról értekezik a szerző. A századforduló történelmi-társadalmi hátterét, eszméit, életérzéseit, stílustendenciáit és a Nyugat újításait vázolja fel, majd a sze-

cesszió fogalmáról, elnevezéseiről, alapjáról és stiláris sajátosságairól kapunk átfogó képet.

Az életrajzi adatok ismertetése után az irodalomhoz fűződő kapcsolatairól olvashatunk, hiszen az igazi elhivatottságot Bánffy gróf számára az irodalom jelentette, az készítette alázatra, hatalmas munkássága és önmaga feletti győzelemre, tehetségének domináns eleme az irodalom. A 20. század, a nyugtalan próbálkozások idején Bánffy is kereste egyéni hangját: a szecessziót, a szimbolizmust és az impresszionizmust egyaránt megtalálhatjuk ekkori írásaiban. Műveinek vizsgálata alapján állítja szerző, hogy a szecesszió legjellemzőbb és legátfogóbb, valamennyi művészeti ágban általános, a szépirodalomnak is sajátos vonása, szervező elve a díszítettség, s ez jellemző Bánffy Miklós írói stílusára is.

SZABÓ ZOLTÁN nyomán Bánffy Miklós szecessziós dekorativitását, díszítő motívumait a nyelvi kifejezés alapjául szolgáló négy jelentéskör szerint vizsgálja a szerző:

1. Érzéki érzetek, azaz a látási, hallási, szaglási, tapintási és ízérzetek útján. Ezek nagy száma a szecessziós stílus alapvető jellegzetessége. Bánffy alkotásaiban különös jelentősége van az érzéki, főleg a látási érzeteknek. DEMÉNY PIROSKA a Bánffy-szövegekből gyűjtött példákat 27 oldalon sorolja, majd felsorolásszerűen számba veszi a gyakrabban szereplő, érzetekre utaló, díszítő funkciójú jelenségeket: alabástrom, arany, borostyánkő, cukor, csillag, csillám, csipke, érc, fáklya, fátyol, gyémánt, gyöngy, hab, hó, kagyló, kobalt, láng, márvány, ónix, porcelán, selyem, smaragd, topáz, tükör, tűz, üveg, zománc.

2. Illúzió és álom. Az illúziókeltés sokféle eszközét, eljárásait tartja számon a szakirodalom. SZABÓ ZOLTÁN szerint az érzékek tompítása, meseszerűség, a torz, a furcsa, az álom, a révület s a bohémság, az erotika, melyekre a szerző hat oldalon át sorolja a példákat... A „váratlan szépség” úgy ragadta meg Abády Bálintot, a trilógia főhősét, „mint egy hirtelen felhangzó kiáltás”, a táj szépsége *meseszerűen* hatott Abádyra: „de gyönyörű volt az erdő, mintha *mesevilágba* néznél bele...”, „László közelsége, nézése *tömjenként* gomolygott körülötte, *bűbájjal*, *illettel* körülengte az ő szerelemváro leánytestét”.

3. Harmadik jelentéskör: menekülési lehetőség a művészet, a szépség. A szecesszióban a művészet és a szép az élet vigasza, az öröm forrása. A szecesszióra művészetek egymáshoz közelítése jellemző. Ezt bizonyítja az is, hogy Bánffy, az alkotó képzőművész egy-egy leírásában igazi festőként jár el: „Olyan függőlegesen meredek ott a szirt. Azt a kanyarulatát a völgynek nem ismerem. Ah! Mennyi rózsabokor van ott, sosem láttam annyit, és mind telis teli voltak *feslő vérszínű rózsákkal*, mintha nem is a völgybe, rózsabokrok közé, hanem valami *csillogó vörös tóba* tekintetem volna. A nap sugarai rézsút tűztek a sötétedő völgy fölött, és mintha *tüzes köd* úszott volna a *tenger rózsavirág* fölött...”

4. A szecesszióban jellegzetes díszítő motívumoknak tág jelentésköre a természet. Ez a természet a szecessziós irodalomban gyakran stilizált formában jelenik meg. Bánffy írásaiban is gyakoriak a természeti leírások, például a vörös szikla bemutatása: „Sokszor elmegegyek a *vörös sziklára*... amelyiknek az oldala olyan, mintha valami *óriási tűz végigperzselt* volna. Ott mindig szél jár, a völgyből fel. Mint a patak árja, úgy omlik el felettem, mint a *hűvös hegyi patak*...” Az évszakok közül Bánffy a tavaszt és a nyarat, ritkábban az őszi tájat mutatja be, a napszakok közül pedig inkább a hajnalt és a déli napsütést kedveli. Bánffy kedvenc virágai a mezei vadvirágok, illetve a vadon termő növények: harangvirág, kankalin, kásafű, vadlóhere stb. A kerti, természetett virágok közül talán a szegfű, azálea, kamélia, orgona, jázmin, olajvirág, tearózsa, babérfa és a rózsza fordul elő leggyakrabban és nem a divatos orchidea. Természetleírásaiban gyakran találkozunk indázó szárú és kúszó növényekkel, folyondárokkal.

A szecesszió legáltalánosabb és legjellegzetesebb stílustechnikája, a stilizáció is jellemző Bánffy művészetére; bizonyos szavakat a (strukturális és szemantikai) többlétsajátosság érdekében gyakran ismételi. Így azok feltűnővé válnak, díszítő funkcióhoz jutnak, gyakran egész fejezeten átvonulnak, kohéziós szerepük is fontos, összetartják a szöveg alkotóelemeit. A trilógia második részében például: „Futva *szaladt* le a dombon... *Szaladt, szaladt* le a völgynek, *szaladt*, ahogy menekülő állatok *szaladnak*, betartva az ismert csapást öntudatlan *szaladt*, amíg írat szusszal. *Szaladt*, mert úgy érezte, hogy az a kemény, gonosz elszántság, amit magára kényszerített, már elhagyta. *Szaladt*, mert félt, hogy összeesik é sírva fog fakadni...” A trilógia első részében az *illat* szó és a különböző illatokra való utalások ismétlődnek: „És az *illat*, az a bódító, részegítő ital, mandula vagy szegfű, tavasz és asszonybőr, jószagú meleg prém, *méz* vagy *hársfaillat*, semmi név nem talált reá, semmi hasonlat ki nem fejezte – az az *illat*, melytől úgy érezte, hogy le kell borulnia”.

A szecessziós műalkotások szembeűnő sajátossága az indázó mondat- és szövegszerkezetek és az ebből fakadó díszítő zeneiség. E motívum uralkodó jellegét bizonyítja az is, hogy a szecesszió gunyoros elnevezéseiben rendre felbukkan a „hullámvonal”: laska stílus, ostorcsapás stílus, vonalak balettje stb. Rövid történeti áttekintés után DEMÉNY PIROSKA dolgozatában 13 oldalon át sorakoznak az indázásra utaló szavak, hullámozó mozgásokat tartalmazó jelenetek, indázó mondat- és szövegszerkezetek, például egy 13 tagmondatos mondatfűzér: „De ez persze nem ment ilyen simán, hanem már a második mondatát fölkapta valaki, kicsavarta félig, átdobta egy másiknak, aki még egyet csavart rajta, a harmadik már a nyakét is kitekerte, és úgy dobta vissza szegény Abonyinak, aki nagy komolyan megpróbálta visszaigazítani, de míg így magyarázkodott egyfelé, addig ismét másfelé szakítottak ki egy szót, átgyúrták mentől bolondabbá és tették magukat, hogy ők azt úgy értették...”

A gazdag példaanyag bemutatása, elemzése után a szerző Bánffy szecessziós stílusának egyéni sajátosságait foglalja össze: a nagyfokú színöröm, a színszimbólumokkal, színesztéziákkal, fényes és csillogó jelenségekkel keltett feltűnő és szokatlan hangulat, dekorativitás, mámoros érzékiség, művészetkultusz, s az ebből fakadó festőiség a legfontosabb olyan jegyek, amelyeket írásművészete egyéni vonásainak nevezhetünk. A részletes vizsgálatokból levonható legfőbb következtetés, hogy a szecesszióknak mind tartalmi, mind nyelvi eszközeit megtalálhatjuk Bánffy művészetében. A szecessziós téma szempontjából a legtöbbet Ady Endre értékelése mond, aki Bánffy Miklós Naplegenda (1906) című színművéről ezt írta: „Buja, költői szép nyelv.” (Mit írhatott volna az Erdélyi történet regényéről?)

Összegzés, a hivatkozott Bánffy-művek s a felhasznált szakirodalom felsorolása zárja a kötetet.

Magyartanárként melegen ajánlom DEMÉNY PIROSKA remek dolgozatát olvasásra, s mellette mindenképpen a felhasznált Bánffy-művek alapos áttanulmányozását is, amelyek rólunk szólnak, s reméljük, hogy diákjainknak is tanítani fogjuk Bánffy Miklós klasszikus történelmi regényét.

MÁLNÁSI FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

International Conference on Language Variation in Europe 8.

Universität Leipzig, Lipcse, 2015. május 27–29.

Az International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE) 8. konferenciáját a Lipcsei Egyetemen rendezték 2015. május 27. és 29. között.¹ Ez a konferencia a nyelvi változatossággal foglalkozó kutatók egyik legjelentősebb fóruma Európában. A szociolingvisztika, dialektológia mellett a pszicholingvisztika, történeti nyelvészet, fonetika kutatói is képviseltették magukat; a közel 200 előadó Skandináviától Ciprusig, a Baltikumtól Portugáliáig Európa minden részéről érkezett.

A Lipcsei Egyetem Németország második legrégebb, 1409-es alapítása óta megszakítás nélkül máig működő egyeteme. Amint a megnyitón elhangzott, a nyelvészeti kutatásoknak is nagy hagyománya van náluk. A 20. század elején itt (is) tanult J. Baudouin de Courtenay, N. S. Trubetzkoy, L. Bloomfield és L. Tesnière, Ferdinand de Saussure pedig itt szerezte meg doktori fokozatát.

A konferencia résztvevői a három nap alatt három plenáris előadást hallgathattak meg. Jürgen Erich Schmidt, a Deutscher Sprachatlas igazgatója a digitálisan feldolgozott német nyelvatlaszok alapján 100 év alatt végbemenő fonetikai-fonológiai változásokat elemzett. Azt is bemutatta, hogy a beszélő–hallgató viszonyában hogyan értelmezhetők a fonetikai variánsok. Neurolingvisztikai vizsgálatokat végzett például arra, hogy mi történik a hallgató agyában, ha olyan szót hall, amely az egyik nyelvjárásban úgy változik, hogy az a saját nyelvjárásában meglévő más jelentésű szóra hasonlít. Például ha a sváb *Raose* 'rózsa' (< *Rose*) szót hallja egy másik nyelvjárás beszélője, felismeri-e, vagy a saját nyelvjárása egy hasonló szavával azonosítja. Miriam Meyerhoff (University of Auckland) előadásában az egyéni és a csoporton belüli változatosság kapcsolatát vizsgálta. Arról beszélt, hogyan lehet modellezni az egyes beszélőket mint egy nagyobb csoport tagjait, valamint hogyan lehet összeegyeztetni a beszélőközösségen belüli változatosságot és az egyes beszélők idiolektusait. A harmadik plenáris előadásban Susanne Michaelis és Martin Haspelmath (Max-Planck-Institut für evolutionäre Anthropologie és Universität Leipzig) az európai nyelvekben végbemenő tipológiai változásokat tekintette át. Az „Atlas of Pidgin and Creole Language Structures” alapján rámutattak arra, hogy a kreol nyelvek erőteljesen analitikussá válnak. Összehasonlították a kreol nyelvekben végbemenő analitikus változásokat a neolatin nyelvekben végbemenő változásokkal, és azt tapasztalták, hogy a kreol nyelvekben az inflexiók jegyek eltűnnek, helyettük lexikális elemekből funkcionális elemek

¹ A beszámoló megírását és a konferencián való részvételt az OTKA K-105720 számú (Nyelvjárás és sztenderdizálódás Szeged lakosságának nyelvhasználatában) pályázata és a „Nemzeti Kiválóság Program – Campus Hungary K+F projektekhez és képzési programokhoz kapcsolódó nemzetközi hallgatói mobilitás személyi támogatási rendszerének fejlesztése konvergencia program” (TÁMOP-4.2.4B/2-11/1-2012-0001) támogatta.

alakulnak ki. Nyelvi kontaktushatást látnak abban, hogy a nyelvek e tekintetben különböző módon változnak, pl. a francia analitikusabb, mint a spanyol.

Az alábbiakban érdekesebb előadásokat kiemelve röviden bemutatom azokat a főbb témaköröket, amelyek a konferencián előkerültek.

A konferencián öt panelt szerveztek. Dán, holland és belga nyelvészek a standardizáció–destandardizáció kutatását állították a középpontba, több előadásban is foglalkoztak azzal, hogy a regionális változatok hogyan standardizálódnak, és ez a folyamat milyen háttal van az illető ország standard nyelvére. Stefan Grondelaers, Dirk Speelman és Roeland van Hout és egy másik előadásban Jürgen Jaspers a standard flamand visszaszorulásáról és a tussentaal (a standard flamand helyi nyelvjárással kevert változata) egyre terjedő használatáról beszélt. Annak ellenére így történik ez, hogy a tussentaalnak csak rejtett presztízse van, és a standard hagyományosan nagy presztízzsel rendelkező változat. Leonie Cornips és Vincent de Rooij a hollandiai Limburgban végzett kutatása azt demonstrálta, hogy a standardizáció és a diverzifikáció nem zárja ki egymást. A standardizáció nem azonos az egységesüléssel, és helyesebb lenne multistandardizációról beszélni, mert több norma alakul ki, és a választás attól is függ, ki kivel beszél. Dennis R. Preston az attitűdkutatás nehézségeiről beszélt, arra fókuszálva, hogy a tudatos vagy a nem tudatos válaszok hasznosabbak-e a kutatók számára (mindkettő). Modern koppenhágai dán változatban végbemenő változások kapcsán azt demonstrálta, hogy a nem tudatos válaszok az igazi tükröi a folyamatban lévő nyelvi változásoknak.

Egy másik panel a határon élő közösségek nyelvhasználatát és attitűdjeit vizsgálta. Helyet kapott ebben a panelben a skót–angol határon élők (Dominic Watt, Carmen Llamas) vagy hollandiai japán nők nyelvhasználatát (Anna Strycharz-Banas), de az is, hogy az angliai bradfordi brit ázsiai angol beszélők nyelvében hogyan tér el az *l* és *r* ejtése a helyi angolkétől (Sam Kirkham, Jessica Wormald). Corinne A. Seals Ukrajna különböző területéről származó fiatalokkal beszélgetett, és azt vizsgálta, hogy az oroszra jellemző palatalizáció mennyire jelenik meg a beszédjükben, és ez hogyan függ össze azzal, hogy mit gondolnak a jelenlegi ukrán konfliktusról.

A harmadik panel a koiné és a regionális standard változatok köré szerveződött. Az előadásokban azt vizsgálták, hogy a standard és a helyi nyelvjárások közé milyen változatok alakulnak ki, azok mennyire stabilak, és minek köszönhető kialakulásuk és stabilitásuk. Unn Røyneland a norvég regionális változatok változásáról tartott előadást: az elmúlt évtizedekben konvergens folyamatok figyelhetők meg Norvégiában a regionális változatokban, új köztes változatok alakulnak ki, és ezek egyre fontosabbak lesznek a regionális identitás jelzésében. Massimo Cerrutti az olaszországi helyzetről beszélt. Az olasz nyelvjárások és a standard között számos köztes változat alakult ki, van, ahol a nyelvjárás és a standard elkülönül (Olaszország középső része), máshol kiegyenlítődés megy végbe (pl. Velence, Torinó, Genova környéke). Azt vizsgálta, hogy a köztes változat egyes tulajdonságai milyen külső és belső tényezőknek köszönhetően alakulnak ki.

A negyedik panel a nyelvi változás és a közösségek kapcsolatát tárgyalta, olyan kérdéseket fölvetve, hogy érdemes-e közösségi kutatásokat végezni, megbízhatók-e az általánosítások, mit lehet tanulni más társadalomtudományok közösségeket kutató gyakorlatából. Naomi Nagy a Heritage Language Variation and Change in Toronto Projectet mutatta be. Arról beszélt, hogyan végezték a kutatást különböző országokban, professzorok

és hallgatók részvételével, és hogyan tudták azt összehangolni. Isabelle Buchstaller, Karen P. Corrigan, Adam Mears a Diachronic Electronic Corpus of Tyneside English hat évtizedét tekintette át. Ebben az adatbázisban összesítették több mint 900 emberrel három különböző projekt keretében készített interjúk adatait, az 1960-as évektől. Az előadás ennek a kutatásban és az oktatásban való felhasználásáról, illetve további fejlesztéséről szólt.

Az ötödik panel európai nyelvi kisebbségek kutatásával foglalkozott. Elsősorban olyan kisebbségi nyelvekről hangzottak el előadások, amelyek nemzeti nyelve tipológiailag közel áll a vizsgált kisebbségi nyelvhez. Hallhattunk előadást a fríz (és a holland) (Amber Nota, Matt Coler, Nanna Haug Hilton), a provanszál (és a francia) (Jonathan Kasstan), a feröeri (és a dán) (Remco Knooihuizen) kontaktushatásra bekövetkező változásairól.

A konferencián nagy számban hangzottak el nyelvi attitűdökkel kapcsolatos előadások. Carmen Ebner az Oxford–Cambridge–London-háromszögből származó interjúalanyaival készített beszélgetéseket, és a velük készített ügynökteszteket elemezte a kettős tagadás szempontjából. Aleksandra Lillelund és Nicolai Pharao azt vizsgálták, hogy a palatalizált *t*-nek és az előlképzett *s*-nek Koppenhágában milyen társas jelentése van. Nem volt mindegy, hogy az ügynökteszt keretében lejátszott felvételeken a palatalizált *t* vagy az előlképzett *s* hangzott el először. Jose Tummers, Annelies Deveneyns és Dirk Speelman azt mutatta be, hogy a flamand oktatásban a belgiumi holland standard és nemstandard változatokhoz milyen a tanárok hozzáállása, és ez hogyan függ össze a tanárok szociolingvisztikai életrajzával.

Rendkívül izgalmasak voltak azok az előadások, amelyek a modern kommunikációs eszközöket vonták be a nyelvjárások vizsgálatába. Adrian Leemann és Marie-José Kolly kifejlesztettek egy okostelefonra való alkalmazást, a The English Dialect App-ot (<https://sites.google.com/site/adrianleemann/app-development>). 24 szó változatait táplálták bele, és az alkalmazás ez alapján megmondja, hová való a használója. Egy másik alapfunkciója, hogy a használó felveheti magát, amint „A fiú, aki farkast kiáltott” („The boy who cried wolf”) mesét olvassa fel. A felvételek egy interaktív térképen jelennek meg, amelyen a felhasználók böngészhetnek. Ugyancsak ők fejlesztették a Dialäkt Äpp alkalmazást, amellyel a svájci német változásait dokumentálják. Ennek az alapja is ugyanaz, mint az előzőé, a felhasználó kiválaszthatja 16 változat közül a sajátját, és az alkalmazás elárulja, melyik nyelvjárást beszél. Ha ez helytelen megjelölés, a felhasználó megjelölheti a saját nyelvjárását, így dokumentálni lehet a nyelvi változást is.

Az itt bemutatott előadások a konferencián elhangzott témáknak csak egy kis szeletét villantották föl, de így is képet kaphatunk azokról a főbb témákról, kutatási irányzatokról, amelyeket a nyelvi változatosságot kutató szociolingvisták, dialektológusok követnek szerte Európában. Ezen a konferencián az egykori szocialista országok nyelvészei változó számban vettek részt: Észtországból 1, Horvátországból 2, Lengyelországból 3, Litvániából 2, Magyarországról 3, Oroszországból 5, Romániából 3, Szlovéniából 2 előadó. A résztvevők túlnyomó többsége fiatal (egyetemi) oktató, sokan egyetemi vagy PhD-hallgatók, és ez is azt mutatja, hogy a szociolingvisztikai kutatások meghatározóak a mai nyelvészeti kutatásban, és még inkább meghatározóak lehetnek a jövő nyelvtudományának formálásában.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Zsilinszky Éva 70 éves*

Zsilinszky Éva 1945. március 1-jén született Törökszentmiklóson. 1968-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán angol–magyar szakos középiskolai tanári képesítést szerzett. Végzése után egészen 2007-es nyugdíjba vonulásáig az ELTE Bölcsészettudományi Karán dolgozott, a (jelenlegi nevén) Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék munkatársaként: 1969-től egyetemi tanársegédként, majd az egyetemi doktori fokozat megszerzése után, 1976-tól egyetemi adjunktusként. 1975-ös egyetemi doktori értekezése A pápai úriszék szókészlete a XVII. században címet viselte. 1995-ben védte meg a Névutóink története az ómagyar kor végéig címmel készített kandidátusi értekezését. 1996-ban egyetemi docenssé nevezték ki. 2001 és 2004 között Széchenyi István-ösztöndíjas.

2001-től oktatott a magyar nyelv tudományi PhD-képzésben, 2002 és 2008 között a nyelvtörténeti alprogramot vezette. Alprogramvezetőként több doktorandusz munkáját irányította, sikeres védések sora fűződik nevéhez.

2001 és 2010 között több ciklusban a Régi magyar kéziratok kiadásra való előkészítése és kiadása című OTKA-program vezetője volt. Tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémia köztestületének.

Zsilinszky Éva fő kutatási területe a magyar nyelvtörténet, ezen belül a szókészlettan és a morfológia. Kutatási eredményeit a tanulmányok mellett szótárak, kézikönyvek, egyetemi tankönyvek társszerzőjeként publikálta. A Benkő-iskola neveltje, nyelvészeti gondolkodásmódjára, szemléletére döntő hatást gyakorolt Benkő Loránd. Az egyetemen hallgatóként, majd oktatóként benne élt abban az eleven szellemi légkörben és tudományos műhelyben, amelyben a professzorok és külső előadók kurzusait, előadásait a hallgatók mellett az oktatók is látogatták, a rendszeres továbbképzés informális alkalmaként. A Benkő Loránd irányításával folyó termékeny műhelymunkák, a Nyelvtudományi Intézzel közös vállalkozások eredménye volt a történeti-etimológiai szótár és a történeti nyelvtan megjelenése, ezek elkészítésében Zsilinszky Éva is jelentős szerepet vállalt.

Társszerzőként működött közre a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára második és harmadik kötetében. Ő írta a Benkő Loránd főszerkesztésével készült 1992-es A magyar nyelv történeti nyelvtanának morfológiai részében a korai és a kései ómagyar kori névutók történetét. A névutók története lett kandidátusi értekezésének témája is.

A magyar nyelvtörténeten belül másik kutatási területe a szókészlettan története. Szókészlettan foglalkozott már 1975-ös egyetemi doktori értekezése is. A KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerkesztette 2005-ös egyetemi tankönyvben, a Magyar nyelvtörténetben a szókészlettan részeket mind ő írta. Ugyancsak a szókészlettan területére tartozik

*Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2015. március 24-én.

önálló könyv alakban megjelent értekezése, Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban.

Érdeklődése a magyar nyelv története mellett a magyar nyelvtudomány történetére is kiterjedt. Az egyetemen több szinten, graduális és doktori kurzusok keretében oktatta ezt a területet, emellett több munkában ő állította össze a tudománytörténeti fejezetet, így a Sipos Lajos főszerkesztésével készült két enciklopédiában, az 1997-es Pannon enciklopédiában és a 2002-es A magyar nyelv és irodalom enciklopédiájában.

Figyelemmel kísérte a hazai és a külföldi nyelvtudomány eredményeit, és önálló munkái mellett rendszeresen írt könyvismertetések, szemléket, recenziókat.

Zsilinszky Éva az oktatás, a tudományos kutatás és a publikálás mellett nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak különböző kutatási projektek irányításával, kiadványok szerkesztésével is. Ezekben a vállalkozásokban jól kamatoztathatta lényeglátását, szervezőképességét, kiváló megfigyelőképességét. Sokszor utólag derült csak ki, mennyi csendes, háttérben végzett munka van eredményei mögött. Igazi „csapatjátékosként” fontosnak és hasznosnak tartotta az egyeztetést, a problémák közös megbeszélését, gyakran idézett mondása szerint „Több szem többet lát”. Ezekben a közös vállalkozásokban a maga részét mindig gyorsan, fegyelmezetten és hatékonyan végezte el, és szelíd, de állhatatos sürgetéssel tartatta be mással is a határidőket. Az általa irányított OTKA-program a nyelvtörténet és a nyelvtudomány-történet forrásait jelentette meg, és igen termékenynek bizonyult. Ennek keretében látott napvilágot KOVÁCS ZSUZSA kiadásában a Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex, DARVAS ANIKÓ kiadásában a Huszonöt levél a 16. századból, TERBE ERIKA gondozásában a Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. A forráskutatás, forráskiadás témájában 2008-ban országos konferenciát is szervezett, melynek kötetét társszerkesztőként jegyzi.

Tíz éve dolgozunk együtt azon az általa szerkesztett, az ő koncepciója szerint kialakított sorozaton, amely a Corpus Grammaticorum latin nyelvű grammatikáit jelenteti meg korszerű bilingvis kiadásban (Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál, Komáromi Csipkés György, Tsétsi János, Kövesdi Pál, Tótfalusi Kis Miklós munkái). Volt alkalmam megtapasztalni, milyen, amikor egy jó humorú és hatékony vezető keze alatt simán és zökkenőmentesen alakulnak a dolgok, és bármilyen gond esetén ötletes és gyakorlatias megoldást tud javasolni. Ahogy a feladatok, úgy az emberek felé is értő figyelemmel fordul, nyugodtan, nyitottan, segítőkészen és mindig pontosan azzal a tanáccsal, amire szükség van.

Zsilinszky Éva 2007-ben nyugdíjba vonult, de nem szakadt el a kutatástól, szervezéstől. Tapasztalataira, munkájára továbbra is számítanak kollégái, tanítványai, a szakma.

C. VLADÁR ZSUZSA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.19. Sólet [1870] ’rántás nélkül, sütőben készített babfőzelék’. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *scholet*^a, *schälet*, *tscholent* ’zsidó ételfajta (elsősorban babból és húsból).’ A jiddis szó eredete ismeretlen^b (ESz. 743).

a) A keleti jidd. *schölet*, *schälet* első magánhangzója hosszú.

b) A szó eredetéről egybehangzó véleményt fogalmaz meg a bőséges szakirodalom: a ’melegen főtt’ jelentésű fr. *chaud* (*lit*)-ből (< ófr. **chalent* < lat. *calēns*, *calēnt*-’melegen lévő’) származik, első előfordulása a 13. századból való. Ugyanis amikor az ételt kivesszik a kemencéből, dunnával letakarják, hogy meleg maradjon. Ha a szombaton felolvasott bibliai részlet a manahullás csodájának története, a mannáról búzasólettel emlékeznek meg. Minél inkább közeledünk Franciaország felé, annál hívebben tükrözi a jiddis szó az újlatin formát.

Kiegészítés:

שאלעט **shalet**, טשולנט **tsholnt**, **tscholnt** ’sólet’

I. A sok előkészületet igénylő hagyományos szombati étel a jiddisben שאלעט [shalet], טשולנט [tsholnt], (többes) טשולנטעס, טשולנטעס [tsholntes, tsholntn] formában használatos; Beranek nyugati jiddis nyelvatlaszában a *schölēnt*, *tscholēnt*, *tschülēnt*, *tschulēnt* formákat közli. Angolul *cholent* [ˈtʃɒlənt], *thshuhlnt* [tʃɒlnt], németül *Tscholnt*, *Tscholent* alakban ismerik. Idetartozik a ném. nyelvj. (osztrák bajor) *Tscholát* ’árpagyönggyel sült kövér hús’ is.

Az említett etimológiát alátámasztják más nyelvek lexémái is, amelyek a készítés módjának két jellemzőjét – a szombat előtti elrejtést, illetve a meleget – tartalmazták; vö. héber-arámi קַמְמִין [khammīn] ’szombati étel’ < arámi קַמְמִים [ḥammim] ’forró’.

Az étel elnevezéséről számos népetimológia forog közszájon: az egyikük azt tartja, azért hívják így, mert a zsinagógában az ima befejeztével – שולענד [shulend] – fogyasztják.

II. Heine satirikusan egész ódát zeng a sóletről: „*Sólet* a valódi kóser / isteni ambrózia, Paradicsom kéj-kalácsa; / ily étkekkel összevetve / hitvány ördög-szara csak / ambróziája az álnok / pogány görög isteneknek, / ez álorcás ördögöknek” (Sabbath hercegnő. Molnár Imre fordítása).

A fordító bohókás kedve Edward király 13. századi asztalára is odacsempészi a zsidó konyha ízeit, a sóletot meg a zsemlegombócot: „Sürgő csoport, száz szolgál hord, / Hogy nézni is tereh” ’Schleppen erein die Schickses fein, / Kügel ün *Scholet* sogar” [tkp. ’Finom cseléd-lányok cipelnek be / még kuglit és sóletot is’].

* Lásd Magyar Nyelv 111. 2015: 374–382.

S egy jiddis dalrészlet: „Kh ’volt gemakht a *tsholnt*, er zol in oyv’n nit arayn” ’Olyan sóletot csinálnék, nem férn’ a kemencébe’ (Ha hatalmas Isten lehetnék...).

III. Magyarul a szó leggyakoribb formája a *sólet*, de létezik *csólent*, *csulent* változatban is. Egy régi kifejezés: *Der hat e Fűsz in Sólet* ’része van a bűnben’ [tkp. ’benne a lába a sóletban’]. Származékai: *sóletos*, *sóletes*.

A vizsgált szótárakból a szó stilisztikai minősítése hiányzik.

Irodalom: AY. 98–99; BÍRÓ 2004: 9; BLAU–LÁNG 1941: 59; DJBA. 468; DWJH.² 177; ÉKsz.² 1190; ÉrtSz. 5: 1236; EWUng. 2: 1343–1344; GOLD 1977; GOLDIN 1994: 271; HERBST–KRAUSZ 1988: 41; IGNUST 1924; EPC. 301; JiddWB.² 186; JL. 3: 271, 4(2): 141; JWB. 173; KROGH 2001: 16; KUN 1902: 99; LANDMANN 1992⁴: 241; MEYD. 201–202; NÁDASDY 2000: 55; RAJ 1999: 120–122; ROSTEN 2006²: 616; TESz. 3: 569; VADÁSZ 1906: 164–166, 1910: 369–370; VULETIĆ 2006: 75; WEINREICH 2008 (2): 400–402, 433, A685; WEX 2006: 166; WEXLER 2006e: 98–105; WBÖ. 5: 780; WJS. 138–139; YEHD.² 484; ZsHL. 214; ZsL. 795.

4.20. Srác [1888] Jiddis eredetű német jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett⁶, vö. jiddis *schraz*, *sch’raz* ’gyerek’; vö. még: német (argó) *schratz*, *schraatze*, bécsi (argó) *schraz*: ’ugyanaz’. A jiddis szó a héber *š’rāšīm* (többes szám) ’fereg; gyerek’ alakra vezethető vissza. A bizalmas nyelvhasználat szava (ESz. 749).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

Kiegészítés:

שרץ (=) **shratz**, **schraz** ’fiúgyermek’

I. A héb. שָׂרָץ [šeres] ’mászó, nyüzsgő élőlény, kételtű’ (~ arámi שָׂרָץ [šrs] ’csúszik, mászik’ > שִׁרְשָׁא [širšā] ’hüllő’). A kel. jidd. שָׂרָץ [šrats], (többes) שְׂרוֹטִים [šrotsim], nyug. jidd. *scherez* ’fereg’, *schruze* ’rossz kuncsaft (nő, aki mindent végigmustrál, végül semmit se vásárol)’. A délném. és osztrák *Schraz* (többes *Schraze[n]*) ’gyerek, tolvajgyerek’ és a rotw. *Schratzerl* ’gyermek’ a jiddis szó átvétele; ném. tolv. *Schrazgen pflanzen* ’teherbe ejt vkit’ [tkp. ’srácokat elültet’].

További vizsgálatot igényel a szó kapcsolata a bajorországi ném. *Schraz*, *Schrazel* ’1. törpe, kobold, 2. csibész’ (< kfn. *schraz*, *schrat(e)* ’kobold’) szóval.

II. Balassa a magyar szót tévesen szlovák jövevénynek hiszi.

A MSz. szerint a *srác* jelentése ’1. gyerek, kölyök, 2. férfi, fiú’, azonban a *gyerek* ’nem felnőtt személy’ meghatározás megtévesztő, mert lányokra nem használjuk.

Magyarra fordítva is előfordul egy 1848-ban megjelent elbeszélésben: „»Hagyjatok békét, *férgek*, vagy mindjárt krieht vágtok!« De ő akkor a dévaj suhancoknak csaphatta a nyomát’ (Szegfy M.: Az elátkozott bachúr). Itt a szerző humorosan azt szándékozik kifejezni, hogy ’Hagyjatok békét, *férgek*, mert különben agyoncsaplak benneteket (és akkor egymást gyászolhatjátok)!’; ugyanis a jidd. רייסן קריעה [reysn krie] jelentése ’behásítja ruháját (a gyász jeléül)’.

III. A szó a szlovákba is bekerült *šrac*, *šrac*, *šroc* (nyelvj.) (< jidd. שְׂרוֹטִץ [shrots]) és *šracka* kicsinyítő képzős alakban. Az orosz *upau* ’1. gyermek, 2. gyermekcsapat’.

Irodalom: BALASSA 1924b: 14; BÁRCZI 1931: 292; BD. 263; BCPЖ. 702; CEDH. 683.2–3; Diáks. 125; DJBA. 1140–1141, 1181; DT. 1633; ÉKsz.² 1197; ÉrtSz. 5: 1271; EWUng. 2: 1355; FAZAKAS 1991:

154; GWB. 82; HCL. 850; ISzSz. 944; JWB. 153; KÖBÁNYAI 1999; MASz. 397; MHWB.³⁷ 186; MSz. 274; MTolvSz. 45; MTSz. 98; OMSz. 514; PJSz. 41; PWB. 5: 1435; SSS. 157; SWB. 5: 1133–1134; TESz. 3: 593; TSz. 60; WEINREICH 2008 (2): 608; WBJL. 184; WR.² 299; ZsBp. (2): 648.

4.21. Stikában [1924] 'titokban (az illetékesek előtt)'. Megszilárdult ragos alakulat: alapszava az argó *sticke* 'csend, hallgatás' [1882], *stiké* 'csend, titok' [1924], *stiki* 'titok, titokban végzett cselekvés' [1930], *stika* 'ugyanaz' [1943]. Az alapszó jiddis eredetű, vö. jiddis *schtike*, *schtiko* 'hallgatás, csend'. A *stikában* a bizalmas társalgási nyelv szava (ESz. 752).

Kiegészítés:

שטקה (=) *shtike*, *stieke* 'nyugalom, hallgatás'

I. A kel. jidd. שטקה [shtike] 1. nyugalom, 2. hallgatás', nyug. jidd. *schtike* 'ua.' (< bibliai héb. שָׁתַק [šāthaq] 'megnyugszik'). Argószótárainkban rögzített jelentései: *Stieke* '1. csend, 2. hallgatás' *Sticke!* 'Csöndet!', *stike* 'csendben', *stikében* '1. csendben, 2. titokban'.

II. A jassz-szótárban a *stike* jelentése 'csendben', ám ez a változata ma már nem él.

A *stikában* napjainkban is gyakran hallható: „A kormány fű alatt, mondhatom talán így, *stikában* bevitte ezt a módosítást, és ez a módosítás, ez a pont az egész törvény szellemét teszi tönkre” (Sági J. ON. 2005. november 9.).

A szó korábban (*argó*), mostanában (*biz*) minősítést kapott.

III. Az orosz tolvajnyelv ugyancsak ismeri a *umuke* 'hallgatás' szót, s a hollandban is gyakori, különféle származékaival együtt: *stiekem* 'I. (mn) 1. alattomos, 2. titkos, rejtett II. (hsz) 1. titokban, 2. alattomosan', *stiekempjes* 'stikában', *stiekemerd* 'alattomos fickó', ném. *stiekem*, *stiekum* 'titokban'.

Irodalom: БCPЖ. 703; CEDH. 685.2, 686.3; EWUng. 2: 1359; FAZAKAS 1991: 155; GWB. 83; HMKsz. 888; JL. 4/2: 1267; LANDMANN 1992⁴: 228; MASz. 275; MSz. 275; MTolvSz. 45; PIIRAINEN 1999: 31; PJSz. 41; ROSTEN 2006²: 553; RWB. 8: 678–679; TSz. 63; WBJL. 209; WR.² 300.

4.22. Szajré [1888] 'lopott holmi, holmi'. Jiddis jövevényszó, valószínűleg német közvetítéssel is^a, vö. jiddis *s'chojro* 'áru, bevásárlás', *β'chôre*, *β'choire* 'áru, lopott holmi'; vö. még: német argó *schore*, *schorje* [*ch* = *χ*]^b 'ugyanaz'. A jiddis szó héber eredetű. A magyar szó a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult. Argó szó (ESz. 765).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Főlölesleges a zárójeles magyarázat, hiszen a hangjelölésről szóló részben a *χ* szerepel.

Kiegészítés:

סחורה (= סכוירע) *skhoyre* 'áru'

I. A kel. jidd. סחורה, סכוירע [skhoyre], nyug. jidd. *sechore* [z-, s-], *schore* 'áru' (> ném. *Sore*) a középkori héb. סָחַר [sāḥar] 'kereskedik' igéből jött létre (> סוחר [soykhher] 'kereskedő').

A jiddis szó korántsem pejoratív értelmű: גוטע סחורה לויבט זיך אליין [gute skhoyre loybt zikh aley'n] 'Jó bornak nem kell cégér' [tkp. 'Jó portéka önmagát dicséri'], *Ka argere s'chojre vi: laj* 'Rosszabb portéka a semminél nincsen', סחורה די דערלאנגען די [derlangen di skhoyre] 'kínálja az árut'. S egy mondás: טרוה איז די בעסטע סכוירע [toyre iz di beste skhoyre] 'a Tóra [tudás] a legjobb áru'. Madáchnál akad példa mind az 'árus', mind az 'áru' főnévre:

„Hah, rossz *árús*, és még rosszabb vevők. / Vonj kardot, és verd szét e ronda vásárt!” ’A mieser *soykher* un nokh miesere koynim. / Nem aroys eyn shverd un tseyog dem paskudnem yarid!’ (VII. szín), „Mi sok szép *kelme*, mennyi drága ékszer!” ’Sara prekhtike *skhoyre* un vi tayere perl!’ (XI. szín).

II. A magyarba a szó a tolvajnyelvből került be: *sacherol* ’lop’, *schaure*, *szajré* ’tárgyak (bármily minőségben)’, *japán szajré* ’olyan lopott holmi, amelyet a tulajdonosa könnyen felismerhet’ (vö. *japán áru* ’lopott holmi’). Előfordult a jiddiséhez közeli hangalakban is: *sojre* ’lopott tárgy’. A *szajré* jelentése napjainkban ’1. áru, portéka, 2. zsákmány, lopott holmi, 3. csempészárú, 4. cucc’. Vö. ném. nyelvj. (Pfälzisch) *schoren* ’lop’, tolv. *Schure* ’áru’.

Származékai: *szajrés* ’1. gazdag, 2. tolvaj’, *szajrézás* ’lopás’, *szajréz(ik)* ’lop’, *elszajréz(ik)* ’ellop’. A Haller tér egykor a *Szajrés tér* gúnynevet viselte, mert a csempészárú gyakran az ottani piacon cserélt gazdát. A börtönszlangban a *simlisszajré* a ’börtönbe becsempészett dolog’.

III. Egyéb nyelvi megfelelői: ném. *schoren* ’lop’, nyelvj. (rajnai) *Skore* ’áru’, rotw. (Münster) *schore* ’lopott holmi’, holl. *schore*, *schooren* ’áru’, *schooler* ’csavargó’, sv. *skojare* ’1. gazember, 2. csavargó, 3. család’, cseh *chourem* ’holmik, ruha’, le. *szorie* ’lopott holmi, szajré’.

Irodalom: BATÓ 1902: 163; BÍRÓ 2004: 9; CEDH. 1987: 437.3, 440.3; Diáks. 127; DWJH.² 193; ÉKsz.² 1213; EMBER 1988: 20; ÉrtSz. 6: 29; EWUng. 2: 1381; Fattyúny. 23; FAZAKAS 1991: 157; HCL. 583; HMM. 103; EPC. 351; JL. 4/2: 1266; JWB. 164, 166; MASz. 126, 405; MBSz. 190, 197; MEYD. 271; MMA. 29; MSz. 279; MTolvSz. 43, 46; MTSz. 100; PJSz. 42; PWB. 5: 1415; RAJ 1999: 214–217; PEC. 579; RWB. 5: 1731, 8: 135; SWB. 5: 1198; TÁBORI–SZÉKELY 1908: 120; TESz. 3: 648; Tolv. 62; TSz. 58, 64; WBJL. 171–173; WEINREICH 2008 (2): A678; WEXLER 2006b: 253–254; YPP. 89; ZsBp. (2): 648; ZsKözm. 12.

5. Befejezés. Közleményemben az ESz. jiddis szócikkeit vettem szemügyre. Az áttekintett szavak joggal kerültek bele a kötetbe, mégis, a magyarban lépten-nyomon hallható egyéb jiddis jövevényszavakat is szívesen látnánk a szótár esetleges következő kiadásában. Belőlük néhány ízelítőnek: *dafke* ’csak azért is, ill. sem’ (<jidd. דווקא [dafke] ’csak’), *héder* ’1. alvás, pihenés, 2. hálólhely, lakás, 3. zárka’ (<jidd. חדר [kheyder] ’szoba’), *herótja van vkinek* ’1. utál vkit v. vmit, 2. un vkit v. vmit’ (<jidd. הרטה [kharote] ’megbánás’), *hóhem* ’1. csavargó, 2. alvilági ember, 3. vagány, belevaló’ (<jidd. חכם [khokhem] ’bölc (ember)’), *mószérol* ’1. befeketít vkit, 2. beárul, följelent vkit, 3. kötekedik vkivel, zaklat vkit’ (<jidd. מסרן [masern] ’elárul’), *rijske* ’1. ellen-szenvesen szabados viselkedésű szemtelen lány, 2. könnyűvérű (utca)lány’ (<jidd. ריווקע [rivke] ’Rebeka’), *siker* ’ittas’ (<jidd. שיפור [shiker] ’részeg’), *tréfli* ’I. (mn) 1. nem kóser, 2. gyanús, komolytalan (dolog), II. (fn) tréfli étel’ (<jidd. טרייף [trejff] ’tiltott (étel)’).

6. Függelék

6. táblázat

A szócikkek eredete a különböző szótárak szerint

	ÉKsz. 1972	TESz. 1984	EWung. 1994	ISzKsz. ² 2002	ÉKsz. ² 2003	ESz. 2006	ISzSz. 2007
<i>goj,</i> <i>gój, gaj</i>		jidd	jidd	héb	jidd	jidd < héb	héb
<i>handlé</i>	jidd	jidd	jidd	jidd < ném	jidd	jidd	jidd < ném
<i>haver</i>	jidd < héb	jidd < héb; es ném argó is	jidd, es ném	héb	jidd < héb	jidd < héb; es ném is	héb
<i>hirig</i>	jidd < héb	jidd < héb; es ném argó is	jidd, es ném	jidd	jidd < héb	jidd < héb; es ném is	jidd
<i>jampec</i>	jidd	jidd	jidd	jidd	jidd	jidd	jidd
<i>jatt</i>			jidd < héb	jidd	jidd < héb	jidd (ném)	jidd
<i>jiddis</i>	jidd < ném	jidd < kfn	jidd		jidd < ném	jidd < héb; es ném is	ném-jidd
<i>klezmer</i>				jidd		jidd < héb	jidd
<i>kóceráj</i>	<i>kóc(os)</i>	<i>kóc</i>	1. <i>kóc</i> , 2. jidd		1. <i>kóc</i> , 2. jidd	1. <i>kóc</i> , 2. jidd	jidd
<i>kóser</i>	jidd < héb	jidd < héb	jidd	héb	jidd < héb	jidd < héb	héb
<i>macesz</i>	jidd < héb	jidd < héb	jidd < héb	jidd	jidd < héb	jidd < héb	héb
<i>mázli</i>	jidd < héb	jidd < héb; es ném argó	jidd < héb	jidd	jidd < héb	1. jidd, 2. ném	jidd
<i>meló</i>	jidd < héb	jidd < héb; es ném argó	jidd, es ném	jidd	jidd < héb	1. jidd, 2. ném	jidd
<i>pajesz</i>	jidd < héb	jidd < héb; ném közv is	jidd; es ném	héb	jidd < héb	jidd < héb	héb
<i>sakter</i>	jidd	jidd	jidd < héb	jidd < héb	jidd	jidd < héb	héb
<i>samesz</i>	jidd < héb	jidd < arámi	jidd < héb	jidd < héb	jidd < héb	jidd < héb	héb
<i>smonca</i>	jidd	jidd; es ném közv	jidd; es ném	jidd	jidd	jidd; es ném is	jidd
<i>sóher</i>	jidd	jidd; es ném argó is	1. jidd, 2. jidd	jidd	jidd	jidd < ?	jidd
<i>sólet</i>	jidd < ?	jidd < ?	jidd < ?	ered ism	jidd < ?	jidd < ?	jidd
<i>srác</i>	ném < jidd < héb	jidd; eseteg ném argó is	jidd; es ném is	jidd	jidd < héb	ném < jidd; es ném is	jidd
<i>stiká- ban</i>	jidd (< héb)	jidd < héb < arámi	jidd	jidd	<i>stika</i> < jidd	jidd	jidd
<i>szajré</i>	jidd < héb	jidd; es ném argó is	jidd; es ném is	jidd	jidd < héb	jidd; ném közv is	jidd

7. táblázat
Stilisztikai minősítés

☐ Nem szerepel szócikk-ként. ☑ Nincs mellette stilisztikai besorolás.

	ÉrtSz. 1962	ÉKsz.1972	MSz. 1998	MSzkt. 1998	ISzKsz. ² 2002	ÉKsz. ² 2003	ESz. 2006
<i>goj</i>				pej	biz	biz	elav
<i>handlé</i>	elav, biz	kiv, biz		rég	rég	kiv, biz	√
<i>haver</i>	argó	argó	√	biz	√	biz	√
<i>híríg</i>		argó	biz	szleng	biz	argó	vulg
<i>jampec</i>	biz	biz	√	rég	rég	kiv	kiv
<i>jatt</i>			√	szleng	biz	biz	√
<i>jiddis</i>	√	√		√	√	√	√
<i>klezmer</i>					√		√
<i>kóceráj</i>	biz, gúny	biz, gúny	biz, iron		biz	biz, gúny	biz
<i>kóser</i>	biz (2.)	biz (2.)	av (2.)	szleng	biz (2., 3.)	biz (2.)	biz
<i>macesz</i>	√	√			√	√	biz
<i>mázli</i>	biz	vulg	√	biz	biz	biz	biz
<i>meló</i>	argó	biz	alv (2.)	szleng	biz	biz	biz
<i>pajesz</i>	vál, ritka	tréf (2.)		√	biz (1.), tréf (2.)	tréf (2.)	tréf (2.)
<i>sakter</i>	√	biz		√	√	biz	biz
<i>samesz</i>	biz, tréf (2.)	tréf (2.)		tréf	tréf (2.)	biz (1.), tréf (2.)	biz, tréf
<i>smonca</i>	biz	vulg	ritka, av	szleng	biz	vulg	elav, biz
<i>sóher</i>	biz (1), rossz (2)	vulg (1.), pej (2.)	√	szleng	biz	biz (1.), pej (2.)	biz
<i>sólet</i>	√	√			√	√	√
<i>srác</i>	argó	vulg	√	√	biz	biz	biz
<i>stikában</i>	argó	argó	√		biz	biz	biz
<i>szajré</i>	argó	argó	gyak alv	szleng	biz	argó (1.), biz, tréf (2.)	argó

Irodalmi források

Bárdos Artur 1913. Schildkraut. *Nyugat* 17: 396–397.

Biblia 1997. *Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyarázó jegyzetekkel.*

Kálvin János Kiadó, Budapest.

דער בריית חדשה. איבערזעצט פון חיים איינשפרוך 1941. דער לייבוש און חיה לעדערער, באַלטימאָר [der bris hadoshe 1941. iiberzetst fun heym eynshprukh. der leybush un khaye lederer fond, bruklin] *The American Translation of the New Testament into the Yiddish Language.* By HENRY EINSPRUCH.

American Board of Missions to the Jews, Inc., Brooklyn, N. Y.

Csathó Kálmán 1933. *Divat! – Nem divat!* Singer és Wolfner, Budapest.

Csokonai Vitéz Mihály 2003. *Összes művei* 1–2. Osiris klasszikusok. Osiris Kiadó, Budapest.

Füst Milán 1969³. *Összes versei.* Magvető Kiadó, Budapest.

- גאלדין, מ. ד. 1994. די יידישע פאלקס-לידער. אנטאלאָגיע. שירי עם ישראל. תשנ"ג, קאָמפּאָזיטאָר, פעטערבורג. [goldin, m. d. 1994: di yidishe folkslider. antologie. shiri em israel. kompozitor, peterburg]
- Határ Győző 1990. *A léleknek rengése. Válogatott versek 1932–1988.* Orpheusz Könyvek, Budapest.
- Heine, Heinrich 1973. *Versei.* Ford. Áprily Lajos és mások. Magyar Helikon, Budapest.
- Ignotus 1925. Jókai. *Nyugat* 25: 141–145.
- Jókai Mór 2001. *Összes művei.* CD-ROM. Unikornis Kiadó – Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Kányádi Sándor szerk. 1989. *Erdélyi jiddis népköltészet.* Ford. Kányádi Sándor. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kardos G. György 1978. *Avraham Bogatir hét napja – Hová tűntek a katonák? – A történet vége.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Károli Gáspár 1980. *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás.* Magyar Biblia-Tanács, Budapest.
- Kassák Lajos 1932. Munkanélküliek. *Nyugat* 23: 529–533.
- Kassák Lajos 1983. *Egy ember élete* 1–2. Magvető Kiadó, Budapest.
- Kornis Mihály 1986. *Halleluja.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Kőbányai János szerk. 1999. „Minden hiábavalóság...” *Novellaantológia száz év zsidó prózájából (1848–1948).* Múlt és Jövő, Budapest.
- Krúdy Gyula 2005. Munkái. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Madatsh Imre 2011. *Di tragedye funem mentshn.* Fun ungerish ibergezetst: Yosef Holder. Latin betűs átírat: Yosef Bihari. <http://www.mek.oszk.hu/00900/00932/html> (2011. 12. 17.)
- Molnár Ákos 1923. A csokoládé-angyal. *Nyugat* 16: 587–590.
- Molnár Ákos 1923. Gyerekek lenni. *Nyugat* 4: 233–241, 308–317.
- Nagyvál István 1939. A pertu. *Nyugat* 32: 36–39.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján* 1997. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest.
- ON. = *Országgyűlési Napló 1990–2006.* CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2006.
- Patai József 1912. *Héber költők* 1–2. IMIT, Budapest.
- Potok, Chaim 1967. *The Chosen.* Simon and Shuster, New York.
- שאַלעם-אלייכעם 1959. אויסגעוויילטע ווערק. מעלוכע-פארלאג פון קינסטלערשער ליטעראטור, מאסקווע. [sholem-aleykhem 1959. oysgevelte verk. melukhe-farlag fun kinstlerisher literatur, moskve]
- זינגער, יצחק באשעוויס 1979. די נאַבעל רעדע. פאראר שטראוס זשירוני. ויאָרק. [zinger itskhok bashevis 1979. di nobel rede. farar shtraus zhiru, niu york]
- Solohov, Mihail Alekszandrovics 1965. *Csendes Don.* Ford. Makai Imre. Helikon klasszikusok. Magyar Helikon, Budapest.
- Szerb Antal 1938. Könyvek és ifjúság elégiája. *Nyugat* 41: 273–281.
- SzIT. = *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás.* Szent István Társulat, Budapest, 2006.
- Vidor Miklós 1954. *Szökőár.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Акунин, Борис [valódi nevén Григорий Шалвович Чхартишвили] 2005. *Любовник Смерти.* Издательство Захаров, Москва.
- Чхартишвили, Григорий Шалвович lásd Акунин, Борис [igói név]
- Шолохов, Михаил Александрович 1975. *Собрание сочинений в 8 томах* 1–3. Тихий Дон. Правда, Москва.

Hivatkozott irodalom

- AALTO, PENTTI 1949. Ein jüdisch-deutsches Wort im Finnischen? *Neuphilologische Mitteilungen* 50: 103–106.
- AHWB. = SODEN, WOLFRAM VON 1965–1982. *Akkadisches Handwörterbuch* 1–3. Unter Benutzung des lexikalischen Nachlasses von Bruno Meissner. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ALTHAUS, HANS PETER 1972. Yiddish. = SEBEOK 1972: 1345–1382.
- ANTALNÉ TANKÓ MÁRIA lásd TANKÓ MÁRIA

- ÄWB. = HANNIG, RAINER 2003. *Ägyptisches Wörterbuch* 1. Altes Reich und Erste Zwischenzeit. Hannig-Lexica 4. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- AY. = BLUESTEIN, GENE 1989. *English–Yinglish. Yiddish in American Life and Literature*. The University of Georgia Press, Athens–London.
- BACHER VILMOS 1889. Az „izraelita” és „zsidó” név történetéhez. *Magyar-Zsidó Szemle* 9: 517–525.
- BAKOS JÓZSEF 1978. *Jattból is megárt a sok*. = KOVALOVSKY 1978: 320–321.
- BAKOS JÓZSEF 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1924a. A magyar tolvajnyelv legrégebb emléke. *Magyar Nyelvőr* 54: 5–8.
- BALASSA JÓZSEF 1924b. A magyar tolvajnyelvről. = MTolvSz. 3–14.
- BALASSA JÓZSEF 1933. Van-e pesti nyelvjárás? *Nyugat* 20: 379–380.
- BARANYI BÉLA et al. 2000. *Hajdúsámsón*. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1931–1932. A „pesti nyelv” 1–2. *Magyar Nyelv* 27: 228–242, 284–295; 28: 85–96.
- BÁRCZI GÉZA 1956. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 52: 228–230.
- BARTA MÓR 1912. A német tolvajnyelv héber-jargon elemei. *Magyar-Zsidó Szemle* 29: 228–240.
- BATÓ J. LIPÓT 1902. Zsidó közmondások. *Magyar-Zsidó Szemle* 19: 161–166.
- BBW. = WIESE, JOACHIM, *Brandenburg-Berlinisches Wörterbuch* 1–4. Akademie Verlag, Berlin, 1976–2001.
- BD. = ZEHETNER, LUDWIG, *Bairisches Deutsch. Lexikon der deutschen Sprache in Altbayern*. Hugendubel, München, 1997.
- BDE. = The Barnhart Dictionary of Etymology. Ed. BARNHART, ROBERT K. The H. W. Wilson Company, New York, 1988.
- BÉLDY MIHÁLY 1897. A tolvajnyelv. *Magyar Nyelvőr* 26: 212–214.
- BEST, OTTO FERDINAND 1973. *Mameloschen. Jiddisch – Eine Sprache und ihre Literatur*. Insel Verlag, Frankfurt am Main.
- BIHARI JÓZSEF 1966. Jampec. *Magyar Nyelv* 62: 88–90.
- BIHARI JÓZSEF 1978. Zsidó család- és helynevek. *Évkönyv 1977–1978*. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest. 56–72.
- BIHARI JÓZSEF 1983. Hebraizmusok és jiddis szókincs a mai orosz nyelv különböző rétegeiben. *Studia Russica* 6: 173–190.
- BIHARI JÓZSEF 1987. Zűrzarav a jiddis – ivrit – héber szavak jelentései körül. *Magyar Nyelv* 74: 213–215.
- BÍRÓ TAMÁS 2004. Yiddish Influence in Hungarian, Esperanto and Modern Hebrew. = DICKY GILBERS et alia eds., *On the Boundaries of Phonology and Phonetics*. A Festschrift presented to TJEERDDE GRAAF. University of Groningen. 123–145.
- BLAU HENRIK – LÁNG KÁROLY 1941. פה אל פה (*Szájról-szájra*.) Drach Márton könyvnyomdája, Pápa.
- BORGÓ ANDRÁS 2003. Volksmusikinstrumente der jüdischen Landbevölkerung in Ostmitteleuropa. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44: 181–196.
- BRAUN, JOACHIM 1988. Mosche Beregovski: Zum Schicksal eines sowjetischen Ethnomusikologen. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 33: 70–80.
- BUNIS, DAVID MONSON 1981. *A Comparative Linguistic Analysis of Judezmo and Yiddish*. International Journal of the Sociology of Language 30: 49–70.
- CEDH. = KLEIN, ERNEST, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. The University of Haifa, Haifa, 1987.
- COHEN, BOB 1990. Klezmer. A kelet-európai zsidóság hangszeres zenéje. Ford. Lázár Ildikó. *Múlt és Jövő* 1 (3): 96–102.
- ČRFS. = MOKIENKO, VALERIJ – WURM, ALFRÉD, *Česko-ruský frazeologický slovník*. Univerzita Plackého v Olomouci, Olomouc, 2002.
- CZÖNDÖR KLÁRA 2008. La escritura de la lengua judeo-español. *Verbum Analecta Neolatina* 10 (1): 79–97.
- CSÁKY MÓRIC 1998. Pluralitás. Az osztrák történelem egy lehetséges nyelvi megközelítése. *AETAS* 2–3: 250–260.
- CSEFKÓ GYULA 1898. A tolvajnyelvből. *Magyar Nyelvőr* 26: 132.

- CSEFKÓ GYULA 1899. Diáknyelv. *Magyar Nyelvőr* 27: 477.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004a. Gondolatok az etnonimákról és a nyelvi neurózisról. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 4: 65–86.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004b. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DÁN RÓBERT 2010. *Fejezetek a nyomtatott héber könyv történetéből Magyarországon*. Jordan–Euro-Atlanti Kiadó, Budapest.
- DAS. = WENTWORTH, HAROLD – FLEXNER, STUART BERG, *Dictionary of American Slang*. Thomas Y. Crowell, New York, 1975.
- DELG.² = CHANTRAINE, PIERRE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Nouvelle édition. Histoire de mots. Librairie Klincksieck, série linguistique 20. Librairie Klincksieck, Paris, 2009².
- Diáks. = KARDOS TAMÁS – SZÜTS TAMÁS, *Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság?* Ciceró, Budapest, 1995.
- DJBA. = SOKOLOFF, MICHAEL, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*. Bar Ilan University Press – The John Hopkins University Press, Ramat-Gan–Baltimore–London, 2003.
- DÖMÖTÖR TEKLA főszerk. 1990. Népszokás, néphit, népi vallásosság. *Magyar Néprajz* 7. Folklor 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DSUE.⁸ = PARTRIDGE, ERIC, *A Dictionary of Slang and Unconventional English. Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms and such Americanisms as have been naturalised*. Routledge & Kegan Paul & Henley, London–Melbourne, 1984⁸.
- DSY. = HOFFMAN, PAUL – FREEDMAN, MATT, *Dictionary Shmictionary. A Yiddish and Yinglish Dictionary*. Quill, New York, 1983.
- DT. = JASTROW, MARCUS, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. Luzac & Co. – G. P. Putnam's Sons, London, W. C. – New York, 1903.
- DUL.² = DEL OLMO LETE, GREGORIO – SANMARTÍN, JOAQUÍN, *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition* 1–2. Handbook of Oriental Studies 67. Brill, Leiden–Boston, 2004².
- DWB. = WAHRIG, GERHARD, *Deutsches Wörterbuch. Német értelmező kéziszótár*. Kultura International, Budapest, 1990.
- DWJH.² = ALTHAUS, HANS PETER, *Deutsche Wörter jiddischer Herkunft. Ein Lexikon*. Verlag C. H. Beck, München, 2009².
- EDG. = BEEKES, ROBERT, *Etymological Dictionary of Greek* 1–2. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 10. Brill, Leiden–Boston, 2010.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003².
- EMBER MÁRIA 1988. *Jár-ke, mint zsidóban a fájdalom*. Herman Lipót rajzai, Ember Mária szövege. Origo-press, Budapest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ESJČS. = MACHEK, VÁCLAV, *Etimologický slovník jazyka českého a slovenského*. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha, 1957.
- ESZ. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. A magyar nyelv kézikönyvei 12. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWD.² = PFEIFER, WOLFGANG, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Deutscher Taschenbuch Verlag, Berlin, 1995².
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1994.
- Fattyúny. = ZOLNAY VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY, *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1996.

- FAZAKAS ISTVÁN szerk. 1991. *Jasszok, zsarók, cafkavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- FISHMAN, DAVID A. – MAYERFELD, RENA – FISHMAN, JOSHUA A. 1985. 'Am and Goy as Designations for Ethnicity in Selected Books of the Old Testament. = FISHMAN 1985: 15–38.
- FISHMAN, JOSHUA A. ed. 1968. *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague – Paris.
- FISHMAN, JOSHUA A. et al. 1985. *The Rise and Fall of the Ethnic Revival*. Contributions to the Sociology of Language. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam.
- FISHMAN, JOSHUA A. 2003. A jiddis szociológiája. = SZÍTÁS 2003: 406–413.
- FKT. = RÁCZ SÁNDOR, *Földeák és környéke tájszótára*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 168. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1984.
- FWB. = *Frankfurter Wörterbuch*. Hrsg. BRÜCKNER, WOLFGANG M. Waldemar Kramer, Frankfurt, 1971–1985.
- GALGÓCZI ÁBRAHÁM 1901. Zsidó közmondások. *Magyar-Zsidó Szemle* 18: 81–87.
- GANZFRIED, SLOMO 1988 [1934–1939]. *A Sulchan Aruch kivonata* 1–3. A szöveg mellett közölt magyar fordítással. Ford. Singer Leó. MIOK, Budapest.
- GDM. = *Grove's Dictionary of Music and Musicians*. Vol. IX (Vir–Z, Appendices). Ed. BLOM, ERIC Macmillan and Co. Ltd., London – New York, 1954.
- GEL⁹. = LIDDELL, HENRY GEORGE – SCOTT, ROBERT, *A Greek–English Lexicon*. Clarendon Press, Oxford, 1996⁹.
- GESENIUS' *Hebrew Grammar* 2006. Edited and enlarged by E. KAUTZSCH. Translated by A. E. Cowley. Dover Publications, Mineola, New York.
- GIRTTLER, ROLAND 1998. *Rotwelsch. Die alte Sprache der Gauner, Dirnen und Vagabunden*. Wien–Köln–Weimar.
- GOEBL, HANS et al. Hrsg. 1997. *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung 2. Halbband*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- GOLD, DAVID L. 1977. Dzhudezmo. *Language Sciences* 47: 14–16.
- GOLD, DAVID L. 1980. The Spanish, Portuguese and Hebrew Names for Yiddish and the Yiddish names for Hebrew. *International Journal of the Sociology of Language* 24: 29–42.
- GOLD, DAVID L. 1981a. Jewish Intralinguistics as a Field of Study. *International Journal of the Sociology of Language* 30: 31–46.
- GOLD, DAVID L. 1981b. Some Contact Problems in Yiddish Lexicology. *Orbis* 30: 197–213.
- GWB. = POLZER, WILHELM, *Gaunerwörterbuch für den Kriminalpraktiker*. Schweitzer, München–Berlin–Leipzig, 1922.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1910. Tolvajszótár 1782-ből. *Magyar Nyelvőr* 39: 328–329.
- HALL, RICHARD MICHAEL RYAN – HALL, BEATRICE 1969. Some Apparent Orthographic Inconsistencies in American Family Names of Yiddish Origin. *Names* 17: 250–262.
- HANGB. = VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, JIŘINA, *Historisches Argot und neuer Gefängnislang in Böhmen*. Teil 1. Wörterbuch. Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin. Harrassowitz Verlag – Wiesbaden in Kommission, Berlin, 1993.
- HARSHAW, BENJAMIN 1900. *The meaning of Yiddish*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- HCL. = GESENIUS'S *Hebrew–Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures* [1846]. Translated into English by Samuel P. Tregelles. WM. B. Eerdmans, Michigan, 1980.
- HED. = BEN-AVVA, DOV, *Hebrew–English / English–Hebrew Dictionary*. A Signet Book, New York, 1977.
- HEINLEIN ISTVÁN 1908. Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv* 4: 268–269.
- HENDLER, MAXIMILIAN 1993. *zamar'nyj* – ein altrussisches hapax legomenon. *Anzeiger für slavische Philologie* 22: 97–103.
- HERBST-KRAUSZ ZORICA 1988. *Régi zsidó ételek*. Corvina Kiadó, Budapest.

- HERZOG, MARVIN I. – RAVID, WITA – WEINREICH, URIEL 1969. *The Field of Yiddish*. Studies in Language, Folklore, and Literature. 3. Mouton & Co., London – The Hague – Paris.
- HMKsz. = MOLLAY ERZSÉBET, Holland–magyar kéziszótár. Grimm Kiadó, Szeged, 2002.
- HMM. = SIEWERT, KLAUS, *Olf, bes, kimmel, dollar, hei...* *Handwörterbuch der Münsterschen Masematte*. Waxmann, Münster – New York, 1993.
- HOFFMANN TAMÁS 1956. Zsivány-argot 1782-ből. *Magyar Nyelv* 52: 89–91.
- HORVÁTH MÁRIA 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH SÁNDOR 1914. Tájszók Diósjenőről. *Magyar Nyelv* 10: 43.
- HOWE, IRVING 2000. *World of our fathers. The journey of the East European Jews to America and the life they found and made*. Phoenix Press, London.
- HSED. = OREL, VLADIMIR E. – STOLBOVA, OLGA V., *Hamito-Semitic Etymological Dictionary. Materials for a Reconstruction*. E. J. Brill, Leiden – New York – Köln, 1995.
- HUTTERER MIKLÓS 1963. *Nyelvföldrajz és dialektológia*. In: TELEGDY ZSIGMOND szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 143–159.
- HUTTERER MIKLÓS 1990³. *Die germanischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HWB. = *Hamburgisches Wörterbuch* 1–5. Hrsg. HENNIG, BEATE – MEIER, JÜRGEN – RUGE, JÜRGEN Wachholtz Verlag, Neumünster, 1985–2004.
- IE. = GAMKRELIDZE, THOMAS V. – IVANOV, VJACESLAV V., *Indo-European and the Indo-Europeans*. English version by Johanna Nichols. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 1995.
- IGNOTUS 1908. Zsargon. *Nyugat* 20: 247–256.
- ILDU. = KÜPPER, HEINZ, *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache* 1–8. Klett, Stuttgart, 1982–1984.
- IMPLÓM JÓZSEF 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 270–272.
- ISIDOR OF SEVILLA 1911. *The Etymologies (or Origins)*. Edited by WALLACE MARTIN LINDSAY. Oxford University Press, Oxford.
- ISzKSz.² = BAKOS JÓZSEF, *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002².
- ISzSz. = TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Idegen szavak szótára*. A magyar nyelv kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- JELISZTRATOV, VLAGYIMIR SZTANYISZLAVOVICS 1998. *Szleng és kultúra*. Ford. Fenyvesi István. Szlengkutatás 2. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- JiddWB.² = WOLF, SIEGMUND A., *Jiddisches Wörterbuch. Wortschatz des deutschen Grundbestandes der jiddischen (jüdischdeutschen) Sprache mit Leseproben*. Helmut Buske, Hamburg, 1993².
- JL. = HERLITZ, GEORG – KIRSCHNER, BRUNO, *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*. Jüdischer Verlag, Berlin, 1927.
- JWB. = LÖTZSCH, RONALD, *Jiddisches Wörterbuch*. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 1992.
- KATZ, DOVID 1985. Hebrew, Aramaic and the Rise of Yiddish. = FISHMAN 1985: 85–103.
- KATZ, DOVID 1996. *A thousand years of Yiddish in the European arena*. = Colloquy on Yiddish culture. [http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc96/EDOC7489AD.htm#thousand\[-\]%20years%20of%20Yiddish%20in%20the%20European%20arena](http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc96/EDOC7489AD.htm#thousand[-]%20years%20of%20Yiddish%20in%20the%20European%20arena) (2011. 12. 17.)
- KATZ, DOVID 2004. *Words on Fire. The Unfinished Story of Yiddish*. Revised and Updated. Basic Books, New York.
- KATZ, DOVID 2008. *Yiddish*. = [http://www.dovidkatz.net/dovid/PDFLinguistics/2008_YIDDISH_Yivo\[-\]_Encyclopedia.pdf](http://www.dovidkatz.net/dovid/PDFLinguistics/2008_YIDDISH_Yivo[-]_Encyclopedia.pdf) (2011. 12. 17.)
- KERLER, DOV-BEN 1999. *The Origins of Modern Literary Yiddish*. Clarendon Press, Oxford.
- KIEFER, ULRIKE 1995. *Gesprochenes Jiddisch. Textzeugen einer europäisch-jüdischen Kultur*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- KING, ROBERT D. 2001. The Paradox of Creativity in Diaspora: The Yiddish Language and Yiddish Identity. *Diaspora, Identity, and Language Communities* 31: 213–229.
- KISS LAJOS 1958. Pinka. *Magyar Nyelv* 54: 116–117.

- KISS LAJOS 1970. *Hatvanhét szómagyarázat*. Nyelvtudományi Értekezések 71. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL 1978. Betakarítás. *Magyar Nyelvőr* 102: 148–152.
- KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. 1978. *Nyelvünk világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KRIWACZEK, PAUL 2006. *Yiddish Civilisation. The Rise and Fall of a Forgotten Nation*. Phoenix, London.
- KROGH, STEFFEN 2001. *Das Ostjiddische im Sprachkontakt. Deutsch im Spannungsfeld zwischen Semitisch und Slavisch*. Beihefte zum Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry. Band 3. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- KUN LAJOS 1902. Zsidó közmondások. *Magyar-Zsidó Szemle* 19: 99–100.
- L.² = BAUMANN, HEINRICH, *Londonismen (Slang und Cant)*. Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung, Berlin–Schöneberg, 1902².
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LANDMANN, SALCIA 1992⁴. *Jiddisch. Das Abenteuer einer Sprache*. Ullstein Sachbuch, Frankfurt am Main – Berlin.
- LICHTENBERG, JULIA 1995. Ethnonyme als Vergleichsobjekt. *Namenkundliche Informationen* 43: 88–101.
- LIELI MARIANN 1996. *Szóalkotásmódok a finn szlengben*. Szakdolgozat. Témavezető: Kis Tamás. KLTE, Debrecen.
- LMSz.² = CSORBA VIKTOR, *Lengyel–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985².
- LÖTZSCH, RONALD 1997. Jiddisch. = GOEBL et al. 1997: 1942–1961.
- LPGL. = MIKLOSICH, FRANZ, *Lexicon paleoslovenico–graeco–latinum*. Emendatum auctum. Guilelmus Braumueller, Vindobonae [Wien], 1862–1865.
- MAJOR MIKLÓS 2002. *Szilágynagyfalú*. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Budapest.
- MÁRTON GYULA 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 66. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MASz. = KÖVECSE ZOLTÁN, *Magyar–angol szlengszótár*. Aquila, [Debrecen,] 2006.
- MBSz. = SZABÓ EDINA, *A magyar börtönszleng szótára*. Szlengkutatás 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008.
- MEYD. = WEINREICH, URIEL, *Modern English–Yiddish / Yiddish–English Dictionary*. YIVO Institute for Jewish Research, Schocken Books, New York, 1977.
- MKözm. = MARGALITS EDE, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest, 1896.
- MKSz.² = KIS TAMÁS, *A magyar katonai szleng szótára*. Szlengkutatás 6. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008².
- MMA. = BOROSS JÓZSEF – SZÜTS LÁSZLÓ, *Megszólal az alvilág... A mai magyar argó kisszótára*. Idegenforgalmi, Propaganda- és Kiadóvállalat, [Budapest,] 1990.
- MMSz. = KARA GYÖRGY, *Mongol–magyar szótár*. Terebess Kiadó, Budapest, 1998.
- MSČS. = HUBÁČEK, JAROSLAV, *Malý slovník českých slangů*. Profil, Ostrava, 1988.
- MSz. = KÖVECSE ZOLTÁN, *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- MSzkt. = *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- MSzt. = *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomkörü szótára*. Főszerk. BÁRDOSI VILMOS. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- MTolvSz. = SZIRMAY ISTVÁN, *A magyar tolvajnyelv szótára*. Béta Irodalmi Részvénytársaság, Budapest, 1924
- MTSz. = JENŐ SÁNDOR – VETŐ IMRE, *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest, 1900
- MHWB.³⁷ = LEXER, MATTHIAS, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. S. Hirzel Verlag, Leipzig, 1986³⁷.

- MÜLLER-OTT, DOROTHEA 1965. Slavische Elemente in der neuhebräischen Wortbildung. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 12: 60–66.
- NÁDASDY ÁDÁM 2000. A walesi bárdok tréfás jiddis fordítása. 2000 9 (10): 46–60. [Második közlése: Manherz, Karl Hrsg., *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. Budapesti Beiträge zur Germanistik. Univ. Budapestinensis de Eötvös nom. Facult. Philosophiae, Budapest. 88–107.]
- NÁDASDY ÁDÁM 2003. A mélységek mélyén: a jiddis. In: Uő, *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Budapest. 112–123.
- NSWB. = RICHTER, GISELA, *Nordstiebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1986–1990.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- ODMS. = AYTO, JOHN – SIMPSON, JOHN, *Oxford Dictionary of Modern Slang*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2001.
- OED.² = *The Oxford English Dictionary*. Ed. SIMPSON, JOHN A. – WEINER, EDMUND S. C. Clarendon Press, Oxford, 1989.
- OIȘTEANU, ANDREI 2005. *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Ford. Hadházy Zsuzsa. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- OMSz. = FENYVESI ISTVÁN, *Orosz–magyar és magyar–oroszlengszótár*. Syca Kiadó, Budapest, 2001.
- OrmSz. = KISS GÉZA, *Ormánysági szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- OSzóIKm. = SZEMERKÉNYI ÁGNES, *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- OTED.³ = ALDERSON, ANTHONY D. – IZ, FAHIR, *The Oxford Turkish–English Dictionary*. OUP, Oxford, 1985³.
- ÖWB.³⁹ = *Österreichisches Wörterbuch*. Öbvht, Wien, 2005³⁹.
- PAP MÁRIA – SZÉPE GYÖRGY szerk. 1975. *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PIIRAINEN, ELISABETH 1999. *Den Zossen is mekétts*. Der sondersprachliche Anteil an der Lexik der westmünsterländischen Mundart. = SIEWERT–WEILAND Hrsg. 1999: 21–40.
- PJSz. = KABDEBŐ OSZKÁR, *Pesti jassz-szótár*. Török Ignác, Mezőtur, 1917.
- PLOTKIN, VULF 2001. Über die Rolle von genetischen, arealen und ethnokulturellen Faktoren in Entstehung und Evolution des Jiddischen. EliS_e [e'li:zə] Essener Linguistische Skripte – elektronisch. *Heft 1 (2)* 55–66.
- PRIBLUDE 1987 = פריבלודע, אווראם 1987. צו דער געשיכטע פון יידישע פאמיליע־נעמען. ביבליאָטעק פון "סאַוועטיש" היימלאַנד "6 (78). פאַרלאַג סאוועטסקי פּיאַטעל", מאָסקווע.
[priblude, avrom 1987. tsu der geshikhte fun yidische familie-nemen. bibliotek fun „sovetish heymland”. beylage tsum num. 6 (78). farlag sovetski pisatel, moskve]
- PWB. = CHRISTMANN, ERNST, *Pfälzisches Wörterbuch*. Bearb. von JULIUS KRÄMER. Steiner Verlag, Wiesbaden–Stuttgart, 1965–1997.
- RABIN, CHAIM 1970. Hebrew. = SEBEOK 1970: 304–346.
- RAJ TAMÁS 1999. *100 + 1 jiddis szó. Zsidóságismeret új megközelítésben*. Makkabi Kiadó, Budapest.
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Praha.
- RODE, ZVONKO R. 1976. The Origin of Jewish Family Names. *Names* 24: 165–179.
- ROSTEN, LEO 1983. *The Joys of Yiddish*. Penguin Books, Harmondsworth.
- ROSTEN, LEO 2006². *Jiddisch. Eine kleine Enzyklopädie*. Übersetzung und deutsche Bearbeitung von LUTZ-W. WOLFF. Taschenbuch Verlag, München.
- ROTHSTEIN, ROBERT A. 1994. Makarónske ľudové piesne: jidiš–slovenský príklad v slovanskom a jidiš kontexte. *Ročník* 42: 296–303.

- RSz. = BURGET LAJOS, *Retró szótár. Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008.
- RWB. = *Rheinisches Wörterbuch* 1–9. Hrsg. MEISEN, KARL. Erika Klopp Verlag, Berlin, 1958–1971.
- SAFS. = FRONEK, JOSEF – MOKRÁŇ, PAVEL, *Slovensko–anglický frazeologický slovník. Veľký výber slovných spojení – Slovak–English Dictionary of Idioms. Comprehensive coverage of word combinations*. Nová práca, Bratislava, 2003.
- SALMEN, WALTER 2000. *A klezmer zene és eredete*. Ford. Aradi László – Mesés Péter – Szaszovszky József – Reviczky Béla. Athenaeum Kiadó – Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- SCHRAM FERENC 1962. Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 58: 107–109.
- SCHREINER MÁRTON 1889. „Izraelita” és „zsidó”. *Magyar-Zsidó Szemle* 9: 513–516.
- SCHWARTZ ELEMÉR 1930–1931. A pozsonyi jiddis hangtana. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 54: 247–251, 55: 33–41.
- SE. = SPEARS, RICHARD A., *Slang and Euphemisms. A dictionary of oaths, curses, insults, sexual slang and metaphor, racial slurs, drug talk, homosexual lingo, and related matters*. Jonathan David Publishers, Inc., New York, 1981.
- SEBEOK, THOMAS ALBERT ed. 1970. *Current Trends in Linguistics* 6. Linguistics in South West Asia and North Africa. Mouton, The Hague – Paris.
- SEBEOK, THOMAS ALBERT ed. 1972. *Current Trends in Linguistics* 9. Linguistics in Western Europe. Mouton, The Hague.
- SIEWERT, KLAUS – WEILAND, THORSTEN Hrsg. 1999. *Aspekte und Ergebnisse der Sondersprachenforschung. II. Internationales Symposium. 28. bis 31. Mai 1997 in Brüssel*. Sondersprachenforschung 4. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SIMAI ÖDÖN 1903. A magyar tolvajnyelv legelső gyűjteménye. *Magyar Nyelvőr* 32: 399–401.
- SIMON, BETTINA 1993². *Jiddische Sprachgeschichte*. Jüdischer Verlag, Frankfurt.
- SLOBIN, MARK 1984. Klezmer Music: An American Ethnic Genre. *Yearbook for Traditional Music* 16: 34–41.
- SMKsz. = DOROGMAN GYÖRGY, *Spanyol–magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- SOED.³ = *The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* 1–2. Ed. ONIONS, CHARLES TALBUT. Clarendon Press, Oxford, 1990³.
- SOMOGYI BÉLA 1990. *A magyar kártyanyelv szókincse*. Nyelvtudományi Értekezések 131. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SPITZER, LEO 1968². *Essays in historical semantics*. Russel and Russel, New York.
- SPIVAK–BLUMGARTEN 1911. = פיוואק, היים יהואש, ש. בלומגארטען 1911. אידיש ווערטערבוך. פערלאג יהואש, ניו יארק. [spivak, khym – ihoash (sh. blumgarten) 1911. idish verterbukh. farlag ihoash, niu york]
- SPOLSKY, BERNARD 1983. Trigglossia and literacy in Jewish Palestine of the first century. *International Journal of the Sociology of Language* 42: 95–109.
- SRDJV. = *Sprichwörter und Redensarten deutsch-jüdischer Vorzeit*. Hrsg. TENDLAU, ABRAHAM. Manutius Verlag, Heidelberg, 1993.
- SSS. = HOCHÉL, BRAŇO, *Slovník slovenského slangu*. HEVI, Bratislava, 1993.
- STEINMETZ, SOL 1986. *Yiddish and English. A Century of Yiddish in America*. The University of Alabama Press, Alabama.
- SW. = UNGER, THEODOR, *Steirisches Wortschatz als Ergänzung zu Schmellers Bayerischem Wörterbuch*. Leuschner und Lubensky's Universitäts-Buchhandlung, Graz, 1903.
- SWB. = FISCHER, HERMANN, *Schwäbisches Wörterbuch* 5. Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, Tübingen, 1920.
- Syo. = די סאָוועטישע יידישע אַרטאָגראַפיע 1932. מעלוכע־פארלאג פאר די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן פון אַזער, באַרקאָוו. קיעוו. [di sovetishe yidische ortografie 1932. melukhe-farlag for di natsionale minderheytn fun au"rr, kharkov – kiev]
- SZABOLCSI BENCE 1999. *Zsidó kultúra és zenetörténet*. Osiris Kiadó – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- SZITÁS ERZSÉBET és mások szerk. 2003. *Az askenázi kultúra ezer éve*. Fordította Benda Kálmán és mások. Kalligram, Pozsony.
- SzlavSz.² = PENAVIN OLGA, Szlavóniai (kórógyi) szótár. Nap Kiadó, Budapest, 2000².
- TÁBORI KORNÉL – SZÉKELY VLADIMIR 1908. *A tolvajnép titkai (A bűnös Budapest ciklus folytatása)*. A Nap Ujságvállalat Nyomdája, Budapest.
- TANKÓ MÁRIA 2003. *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Európai Folklor Intézet – L'Harmattan, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TI. = SCHÖPF, JOHANN BAPTIST, Tirolisches Idiotikon. Martin Sändig, Wiesbaden, 1968.
- Tolv. = NAGY PÁL, *Tolvaj-nyelv (mely Európa legnagyobb részében nem csak a tolvajok, hanem az orgadák és hozzátartozóik által is használtatik)*. A. F. Thiele és mások után németből magyarra fordította Nagy Pál főv. állam-rendőrségi polgári biztos. Nyomatott Czéh Sándor özvegyénél, Győr, 1882.
- TolvSz. = KÁLNAV GYULA – BENKES JÁNOS, *A tolvajnyelv szótára*. Nagykanizsa, 1926.
- TSz. = *A tolvajnyelv szótára. Melléklet az „Államrendőrség” 44-ik rendkívüli számához*. Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya, Budapest, 1911.
- TURNIANSKY, CHAVA 2003. A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban. = SZITÁS 2003: 399–405.
- T. V. [TOLNAI VILMOS] 1917. *Smoncza. Magyar Nyelv* 13: 55.
- ÚGMSZ. = VARGA ZSIGMOND J., *Újszövetségi görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1992.
- ULASZYN, HENRYK 1951. *Język złodziejski. La langue des voleurs*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- VADÁSZ EDE 1906. Zsidó szokások, közmondások és szólalmok. *Magyar-Zsidó Szemle* 23: 162–171.
- VADÁSZ EDE 1908. Zsidó szólalmok. *Magyar-Zsidó Szemle* 25: 171–173.
- VČAS. = FRONEK, JOSEF, *Velký česko-anglický slovník*. Leda, Praha, 2000.
- VERSCHIK, ANNA 2000a. *Estonian Yiddish and its Contacts with Coterritorial Languages*. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 1. Tartu University Press, Tartu.
- VERSCHIK, ANNA 2000b. Mőnda baltisaksa ja jidiši kontaktidest. = VERSCHIK 2000a: 1–18. [A cikkgyűjtemény megőrizte a kímásolt tanulmányok eredeti oldalszámozását. A 4. cikk.]
- VULETIĆ, NIKOLA 2006. Židovskošpanjolski prije izgonu 1492. godine. *Suvremena lingvistika* 61: 69–79.
- WACHAL, ROBERT S. 2002. Taboo or not taboo: that is the question. *American Speech* 77: 195–206.
- WALLET, BART B. 2006. „End of the Jargon-Scandal”: The Decline and Fall of Yiddish in the Netherlands (1796–1886). *Jewish History* 20: 333–348.
- WBJL. = STERN, HEIDI, *Wörterbuch zum jiddischen Lehnwortschatz in den deutschen Dialekten*. Lexicographia. Series Maior 102. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000.
- WBÖ. = *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich* 1–5. Hrsg. Institut für Österreichische Dialekt- und Namenlexika. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1970–2009.
- WBWM. = HORNUNG, MARIA, *Wörterbuch der Wiener Mundart*. Pädagogischer Verlag, Wien, 1998.
- WEHLE, PETER 1981³. *Die Wiener Gaunersprache. Eine stark aufgelockerte Dissertation*. Wiener Themen. Jugend und Volk, Wien–München.
- WEILAND, THORSTEN 1999. *Fuckern, jaunen, schmalmachen*. Zu Vorkommen und Funktion von Musikwörtern in Rotwelsch-Dialekten. = SIEWERT–WEILAND 1999: 92–110.
- WEINREICH, MAX 1959. History of the Yiddish Language: The Problems and Their Implications. *Proceedings of the American Philological Society* 103: 563–570.
- WEINREICH, MAX 1968. *Yidishkayt and Yiddish: On the Impact of Religion on Language in Ashkenazic Jewry*. = FISHMAN 1968: 382–413.
- WEINREICH, MAX 1975. A jiddis kialakulása és változása az askenázi zsidóság körében. Ford. Bollobás Enikő. = PAP–SZÉPE 1975: 209–251.

- WEINREICH, MAX 2008. *History of the Yiddish Language* 1–2. Yale University Press, New Haven – London.
- WEX, MICHAEL 2006. *Born to Kvetch. Yiddish Language and Culture in All of Its Moods*. Harper Perennial, New York – London – Toronto – Sydney.
- WEXLER, PAUL 2006a. A German-Slavic Bilingual Unknowingly Knows Yiddish and Modern Hebrew Quite Well: Why and What? = WEXLER 2006c: 740–779.
- WEXLER, PAUL 2006b. Hebräische und aramäische Elemente in den slavischen Sprachen: Wege, Chronologien und Diffusionsgebiete. *Zeitschrift für slavische Philologie* 43: 229–279. = WEXLER 2006c: 217–263.
- WEXLER, PAUL 2006c. *Jewish and Non-Jewish Creators of “Jewish” Languages with special attention to Judaized Arabic, Chinese, German, Greek, Persian, Portuguese, Slavic (Modern Hebrew/Yiddish), Spanish, and Karaite, and Semitic Hebrew/Ladino*. Otto Harrassowitz GmbH & CO KG, Wiesbaden.
- WEXLER, PAUL 2006d. Slavic influence in the grammatical functions of three Yiddish verbal prefixes. = WEXLER 2006c: 603–613.
- WEXLER, PAUL 2006e. The Term ‘Sabbath Food’: A Challenge for Jewish Interlinguistics (Yiddish *čolnt, šalet* = Moroccan Yahudic *sxīna* versus Judezmo *adefina, adafina* = Algerian, Tunisian Yahudic *dfina* = Iraqi Yahudic *t(ə)btū* = (?) Yemenite Yahudic *kubānāh, gillāh*). = Wexler 2006c: 98–105.
- WIENER, LEO 1894. The Judaeo-German Element in the German Language. *The American Journal of Philology* 15: 329–347.
- WIENER, LEO 1898. Das jüdische Element im Polnischen. *Archiv für slavische Philologie* 23: 620–624.
- WJS. = BERANEK, FRANZ J., *Westjiddischer Sprachatlas*. N. G. Elwert Verlag, Marburg, 1965.
- WORRELL, WILLIAM HOYT 1948. Notes on the Arabic Names of Certain Musical Instruments. *Journal of the American Oriental Society* 68: 66–68.
- WR.² = WOLF, SIEGMUND A., *Deutsche Gaunersprache. Wörterbuch des Rotwelschen*. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1993².
- YEHD.² = HARKAVY, ALEXANDER, *Yiddish–English–Hebrew Dictionary*. YIVO Institute for Jewish Research, Schocken Books, New York, 1988².
- YOFFIE, LEAH RACHEL 1920. Yiddish Proverbs, Sayings, etc., in St. Louis, Mo. *The Journal of American Folklore* 33 (128) 134–165.
- YPP. = SITARZ, MAGDALENA, *Yiddish and Polish Proverbs. Contrastive Analysis Against Cultural Background*. Rozprawy wydziału filologicznego 73. Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków, 2000.
- ZsBudapest = *A zsidó Budapest* 1–2. Szerk. KOMORÓCZY GÉZA. Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995.
- ZsHL. = JÓLESZ KÁROLY, *Zsidó hitéleti lexikon*. Korona GT, Budapest, 1987.
- Zsivány Szavak = http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/regi/zsivanyny_1776.pdf (2011. 12. 17.)
- ZsKözm. = NAGY IMRE, *Zsidó közmondások. Jiddis és magyar nyelven*. Az Ojság kiadása, Budapest, 1935.
- ZsL. = UJVÁRI PÉTER, *Zsidó lexikon*. A Zsidó Lexikon kiadása, Budapest, 1929.
- БЕРЕГОВСКИЙ, МОЙСЕЙ ЯКОВЛЕВИЧ 1987. *Еврейская народная инструментальная музыка*. Советский композитор, Москва.
- БСРЖ. = МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВИЧ – НИКИТИНА, ТАТЬЯНА ГЕННАДЬЕВНА, *Большой словарь русского жаргона*. Норинт, Санкт-Петербург, 2000.
- Дьячок, МИХАИЛ ТИМОФЕЕВИЧ 2011. *Пацан*: слово и понятие. Политическая лингвистика. <http://www.philology.ru/linguistics2/dyachok-07.htm> (2011. 12. 17.)
- ЕРС. = РОХКИНД, СОФЬЯ Р. – ШКЛЯР, Г. З., *Еврейско–русский словарь*. Издательство Академии наук БССР, Минск, 1940.

- ЖИРМУНСКИЙ, ВИКТОР МАКСИМОВИЧ 1938. *Национальный язык и социальные диалекты. Художественная литература, Ленинград.*
- МАЙЗЕЛЬ, СОЛОМОН СЕРГЕЕВИЧ 1983. *Пути развития корневого фонда семитских языков.* Наука, Москва.
- МСРЯ. = СРЕЗНЕВСКИЙ, ИЗМАИЛ ИВАНОВИЧ, *Материалы для словаря русского языка.* Т. 1–3. Императорская академия наук, Санкт-Петербург, 1893–1912.
- ПРИБЛУДА, АВРОМ СОЛОМОНОВИЧ 1978. Еврейская антропонимика и её особенности. *Onomastica* 23: 257–271.
- РЕС. = *Русско-еврейский словарь.* Общ. ред. ШАПИРО, МОЙСЕЙ АЛЬТЕРОВИЧ. Русский язык, Москва, 1984.
- ТСНЛ. = КВЕСЕЛЕВИЧ, ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ, *Толковый словарь ненормативной лексики русского языка.* Астрель – АСТ, Москва, 2003.
- ЭСРЯ.² = ФАСМЕР, МАКС, *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Прогресс, Москва, 1986–1987².

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Jugra Állami Egyetem, Hanti-Manszijszk

Számunk szerzői

DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balazs.geza@gmail.com – BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, Jugra Állami Egyetem, Hanti-Manszijszk, bajoat@gmail.com – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.mta.hu – DR. A. JÁSZÓ ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, adamiktamasne@t-online.hu – DR. KEMÉNY GÁBOR, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kemeny.gabor2@yahoo.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – DR. MÁLNÁSI FERENC, Brassai Sámuel Elméleti Líceum, 400124. Cluj-Kolozsvár. Bd. 21. Dec. nr. 9., malnasi40@freemail.hu – DR. PÁTROVICS PÉTER, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, patrovics.peter@btk.elte.hu – DR. SINKOVICS BALÁZS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., sinkov@hung.u-szeged.hu – DR. SZATHMÁRI ISTVÁN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, iszathmari@t-online.hu – DR. SZENTGYÖRGYI RUDOLF, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu – VARGA MÓNIKA, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queenimoni@gmail.com – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu.